

Терень
Масенко

РОМАН
ПАМ'ЯТІ

MACCENIHO

MAHMAH

MEPETH

PO MAH

**Терень
Масенко**

ПАМ'ЯТІ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК • КИЇВ • 1970

«Роман пам'яті» — пристрасна пісня творчому подвигу, правдивий літопис довгих років, коли поет шукає зачарування й радощі в долях людських. Окремі розділи книги присвячені Тичині, Рильському, М. Кулішу, Курбасу, художнику Петрицькому, братам Майбородам та іншим видатним діячам культури.

Автор поетично розповіє про свої далекі подорожі, про зустрічі з поетами Купалою, Асеевим, Лагуті, Ахматовою, Джамбудом, Мукановим тощо.

8У2
М31

7-3-3
125-71М

СВІТ НАТХНЕННОГО ЗАЧАРУВАННЯ

Як людина повинна сповнитися мудрості й досвіду для роздумів високих і значливих, так, мабуть, і література спершу повинна мати свою історію, щоб ту історію згодом записувано, та й не тільки Інститутом літератури, а рукою старих майстрів також. Видно, саме таке пояснення можна дати появі в нашій літературі записників Довженка і О. Вишні, «На калиновім мості» Панча, книжки статей і есе Бажана, оригінальних мемуарів Смолича та й ще цілого ряду речей, які належать письменникам старшого покоління, визнаним майстрам нашої літератури. Характерно, що в кожному окремому випадку маємо справу з творами різного плану, це не просто спогади, не просто узвичаєні вже мемуари, а щоразу щось зовсім нове, неочікуване, нещоденне, багато в чому незвичне, але тим і цікаве художнє слово про дні й роки минулі, про-світлені тепер високими мистецькими думами, зігріті полум'ям творчого серця, яке не вмирає ніколи. Шанобливо береш ці книжки до рук, уважно вчитуєшся в рядки: майстри цінні у всьому, коли ж усе життя їхнє сконденсовано до щільності зоряної речовини в одній книжці, то в кого не здригнеться серце від передчуття втаємничення в справі якщо й не вічні, то принаймні повчальні?

Хай подекуди пером авторів водить не так холодний розсудок, як палка пристрасть — цим якраз і цінні справжні людські документи, цим вони й відрізняються від машинної інформації або газетно-стереотипного намагання постригти всіх під один гребінець, зубці в якому, до речі, змінюються ой же як часто! Видно, поява книжок мемуарного плану пояснюється ще й несвідомим (а чи свідомим) спротивом проти скороминущих оцінок, несерйозних наскоків на літературу, проти вульгаризаторства, проти черствості й бездушності там, де мова повинна йти про вдумливість і дбайливу обережність.

Ходять чутки, що й ще дехто з письменників старшого покоління пише такі книги — і це прекрасно, це треба вітати!

Тому я, наприклад, з радістю довідався про велику прозову роботу Тереня Масенка, прозу якого я час від часу читав, маючи втіху від прозорого письма його гуцульських оповідей, від схвильованих спогадів про Янку Купалу, від

стилістичного блиску його, тепер забутого, листа до Олексія Кундзіча (той лист видруковано ще в «Літературному ярмарку», де взагалі була спроба виробити новітній український епістолярій. Дбайливий видавець мав би вже давно зібрати всі листи звідти в окремий томик, прислухавшись хіба ж так нашій культурі!).

«Роман пам'яті» — історія захоплен зачарованої душі поета. Цій зачарованості життям, людьми, любов'ю, степом, травами, зорями, добрими тваринами, деревами і вічністю слугує в книжці Тереня Масенка все, нею тут усе пронизане, все дихає, живе й оновлюється щоразу, мов вимитий теплими й чистими дощами світ. І дощові ночі в підкиївській Віті-Поштовій, і білий кінь з степового дитинства, і харківські сусіди по мешканню на Кап-лунівській, з-поміж яких найперший Тичина, і незабутня дівчина Наталя з-над грузинського теплого моря, і гілка барбарису з синьоокої Білорусі — не можна без хвилювання читати ці світлі, прекрасні історії, виписані якимсь несподіваним і несподіваним стилем, мовби виспівані, бо тут авторові часто бракує вислову звичайного, і він тоді доладно переходить на поезію, розмаїтить роман власними віршами, добираючи часто щонайліпше з написаного за багато літ праці тяжкої й упертої, і тоді навіть і не до кінця довершений розділ про братів Майбород і про їхню Пелехівщину зненацька забарвлюється в тони спокійної мудрості, бо ж:

І в садочку мудреці сідали
Під високим небом степовим,
Кожне слово шовком обгортали
В самосаду синюватий дим.

Авторські поезії, вплетені в розповідь, слугують для підвищення емоційності, для творення особливої тональності, а ще, здається мені, подеколи й подекуди оті поезії звучать докором і нагадуванням усім тим, хто не помітив їх вчасно, не поцінував, збайдужіло поминув у своїх дрібних клопотах, а вони живуть, вони йдуть між люди, як оті прекрасні вірші про білоруську дівчину Вацлаву:

Вацлаво моя, Вацлаво,
Білоруска моя ясна!

Талановите треба помічати завжди і скрізь, підтримувати його, підносити, бо ним живе народ, і чим більше в тій чи іншій державі цінують таланти, тим сильніша й славетніша вона з-поміж усіх інших. Запаси ж талановитості

достатні в кожному народіві — великому чи малому, — треба тільки не затоптувати їх у бруд і порох щоденності.

Гадається мені так: роман Масенка — це мовби світлий гімн людській талановитості, закоханість в людську незвичайність, неповторність, святість (згадаймо той прикінцевий вигук з словами «Да святиться имя твое», де поет бере вірші вже й не свої, та й часто згадує вірші і слова чужі, аби лиш то були слова високоталановиті).

Книжка ця мені подобається, і подобається дуже. Як прозаїк, я відкрив, що можна писати про людські взаємини (розділ «Наталья і море») так просто, що простота тут нагадує звичність і простоту нашого дихання! І разом з тим з отих безпретензійних, спокійних, розважливих описів витворюється алхімія високих почуттів, прекрасної схвилюваності, і я можу поставити кращі сторінки цієї історії поряд з справжніми здобутками наших майстрів, які писали про кохання й уміли писати про кохання.

Можна перелічувати багато вдалого, цікавого в книжці. Хоча б оті гарні сторінки про степову ніч двох маленьких Сані й Тереня, в серцях яких зароджується щось світле, ще й не до кінця зрозуміле їм обом, або несподівану легенду про виникнення «Патетичної сонати» Куліша, або сторінки про дівчину Вілію («То були миті, заради яких люди приходять у світ»), або пізнавальний розділ про Саву Божка, письменника забутого, а тепер мовби заново народжуваного в цій книжці.

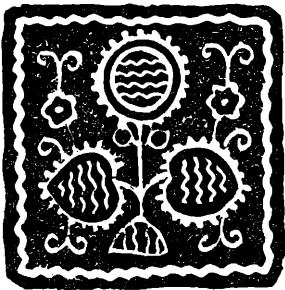
Повинен відзначити вміння неабияке Тереня Германовича володіти словом прозовим, точним, образним, мальовничим, схвилюваним, коли треба.

А ось уривок: «Слухай, моя туга і вічна любов. У грудях моїх сльози всіх часів і всіх поколінь, море невилитих сліз.

А зозуля знову гукає про життя і роки, лічить людські літа. І трави у росах плачуть на схилах окопів по всіх юних і невинно убієнних, на війнах і без воєн».

Скажу насамкінець ще раз, що захоплений цією книжкою незабутнього нашого товариша, шаную труд його великий, зичу його книжці, його романові захоплень, великого успіху в читачів, хай і вони захоплюються, а хто не вміє того робити, то хай учиться, адже для того й пишуться книжки, щоб виховувати високі почуття в людях, бо ж без людських почуттів, як казав великий Ленін, не може бути шукання істини.

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я посаджу при хаті ружі,
Троянди і півонії.
Я доспіваю в світі здруженім
Нескінчені симфонії.
І полечу за летом соколів,
І далеч переможу,
Хвалою радості високою
Главу життя продовжу.

«Багряні жоржини»

У старезному лісі під селом Віта-Поштова шумлять молоді тополі, берези і ясени, і їхнім голубливим шепотом до серця промовляє зелена повінь моєї землі.

Природа добра тим, що в ній немає зайвої колотнечі і суети, і моя самотина стає плідною у її величавому спокої. Минуле встає переді мною, «хвилюючись, як море-окіян», бо воно не застигло, не змовкло в далечині. Воно вливається у мої сьогоднішні дні, а з ними — у прийдешні. Цей пролог — не просто пояснення до характеру оповіді, швидше заспів і настрої, що має перегукнутися з головною темою книги. Люди, з якими я зближався випадково, не могли оселитися в моїй пам'яті надовго. І вони, й ті, що не залишили від зустрічі ніякої радості, зникли як неznані чи просто «невизнані». Але й про тих, що були найбільш люблені та гідні уваги, як казав Панас Саксаганський, — «мое слово не королівське».

Я шукав усе світле в дорозі і в людях, і щастя мое в тому, що мені здебільшого траплялися саме такі світлі друзі і вчителі. І ця книга — може, ще одна заповітна сповідь поета...

1. ДОЩОВІ НОЧІ. ГЛОДОСЬКА ХАТА

Мені дорожче слів співочих,
Що ніби мовлять для віків,
Теплінь очей ясних жіночих
І цвіт глodosьких вишників,
І все, що людяне у людях,
Що я шукав, любив до сліз,—
Воно не в кам'яних погруддях,
А в ніжнім листячку беріз.

Над селищем Віта-Поштова і селом Круглик, що сховалися між гаями під Києвом, довгі дні і ночі йдуть дощі. Я починаю ці записи прожитого у самотині свого лісового пристановиська, у тиші Зеленої колиби, в оточенні густих дібров. Віти моєї пам'яті прихиляються до цієї землі, а розгалужуються далеко — від Голосіївського лісу аж до Глodosької хати в степах, бо в листах до друзів, у моїх нотатках і щоденниках є частка живого життя, і ці записи можуть стати сторінками суцього і новітнього, коли з моєї підкиївської височини я озираю перейдені дороги, щоб заглянути в майбутні.

Над полями ідуть та йдуть теплі, благодатні дощі. Я люблю їх, наче тиху пісню дитинства, а затишок і красу рідної оселі ми досягаємо повнотою лише після розлук і великого мандрування... Мені довелося побачити в житті і степи Казахстану, і ліси білоруські, і рідні Карпати. Ті мої далекі дороги і люди, що стрічали мене привітом по всіх усюдах, нині доброю пам'яттю заходять тихо в мою Зелену колибу, як зішлись колись у довгій книзі життя.

По дорозі з Києва на Васильків, після лісового розплідника Теремки та оселі Чабани, зринає в садах

довгасте село Віта-Поштова. І річка біля нього зветься також Віта. Сто років тому цим шляхом починав свою подорож до Білої Церкви Тарас Шевченко, він писав, що дорога тонула в грязюці... Нині село розтинає навпіл широка траса, яка йде від Ленінграда аж до Одеси, їхати тут по асфальту — велика приємність. А пожити в тиші гаїв — іще більша!

Пишу під цокотіння крапель по толевій покрівлі лісового притулку; немає стелі, і дощ тарабанить, немов кульки мисливського шроту. Але в житлі сухо, на підлозі товста ковдра з лугової прив'ялої трави, пахощі бур'янів і квітів наповнюють моє мешкання. Всі звуки приглушені густою заслоною лісу, і ніч напрочуд тиха. На столику горить свічка... Часом приходять на думку забута пісня степового дитинства, яку співали мої сестри на сапанні буряків: «Ой чом не прийшов, як я говорила, а у мене цілу нічку свічечка горіла...» Співали на своєму клаптику поля і на заробітках у пана поміщика... Гарний ритм і милі простенькі слова. До мене такої глухої ночі ніхто не може прийти...

Від головного шляху, що проходить од виставки на Білу Церкву, до нашого висілка лише два кілометри звивистої доріжки в лісі; село Круглик заховалося в хащах десь далі. Один шматочок цієї стежини, яку теж залили вузькою смужкою асфальту, нагадує мені краєвиди Прикарпаття і Словаччини. Там довелося бути в роки війни... Опці мальовничі місця хвилюють мене щоразу, коли швидко таксі вривається у мовчання старезного лісу. Наше селище потопає у молодих садах. Мої приятелі, брати композитори Георгій і Платон, вирішили назвати виселок Полониною... Це також — від нашої любові до рідних Карпат. А точніше ми звемо своє літнє селище: Київська Полонина.

Мої друзі не лише піснярі, а й рибалки та мрійники, і кожен хотів тут працювати над музичними творами, навіть завезли сюди по новенькому піаніно. Але цілий травень і добру половину червня кожної ночі лунають такі могутні солов'їні хори, що де вже піснярам змагатися з ними! Ми просиджували не біля музичних інструментів, а під квітучими черешнями аж до синіх світанків і слухали, слухали гучні

хорали тих сіреньких лісових пташок, яких здавна вважають прекрасним дивом на землі, найбільшим поміж усього пташиного царства... Ці наші ночі в Круглику чарівні й незабутні. Може, саме отут в їх настрої й народилася відома «Пісня про Дніпро»:

Ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий,
Води широкі, ясна далина!
Любимо тебе, як батьки любили,
Наша ти слава й весна...

Збоку від нас лишень малесенька та вузесенька річечка Сіверка, але в очах закоханої уяви стелилися широкі води Дніпра... Написавши вкупі біля двадцяти пісень, ми з Платоном найбільше любимо оцю — про величну ріку України, яка веде думку і мрію далеко, через наші степи, аж до Чорного моря.

Тут же склалися і вірші про все улюблене, що нині було найближчим:

В однім вікні вогонь, як вуглик.
Вздвж вулиці — іще вікно.
Чому ото назвали *Круглик*
Село, не кругле вже давно...
Та я зливаюсь вечорами
Із шумом лісу, духом трав.
І цих лісів зелені брами —
Мій океанський пароплав.

«Чебрець»

До нашої Полонини тут був забутий людьми та богом пустельний вигін, непридатна земля. Піски на схилах невисокого пагорка, траншеї та окопи в лісі, уламки снарядів і купи рваного заліза, іржавої сталі й дроту... Від такої захаращеної й неродючої землиці відмовився радгосп, її віддали інвалідам війни. Десяток років нелегкої праці — і тут вирости такі сади, що в них потонули дерев'яні будиночки пристрасних аматорів зеленого добра на землі. Мою лісову сторожку збудував майстер красного дерева, але саме в ній його мистецтво ніяк не могло втілитися. Іван Шаповал усе життя був краснодеревником, в його руках всяке дерево ставало красним, тобто гарним, оздобленим

працею, схожою на труд митця. Та для самого майстра не вистачило ні дерева, ні бідного зарібку на хатину; із старого розваленого будинку він десь роздобув аж шість ветхих дверей, сполучив їх знизу дошками і збив докупи хижку, яка нагадувала маленьку лісову колибу. Але від половини й до верху всі двері скляні, так що моя хатинка просвічується сліпучим сонцем літа, немов фантастична скляна башта... Я так і прозвав її жартома Зеленою колибою. Колись бачив такі лісові пристановиська у лісорубів Карпат за моїх перших мандрів там у 1939 році; гуцульські колиби великі, шести- і восьмигранні, без даху, з діркою для диму. Моя — маленька і має покрівлю... Нехай хоч ця назва лісового притулку нагадує мені любі серцю полонини у горах, лісоруба із Космача Грицька Гаврищука, художника Михайла Мороза і незабутню дівчину Вілію з села Великі Ключі... То все дорогі мені люди, вони у моїй пам'яті — і в книзі «Під небом Гуцульщини». Та подорож була як перша любов.

Майстер красного дерева не хотів розлучатися з ним, зеленим і вічним, аж до кінця життя. Старенький Іван Шаповалов посадив тут у дворику сорок яблуньок, черешень і груш, розвів біля хижки грядку малини, під стінкою в гущавині зробив призьбочку... Тут він зустрічав ласкаві світанки, урочистий схід сонця, коли воно впливало над горою у високе небо понад зелену панораму лісів. І на цій-таки призьбочці дідусь Іван сумовито милувався печальним заходом сонця... Мені здається, що я ніколи й ніде, навіть у землі батьків, біля Козакової Балки, де сонце заходило, мовби пірнало в море, не бачив таких ніжних і гарних ранків та вечорів, як на цій лагідній землі нашої чарівної Київщини!

Мені не довелося побачити живим старого краснодеревщика. Сторож висілка Василь Ничипорович розповів, що дід Іван дуже любив свою хижку в лісі, навідувався до свого гнізда навіть у листопаді, коли вже випадав перший сніг. «Майстер випивав чвертку горілки і в кожусі та валянках лягав у цьому зимному житлі спати...» Доньки Шаповалова казали мені, що це лісове гніздо, може, й продовжило літа батькові, він помер у 77 років... Самі вони не здобули

його любові до лісу й землі, відступили мені сад і маленьку будову.

Її і нині міцно продувають усі чотири лісові вітри... Вони заносять у моє житло глухі гомони, по-свисти, немов скарги й жалоби лісових нетрів. І я жалкую, що не бачив майстра красного дерева, бо так безмежно вдячний йому за вишні і яблуньки, що оце й тепер радісно п'ють краплі дощу, любо шепочуть у леготі свіжого вітерця...

Одно деревце білого наливу довірливо й тихенько стукає гілочками і просто влазить у раму низенького віконця. Ця яблунька прикрашає моє дозвілля й години труда, а весною входить у моє життя як біле видіння з далекої казки бідного степового дитинства...

Своїм шелестом воно переносить мою пам'ять у село Глodosи; там світ мій починався великим двором дідів-хліборобів, де були два вишневі сади, густі й таємничі. Ближче до нашої хати росли дві круглі та могутні яблуні, за смаком яблук ми звали їх: Солодка і Кисла...

Там дві яблуні, Кисла й Солодка,
Біля нашої хати росли.
Хоч історія роду й коротка,—
Сіячі його честь піднесли.
Всі негоди наш степ переможе,
Бо сіяч невмирущий, як час!
І хатини біленькі так схожі
На оту, де родився Тарас...
Хай же в далі летить безбережні.
Тиха пісня про жито й чебрець.
І побілять глodosькі черешні
Мого роду терновий вінець.

«Багряні жоржини»

Через багато літ я одвідав рідне село, не знайшов у тому дворі ні деревця, ні кущика, все пожерло то укорочування садиб, то жорстока хуртовина війни. Стару нашу хату під темною солом'яною стріхою на початку тридцятих літ продала моя мачуха за двоє відер борошна. Старший мій брат Степан просив прислати фото нашої Глodosької хати, і ту світлину зробив для нього учитель з мого села.

Під шелести й схлипування дощу в нічному лісі чомусь пригадалося, як Рильський любив говорити, що яблунька — це образ материнства... Яблуня нашого роду була сильною. У сім'ї хлібороба народилося вісім дітей. Це були хлопці: Амбросій, Степан, Сергійко і я, а дівчата — Соломія, Юхимка, Фрося й Оксанка... Бувши меншим поміж хлопців, я не всіх пам'ятав, і чого не знав, про те розповів мені брат Степан. «Січень для мене — місяць спогадів про найстаршого брата Амбросія. 23 січня 1907 року він умер від завалки (дифтерія). Цікавий то був хлопець. Співав, як соловейко. Парубки любили, коли він «виводив». Амбрось починав спів, парубки підхоплювали. Умер він, як мав чотирнадцять років, а мені ще не було й дванадцяти. Пригадую, що батько наш страшно журився. Чи їхали ми в степ, чи зі степу, батько співав сумні пісні, не говорив. Ще казав середній брат про найстаршого: «Амбрось був дуже практичний хлопчина. Пригадую, як він засадив цілий баштан для попа Димітріула. Приніс додому лише обгортки з «Ракових шийок», що ними вгощали його попадя й малий попович, якого наш батько вчив грати на скрипці».

Це такі вже далекі часи! І вже я сам пам'ятаю, що малою померла сестричка Хросинка і ще немовлятком — брат Сергій... І все те мусила серцем пережити, переболіти наша мати Меланія Карпівна! Отаким був тоді короткий вік степових дітей у бідняцькій родині, далеко від лікарні, без допомоги й завчасного порятунку... Ще 39 років тому у маленькій поемі «Чорноморський Гайявата» я писав:

Світ маленької дитини
З'їли звірі-шкарлятини.

Я давно забув і ту поему, й ті рядки. Та пізніше, в романі «Степ», знову сумно згадав про смерть малої сестрички, яка уперше так тяжко вразила душу хлопчика:

На сухому, пахучому сні,
Що торік народили степи,
Серед квітів, мов квітка весіння,
Фрося в платтячку новому спить...

І досі пам'ятаю, як батько страшно переболів смертю Амбросія. Якись обставини змусили його перед тим продати пару волів. Тихим вечором він казав: «Коли б хтось зумів вилікувати Амброся, то я, не думаючи й хвилини, віддав би йому всі оці гроші...»

Тільки довгі роки гоїли ті найболючіші рани. І, може, часом гірко додавали серцю інших, нових.

Та вже нині, в тужній тиші самотини, при тьмяному світлі свічки, я подумав про інше: яка ж дивна й нездоланна пам'ять людська! Брат мій згадує про все, що пережив парубком у рідних степах, згадує так ясно через шість десятиків років, наче все було тільки вчора... Я схиляюся шанобливо перед цією пам'яттю.

Світло свічки тремтить, гніт нагоряє, і це яскраве світло — як спалах тужної пам'яті... Прочиняю двері. Вони скриплять тоскно й пронизливо, наче стара херсонська гарба. Вітер і дощ вриваються в сторожку. Я причиняю двері, і дивно, що тонкі дошки затамовують і приглушують всі звуки ночі, немов товста броня. Після журних видінь тиша приносить неясне чекання сили думки, пошуки провітку...

В такім чеканні, моя ти доле,
Часом приходять сумнів чи страх.
Та я не хочу писати болем,
Як пише січень снігом в садах!

Я повертаюся до часу і простору, в якому живу. Нашу Київську Полонину оточують аж три масиви старих лісів. На захід, у бік автостради, перед галявиною смарагдовим муром простягся змішаний ліс, це відгалуження, ніби «затоки» по ярах і пагорбах, славетного лісу Голосіївського, що починається під Києвом... Біля його початку, на високій горі, стоїть дім сивого барда України Максима Рильського. Він збирався приїхати сюди, в гості до мене й Платона. Не раз обіцяв. Але так і не встиг...

Ніде київська старовина не прижилася так міцно, як тут. Тристалітні дуби бачили запорозьких козаків, які варили під ними кашу; до стовбурів цих дубів прихилили свої кобзи й бандури мандрівні кобзарі, співці походів і перемог наших волелюбних предків.

Океан часу, бурі історії змивали глину пагорбів,
та не могли вирвати з коренем дубів з того ґрунту, де
виростали могутні велетні України!

Час, як гість повноправний,
Землю змінює скрізь.
Єсть під Києвом славний
Голосіївський ліс.
Під стальними потопами
Часом гнувся, а ріс!
Перекопаний бомбами
І осколками ліс...

Часи запорожців дуже далекі від нас. А двадцять років тому тут проходила лінія оборони Києва, колосальними зусиллями народу були побудовані велетенські залізобетонні укріплення. Війна — не лише трагедія й пекучі рани, а також безнастанний і могутній, грандіозний труд. Але танки обійшли ті споруди, а літаки високо пролетіли над ними. Тепер у лісі лишилися зірвані брили від дотів, навколо них і на схилах окопів росте буркун, і пастушки та жінки з Віти-Поштової щонеділі розшуковують тут конвалії, збирають гриби.

Ближче до висілка стоїть сосновий бір і гурточок молодих осик. Я живу в суцільному їх оточенні, бо нижче до лугу мій сусіда по садибі... Родіон Осика. За фахом він агроном, ми живемо з ним дружно.

Над річкою Сіверкою, внизу, третій ліс — Луговий. Він простягся також далеко по горі... Це той самий гай, із якого повесні так шалено висвистують солов'ї, що «перемагають» братів-піснярів, які й за піаніно сідають рідко... Співак Сергій в один із вечорів жартом докинув друзям веселу свою думку: «Солов'ї перемагають усіх тому, що співають день і ніч і на лаврах не спочивають...»

Але по Луговому гаю майже ніхто не ходить. Він похмурий і темний, дерева й чагарники ростуть по низинних, болотистих видолинках... І тепер, глухої ночі, коли я згадую про нього, то вже й далеке гавкання, і кожен пес можуть здатися собакою Баскервіллів, і пронизливий крик птиці бугая — то мовби голос зловісного птаха на болотах американської трагедії.

Цей спомин про Драйзера не випадковий. Все чутливішим, ближчим (і, може, ріднішим) стає світ. Чесний світ наших надій. А в ту заокеанську трагедію воєн, боротьби і надій закинтий долею брат. Як половина мого болю і серця. Ще в першому листі по тому, як ми знайшли один одного у розгромленому світі, він писав: «Усіх вас пригадую, як ви сиділи раннім ранком, прощаючись зі мною. Була тоді сильна зима, завірюха тривала добрих п'ять днів, наша вулиця зробилася вищою за хати. Багато років минуло з того часу, а я все уявляю так, як було в день мого відходу в далекий світ...»

«Багато років...» А це ж п'ятдесят! Півстоліття розлуки з обох боків... Рятувався сільський учитель від денікінців, білогвардійців — і вже не повернувся!

Та час вкладається спати. Я приляжу на матраці з лугового сіна, укриюся блакитненькою ковдрою Андрійка, шестикласника школи-інтернату. Він любить лісове житло, просився їхати на ночівлю зі мною, але мати не дозволила... Вкриюся маленькою ковдрою сина, мені стане тепло, і я спочину до золотого світанку в лісі.

Коли вже загасив свічку, напливли знову сумовиті марення, стогони лісу, згадалася початкова недуга, серце стисла неждана мить розпачу. Я прогнав, відкинув ту мить, як осу, що вдень вп'ялася мені в щок. Ця оса могла вжалити в серце. Виходить, що за день самітник трохи перевтомився. Не піддавайся такій хвилині, невтомний мандрівнику, ти сам казав, що ніколи в житті не втомлювався жити.

Ось добра, як здоров'я, солодка водичка з копанки стоїть у відерці біля твого ліжка...

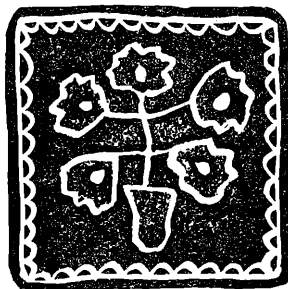
Чи ми були колись малими,
Чи нам столітній вік минув?
А цим листом про давні зими
Всю душу ти перевернув.
Та скоро світла доля гляне
На шнур відсталих журавлів...

То все тривожать пам'ять уривки, рядки з пережитого і вже записаного.

Я приїхав сюди підвечір, пішов до копанки на лузі, водичка у відерці пахне луговими квітами,

осокою й дощем... Лише спокій ночі і цокотіння крапель по толевій покрівлі. Думки ніде не бувають такі зібрані, як у мовчанні лісового світу. Не вривається світовими тривогами радіо, не бентежить телевізор надміру одноманітними обличчями і безголоссям модних пісень, не спалахне нервовим зойком телефон. Гамір міста і навіть шум автостради поглинула й заступила завіса зеленого мовчання. На сторожі миру душі, роздумів, трудових починань стоїть краса й велич Голосіївського лісу...

2. ГОСТЯ З ПІСНІ

Тихо, ніжно спало величаве море.
Далеч облягала ранку яснота.
Я зірвав для тебе золоті майори,
В них осіння барва, тепла і густа...
Ти моя надія, моє щастя й горе,
Я тебе покличу через дальні гори,
Я тебе почую крізь усі літа...

«Майори»

Моя лісова ніч минула в пильній роботі, в очах та уяві стояли рідні степи і Глодоська хата, до мене вже зближалися матроси і капітани пшеничного океану України, і перша глава сповіді ставала заспівом до цього вінка, де сплітаються квіти мого кохання й захоплення, де окреслюються більші полотна чи акварелі любих краєвидів і шляхів, де портрети милих друзів мають зійтися в сердечному літописі вічного побратимства...

У цьому вінку, як у житті, будуть і троянди, і тернові шпички.

Майже всю ніч на моєму столику горіла свічка. «Ой чом не прийшов, як я говорила...» Згадувалася наївна пісенька, яку співали колись дівчата на баштані. Може, і я когось тужно чекав, хоч не признавався про те сам собі.

Нині похмурий ранок, і знову сіється дрібний дощик. Я сідаю до столика, але чую швидкі кроки в саду. На алеї ще здалеку чітко вимальовується постать високої жінки, вона у білому та блакитному, хода у неї легка, головою мусить прихилитися під низькими гілками... Я стрічаю на дверях, гостя підставляє щоку для поцілунку.

Мені люба ота лагідна і стримана певність у кожному русі, немов прояв того, як щедро обдарована вона виразною красою і силою життя. Краса голови, золотавого снопика руських кучерів і всієї постави така яскрава, що коли ми з'являлися на людях, то багато очей зачудовано поверталися до неї... Це я згадую на мить. Але вранці прагну повної самотності, бо в ці священні години труда нікого не чекаю. Вона вгадує той настрій, а говорить насмішкувато й весело:

«Така стримана зустріч. Невже ти незадоволений моїми одвідинами?»

«Якщо ти кажеш «невже», то я задоволений. Та, врешті, у твоїх одвідинах є деяка мудрість».

«Як маю розуміти ці слова?»

«На хвилину мені здалося вранці, що моя оповідь про минуле стає більш спокійною, ніж треба. Бо життя не таке спокійне. А ти в нього вносиш коли не хвилювання, то заколот або суєту, ти живеш у стилі й характері життя».

«Ах, ти невдячний! Але в моєму візиті та мудрість, що я привезла хліба, пива і всяке частування...»

«Це добре,— кажу я.— Шматок хліба у мене ще був, і снідав я хлібом з вишнями, просто з дерева! Доспілі, в росі, після дощу, дуже смачно... Це їжа моїх степових дідів і мого дитинства. Хліб та вишні, а пізніше — кавуни з хлібом...»

«Може, ще одна мудрість: я не відпустила водія... Авто чекає на дорозі в лісі».

«Оце вже зовсім розумно»,— кажу я жартома.

Вона обурюється на той жарт щиро, відповідає стримано:

«Отак! Радий, що я швидко поїду? І тобі не набридла самота?»

«Лише почав утішатися нею. То й боюся втратити».

«Утратити самотність? А мене... не боїшся?»

«Теж боюсь... Сідай до столика, і вип'ємо пива. Та ще й чеське! Ти велика розумниця, моя люба. Нехай водій трохи зачекає».

«Не довелось би довго... Я привезла і вина».

«А вина вранці не треба, то вже підвечір, після робітного дня».

«І в лісі не зраджуєш свого порядку, це славно, мій друже,— похвалила з удаваною суворістю, попра-

вила снопик кучерів над чолом, прихилилась грудьми.— Вітер заносить у двері краплі дощу, причини їх щільно... Так п'яно тут пахне лугове зілля, і сам ти пропах, мов лісовик. Ти зовсім одвикнеш од примх і вигод міста».

«Навпаки, моя люба. Ніяк не можу втекти від цивілізації — щоправда, від чужої й далекої... На виставці учора закупив оберемок газет, то й сюди завів похмурі вісті про довгі пошуки убивць президента. Та думаю, що саме вони так настирно розпалюють війну за тисячі миль від своєї країни...»

«Не згадуй про них. Я вирвалася у зелені хащі, у твою маленьку й затишну казку,— не затьмарюй мого світлого дня біля тебе. Вся Віта-Поштова для мене — як дивний смарагдовий палац під синім небом... Сядь ближенько, я обійму тебе. Ах, мені сумно лише, що ти не боїшся мене утратити, що в безконечній роботі забудеш про мене. Не боїшся згубити...»

«Ти була для мене як далека легенда й надія, а тільки їх у житті не можна згубити. Та іще хтось писав про першу любов чи перше в житті юнацьке побачення з дівчиною:

Й не було нічого утрачено,
Тим що знайдено не було...

Може, втрачають тоді, коли знаходять. Досягнуте й звичне губить свій мрійний ореол. Може, тільки серце мрійника не губить. А то була надія, така полум'яна! Видумав про тебе снопик пісень, назвав його «Маків цвіт», а не знав однієї старої прикмети...»

«Якої, мій друже?»

«Щоб пояснити тобі повніше, я розповім про іншого, гуцульського пісняра... Цю легенду розказала мені дівчина Вілія з села Великі Ключі на Прикарпатті,— вона і гуцулка і полячка,— батько у неї поляк. Це було взимку 1939 року, ось прочитаю уривок із давніх записів, до яких повертаюся зараз,— про нашу розмову з дівчиною: на околиці села, під хуртовиною й карпатськими зорями...

— А ви гадаєте, що німці можуть рушити далі, на схід? — з болем та острахом запитала мене Вілія. (Восени німецькі фашисти розгромили Польщу).

— Все може бути, Віліє. Та нині я відкидаю все похмуре і хочу думати про твоє щастя. Ти юна і гарна, мов карпатські маки.

— Ой, не кажіть так! Маки у нашім краю — то квіти смутку й розлуки... Один гуцульський юнак полюбив дівчину, з якою дружив змалечку. Одного літа тому легіню так сподобалися червоні маки на полонині, що він назбирав їх цілий оберемок і приніс своїй милій. Дівчина скрикнула, кинула маки на діл... Вона так вірила у стару прикмету, так була скута нею, що вважала себе приреченою на розлуку з коханим... І хоч любила його, а скоро вийшла заміж за іншого. І той юнак уже через багато літ склав журливу й чарівну пісню «Червоні маки». Нині він учитель, і звати його Роман Савицький. Пісню його співають по всій Гуцульщині...

— Спасибі тобі за красиву легенду,— сказав я дівчині.

— Це не вигадка, а бувальщина,— мовила Вілія.— Кажуть, що в легендах часом буває більше правди, ніж у житті... Та скоро буде світанок, а ми все не можемо розлучитися.

— Бо не знаємо, Віліє, чи зустрінемося коли знову...— Отакий мій запис у книзі «Під небом Гуцульщини»,— кажу я своїй гості...

Вона глибоко замислилася, тинь журби промайнула на чистім обличчі, в куточках милих вуст, глянула пильно, тихо спитала:

«Ти бачив коли потім... Вілію?»

«Почалася буря війни, на довгі роки. Не довелося побувати знову в тому селі. Я ніколи більше не побачив тієї сердечної дівчини».

«А той випадок з юнаком, який потім склав пісню про маки, то правда?»

«Звичайно. За виконання пісні робить авторський збір для учителя одна установа, а за легенди вона не платить,— може сплачувати лише часом легендарно»,— засміявся я такому буденному доказу.

«А що ж далі із снопиком твого «Макового цвіту?»»

«Ти знаєш сама, що я сумно напороочив тією назвою,— дороги не зійшлися».

«І не розійшлися до кінця... Ти звав мене якось чудно — натхненницею, чи що».

«Так перший назвав тебе сивий поет Максим, коли підійшов до столика в зеленій «Зозулі» над Дніпром, трохи урочисто мовив: «Так познайомте мене з вашою музою».

«Та була я не тільки порадницею, може, й приходила часом у життя твоє болями і печалями».

«Я не пам'ятаю — значить, їх не було... Учора вночі я пережив химерну мить утоми чи розпачу, і ось ти прийшла, повернула мені силу життя».

«Ах, всі твої вагання даремні. Про що ти думав учора?»

«Про все, тепер таке далеке, і про скорботну хату дитинства, ось...»

Ти одвік була небагата,
Але світла була з віків —
Бита бурями, рідна хата
Сіячів, степових моряків!
Навіть танкам тебе не здолати,
Ані жерлам чужих гармат —
Сонцем, слізьми побілена хато,
Найсвітліша у світі з хат!

Так і назву це: «Біла хата»... Поміж більшою роботою ще продовжу наш «Маків цвіт», згадаю дні над теплим морем і назву «Наталя і море» — ту недосяжну далечінь заблукалого щастя молодості, що й досі не зникла з мого тужного зору».

«А чому — заблукалого?» — запитала моя гостя з журбою.

«Бо не справдилася надія. А може, й щастя людське у самій лиш надії... Принаймні для серця твого немудрого складача пісень: він так собі наївно сподівається, що коли його любов, захоплення та болі хтось привітає, прочитавши сповідь життя, і ті невідомі його друзі матимуть хоч малу крихту радості від того, і він розбудить у їх душі власні надії й пошуки добра, — то ж і буде для пісняря його *друге* і, може, найбільше щастя... Перше було — коли жив з людьми в труді, коли писав».

Гостя з пісні глянула в мої очі з деяким подивом. І радісною вдячністю...

«Ти пам'ятаєш, люба, пахоші розпеченого сонцем Грузії долину біля скелі над морем?.. Оте зачарування я переніс тепер в інший край, час і простір,— так виникла «Мелодія місяця липня»:

Тоді сміялись роси ранні
На шовку сизому трави,
Було кохання чи страждання
В садах, мов білі острови,
Світив і місяць не до речі,
Примарним сповнений вогнем.
І пахли коси, губи, плечі
Душним доспілим полинем...

Та оце подумалось тепер: може, й нецікаві всі обставини появи твору для тебе, як і для всіх?»

«Та ні, мій голубе. Ти мусиш знати, що все, від початку й до кінця, пов'язане з твоїм трудом і долею, цікаве й дороге мені».

«Спасибі, друже. Тоді скажу більше. У час вивчання чужих писань помічаю в собі несвідомий і часом незбагненний протест проти мови чи навіть окремих слів. Інколи неясний, ніби необґрунтований. Це дивна річ на світі: слово. Навіть окреме, саме по собі. А може, то я всі слова сприймаю на слух: як звук пісні, мелодію чи музику? І так — у рідній мові і в близьких до неї... От і в книзі відомого творця чомусь мені нестерпне слово «гутарить». Це замість звичного і гарного «говорити». Або оце: «возвернулся» — замість «возвратился». Те діалектичне звучить, наче «вернулся воз». Для чого все те запроваджувати? Лев Толстой усе життя писав чистою літературною мовою, і від того він був не менший, а навпаки — велетнем став. Він одверто казав, що намагається уникати гри слів, каламбурів і дотепів, пояснював так: «Я думаю завжди: а як це буде по-грецькому?» А видатний наш сучасник пересипає густо свою книгу каліченою українською мовою, бо, мовляв, на межі Кубані й Дону нащадки запорожців розмовляють саме так. З одного боку — це неправда, з другого — він просто не завдав собі клопоту вивчити мову отих нащадків. І бере ті покручені слівця для «осучаснення» та прикрашування мови, а хіба «суржик» мову коли прикрашав?.. Тут мені згадується знову Толстой.

В одному його оповіданні про Україну герой стрічається з простим собі дідусем. Розмова у них триває на цілу сторінку, вся ретельно виписана українською мовою. Толстой ставився до української мови з такою ж пошаною, як і до французької».

«Так би треба й сучасникам,— докінчила мою думку гостя. І засміялася.— Ти мені наче лекцію прочитав. Але варто запам'ятати».

«Ах, моя люба. То не лекція — лише роздуми в лісовому курені. Часу надто багато».

Дощик накрапав, поливав за віконцем гілки і листочки моєї улюблениці яблуньки... Я проказую гості закінчення віршів про скелі:

Душа живе у тім відлунні,
Де проспівали пісню ми.
Тому і серця теплі струни
Не змовкли в холоді зими.

«Я всі літа зберігаю твої присвяти, чернетки і книги»,— задумливо мовила вона.

«А книги, мабуть, ховаєш за стосами інших зібрань у красивих оправках?» — прохопилося в мене.

«Чому так подумав? — спитала строго.— Навіщо я найдорожче мала б ховати від людських очей?»

«Не гнівайся,— вибачливо кажу я.— Таку увагу доводилось помічати у деяких приятелів. Скільки не дарував їм — не бачив тих книг на полицях. Колись на з'їзді у Мінську Валентин Катаєв казав мені, сміючись: «Спасибі за книгу. Та ви ж знаєте, що подарованих ніхто не читає...— І тут же додав:— А я читаю. І прочитаю». Можливо, що ті приятелі люблять лише оправки, палітурки, а не книжки. Цим і пишаються перед людьми».

«Колись це звали міщанством», — засміялася гостя.

«Один мій друг, за життя видавши своїх півсотні книжок, скаржився, що його дочка виставила у найкращій шафі зібрання творів у гарних оправках, а книги батька з дарчими написами засунула десь у простінок над ліжком чоловіка, і діти їхні не говорять мовою, якою пише дід».

Гостя сказала :

«А може, так химерно шанують писання друзів лише так звані приятелі?»

«Може, й так звані. Їх небагато. Коли читачі зберігають книги своїх улюбленців так, як береже їх кохана,— то найбільше щастя для того, хто пише. І ша-на, і щастя. Колись Сосюра сміливо казав :

І вірші мої, снів моїх муть,
Під подушку дівчата кладуть.

Тут лише «муть»— химерно, а все інше — вірно. Хоч жартували скептики над тим, а не було в поета хвастощів. Єсеніна і Сосюру саме так люблять чита-чі. Ще недавно любили старших майстрів захоплено, віддано і вдячно, мабуть, тому й самі певніше ви-ростали. У талановитій юності не було ні ревнощів, ні заздрості. Небажання шанувати і вчитися — шкід-ливе для неї, бо можна все заперечувати, тільки не силу таланту, не совість подвижництва й не честь труда. Хтось із найменше здібних зненацька вважає, що всіх переріс і від нього починається історія ми-стецтва. Тут сміх і горе. «Аще други своя не полю-бишь, то как полюбишь народ?» — від любові до това-риства, до побратимства починається й наука гідності, і честь таланту... Багатий душею щедрий на добрість до інших. Таке я спостеріг у житті, моя люба».

«Одним словом, справа не в вікові»,— дзвінко за-сміялась моя співрозмовниця.

«А так. Молодий і запальний поет Ярослав Шпор-та, що пройшов усі fronti, був поранений і молодим пішов із життя; він був чулий і ніжний до друзів і полишив їм свої книжки з довгими і сердечними написами... Найбільше не люблю у нашому воїн-ському стані пози, холоднечі, зайвого практицизму. Як стримано й гідно сказав один із сильних: «Мне и рубля не накопили строчки...» Поети споконвіку йшли в люди з серцями, так широко розкритими, як їхні радощі й рани у піснях і книгах... Про диплома-тію між своїми гостро мовлено, мабуть, не перебіль-шено в одного східного поета :

Від дипломатії слизької,
Уже нітрохи не людської,

Втомився, брате, я.
І юнаків, чий цвіт барвистий
Розкритий весь, як ранок чистий,
Все жде душа моя!»

«Від черствих ти мав чимало гіркоти? — перепитала гостя з нотками співчуття.— А сам не хотів черствіти»,— домовила тепло й утішно.

«Не зважував, часу не мав — за роботою. Більше дістав гіркоти од тих, що стоять над чужим трудом холодними суддями, хоч вони часом скидаються на суддів футболу: одній команді можна не зарахувати гол, а другій — підсунути незаконний. І то перед очима тисяч, бо керунок чи настанова одна: головне — не соромся! Тому свист і крики інколи марно лунають над зеленими полями чесноі боротьби... Аналогія далека, але подібне і в нас буває. Пристрасті можуть дійти до смішного, то все людське, але найгірше — егоїзм і нещирість».

«Ти розгадуй та обминай нещирих».

«Не хочеться марнувати життя на таке. Вони розгадуються й самі... Чи ти повіриш,— я серджуся на ніч, коли вона вона надходить, і знову кличу ранок, щоб швидше освітив мені стіл і час роботи,— тут немає вигадки, і сонце — перший свідок цієї пристрасті.

Я все підганяю дні!
Отак і життя мине,—
Та тільки — щоб ти при вікні
Зустріла знову мене,—

писав я у поштовій листівці на далеке Поволжя в гірку весну 1942 року з міста Куп'янська, коли на нього залізним градом падали бомби й осколки... А тепер, крім свого писання, маю часто цікаві послання друзів, коло дружби все ширшає, наростає листування, хоч іноді й хаотичне, але любе мені. Бувають дуже барвисті думки, раптові й не буденні! І друзі шукають один одного за тисячі кілометрів... Один архітектор із Караганди, як він писав мені, має під сорок літ, а був солдатом на війні і спізнав тяжкі пригоди; всяке писали люди про землю, а він пише особливо суворо:

То ты засыпала меня собой,
то я твою пыль топтал...
Земля, ты стала моей судьбой,—
я в тачке тебя катал.

По чотирьох рядках можна пізнати поета. Отакий він, мій адресат,— архітектор Юрій, з яким я ніколи ще не зустрічався... І про Єсеніна — його невибагливі, але цікаві рядки своєю сердечністю:

Я тебя полюбил, поэт,
и всегда по тебе печалился:
прожил ты только тридцать лет,
а потом тридцать лет не печатался.

Багато на світі незнаних і невідомих людям, але справжніх поетів. Силу слова народжує сила пережитого».

Моя гостя каже трохи здивовано:

«І як же ти, сам багато пишучи, встигаєш з отими листами? Вони ж вриваються раптово в розмірний стрій...»

«Та ні, частіше влітаються в мій настрій чи несподівані спалахи думок. І доповнюють, точніше кажучи — бентежать, збуджують їх...»

«Так буває й така чудова доброзичливість на вашій дорозі?.. Як оця пам'ять і цей лист Котлярова»,— роздумливо й радо мовила моя співрозмовниця.

«Авжеж. Без неї й пісні не склалися б. Хоч і добрість цю теж виборює безнастанний труд... Серця людей прихиляють до себе тільки певні і зважені наслідки труда, а не пусті балачки про нього. Розмови про талановитість, не стверджену виразним, сильним ділом, залишаються водою у кандидатській чи докторській ступі... І про це мої роздуми у віршах — не випадкові, моя люба:

Та було воно, й поліття люте,
І руїна всіх твоїх споруд.
Можна вік прожити й не почути
Слово доброзичливе про труд.
Але чесний — він добром озветься,
Все здолає творчості снага,
І по серцю більш не потовчеться

Щапа величавого нога...

Хоч одно зустрінеш добре серце,—

Так живи, невтомно дорога!»

«А що ото на книзі в тебе — якісь гарні жовті листочки?» — поцікавилася гостя, глянувши на столик.

Я підніс їх до неї ближче.

«Вони справді чудові, наче гравером викарбувані з міді! Їх вкладає в свої листи друг із моїх степів — Андрій Тобілевич, онук Карпенка-Карого, з яким ми разом училися в педтехнікумі міста Єлисаветграда, жили тоді в «бурсі», як звали гуртожиток... Зараз він директор степового заповідника Тобілевичів — хутора Надії, там все освячено славою трьох велетнів нашої культури, звідти вийшли Карпенко-Карий, Сакаганський, Садовський. Андрій Юрович довго боровся, щоб уберегти «Надію», той чарівний зелений острівець серед степу, дев'ять гектарів саду; ось там і ті дуби, які він урочисто охрестив: Дуб діда Івана, Дуб Панаса і Миколи, та ще при вході на воротах — Вартові Дуби... Вартові слави великих предків. Обстоювати існування заповідника Андрію Тобілевичу в столиці допомагав Максим Рильський, ми збиралися разом поїхати в хутір Надію. Так йому й не судилося... Я був у заповіднику, коли по трьох десятиліттях одвідав у своєму селі могилу матері, і розповідав поетові про красу хутора Надії... Якось Рильський говорив мені, що такі дубові листочки Андрій Тобілевич надсилав і йому. І це зворушувало сивого поета — немов привітом далеких степів... Я пересилав ці листки з дубів «Надії» і в далеку далеч моєму братові. Ох, яку тугу будили вони в ньому за рідним краєм!»

Вона слухала мої довгенькі оповідання з пильною і милою увагою, мовила тоном веселої похвали:

«Із свого лісового куреня, чи колиби, ти виходиш думкою далеченько. То у рідні степи, то в Одесу чи Караганду до друзів... Це любо мені. Але так оглашено влазиш в роботу, що забуваєш про всіх. І про мене».

Це вже звучало журним докором.

«Не про всіх, моя біла квітко... Щоразу повертаюся до найближчого. Не лише марення про дружбу

і ніжність, бо всі думки життя мене бентежать у тиші і краса землі виразніше тут бачиться... Я прошу, ти вкинь у поштову скриньку ось цього листа до «Вечірки», там смаки мінливі, але, може, це моє весняне зачарування підійде:

Пийте з синіх океанів,
Із весінніх чистих чаш!
Біле полум'я каштанів
Заливає Київ наш.
Всі дерева рвуться в хмари.
Що за київська земля?
Молодого цвіту чари
Аж під хмари прихилля...

Ось вийдуть незабаром «Багряні жоржини», і я подарую тобі все, з чого чимало уривків начитав сьогодні. А все навіане, підказане чи теж дароване мені тобою».

«Ти повен доброї пам'яті і з нею ще дорожчий мені»,— сказала тихо моя гостя з пісні. З розлуки, надії і пісні...

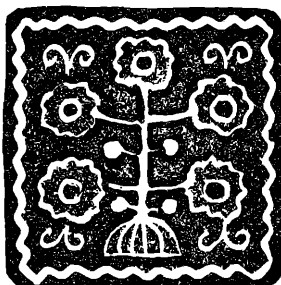
«Це не тільки пам'ять, а життя моє. І ти добра сестра моєї радості й тривоги».

Вона мовчала у зворушенні. Глянула у віконце, на яблуньку, рвучко підвелася.

«Ах, там водій уже кляне мене...— Міцно притисла мою голову до блузки, що пахла фіалками.— Обійми востаннє, поцілуй востаннє»,— хотілося мені сказати. Слова не зійшли на уста...

Над лісом і садами — хмари. Дощик перестав накрапати. З дверей дивлюся на неї, хода її повна співочого ритму, і постава сповнена сили і чарів... Треба посидіти на призьбі. Подивитися на обмиті дощамі ліси. У цьому спогляданні є спокій і радощі... Близько підлітають лісові пташки, скучають за мною, коли довго сиджу в колибі за столиком. Заходжу в житло, потім розкидаю для них крихти білого хліба...

Щастя ми не знали в степовому літі.
Через бурі, війни довга ніч розлук.
Не зійшлись на світі в цілім півстолітті.
Не обняв я брата, не потиснув рук...

Перший спомин мого дитинства: *постріл*.

Морозний день налитий сонцем, сліпучий блиск снігів такий гострий, що болять очі. У великих чоботях старшої сестрички Соломії, у шапці брата Степана я спотикаюся по двору за дідом Карпом Петровичем і страшним чоловіком, якого звать Козак. Його чорна бараняча шапка заступає мені півнеба.

На верхівці клуні сидить зграя гав, а небо ясне, чисте, і над снігами тиша... Козак піднімає гвинтівку. Я завмираю, міцно вчіпляюся в дідову руку, заплющую очі. Коротко й гостро гримить постріл. Чорна гава безладно скочується по білому снігові на клуні. Інші розлітаються.

То був 1905 рік. Села бунтувалися, поміщики боялися нападу селян і випросили в уряді, щоб їм на захист прислав донських козаків. Мій батько та його друзі в селі говорили, що донські козаки — самі глитаї. Цих вірних своїх жандармів цар прислав для втихомирення та розправи над буйними селами українського Чорномор'я. Особливо ненавидів донців мій дядько — коваль Костянтин. Ото ж його пристав у селі звав бунтарем і небезпечним для уряду чоловіком.

Більше запам'ятався мені інший день. Неписьменна бабуся казала, що помер «антихрист Толстой». Раніш його проклинали попи у своїх проповідях. Але брат Степан пояснив, що бабуся повторює чужі несусвітні дурниці, що Лев Толстой — велика людина, яку

шанують розумні люди в усьому світі. І наші вчителі з села Глодоси писали до нього листи. Толстой подружньому їм відповідав. А головне, казав Степан: «Толстой, коли бачив неправду, не боявся виступати й проти самого царя!» Я вірив старшому братові, бо він був мені найбільше любий у всій родині.

До поля батьків верст із п'ять. Жито при дорозі у півтора раза вище за мене! Дві зелені стіни, ніби високий ліс для такого малого, заступають долину. На трохи вищих пагорках простір розкривається знову. Босі ніжки мусять протупцяти оті довгі-довжезні версти! Ноги по кісточки втопають у сірій шляховій пилюзі. Пил розсипається м'яко, мов попіл. Ступні у дряпинах, відкритих ранках, під пальчиками кров усе літо. Дід Карпо говорять, що ранки треба притрушувати нагрітим сонцем пилом, і все заживе. От тобі і вся медицина! Але вранці холодний шар пилу втишував біль, ніби лагідний і м'який килим... Хоч по килиму хлопчику ступати не доводилось.

Спереду, далеко від Тереська, йде корова. Помалу, поважно й задумливо. Не він жене в поле корову, вона його веде. Бо добре знає дорогу. Коли батьки вперше виряджають пастушків, а їм навсього по сім або й шість років, то не клопочуться, що діти заблукають і не знайдуть свого поля: «Їх доведе корова!» Вона у хлопчика добра і знає, що йому, напівсонному, в таку ранечу трудно перебирати за нею зраненими ніжками. Та ще ось він починає збивати батіжком багрянні будяки при дорозі або задивиться на жайворонків у небі й далеко відстане від неї. Корова Зірка не оглядається, але зразу вгадує це, постоїть трохи й зачекає. Скотина знає порядок, любить, щоб її виводила на шлях чи супроводжувала людина.

Далеко-далеко, від «якономії» пана Завацького, назустріч хлопчику йде по куряному шляху на коні черкес. Це охоронець панського багатства. Дід і батько ненавидять панських черкесів такою ж люттяю, як і донських козаків, звать їх панськими собаками, а брат Степан іще й лає їх царськими жандармами, підлою челяддю. Він каже, що всі фараони, царі, вожді споконвіку виховують, підгодовують шматком гнилої ковбаси своїх челядників. Без оцих слуг їм би не всидіти на шиї народу... Тересь боїться довгої нагайки

черкеса і його коня. Він зарані пірнає, мов у воду, ховається у високе жито. Немов рудий ховрашок, хлопчик обережно висовує голову крізь густе колосся, здалеку стежить за диким вершником, коли вже той порівняється з коровою та проїде повз нього. Черкес з подивом оглядається на всі боки: корова сама, нікого не видно... Він зло посміхається сам до себе. Напевне, здогадався, але не шукає хлопця в житі, їде собі далі. А кінь у нього добрий! Ех, який стрункий і красивий арабський коник! Терешко до щему в серці любить коней. Ось уже чорна шапка вершника видніється у степу далеко-далеко...

Але хлопчику жахливо самотньо у цій зеленій пустелі! Бувають же такі години та дні, що ніде ні воза, ні голосу, ні тьмяної постаті! Дві височенні тополі на шляховім перехресті, та збоку від них дві високі могили... Брат каже, що то козацькі могили. Але наших, вільних запорозьких козаків... Колись вони були на світі! А вечорами батько грає на скрипці і тихенько наспівує:

Ой у полі могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенський,
Щоб я не зчорніла!

Хлопчик іще й за мамою скучає. У неї ясні сині очі, але вона завжди журлива й сувора, ніколи його не цілує, як інші матері своїх дітей. Він любить її й таку, засмучену життям, і до вечора не побачить. А день у степу — наче рік! Тересь міг би заплакати від своєї самотини. Не дають жайворонки. Дзвенять над ним, ніби вітаються з добрим ранком, отакі маленькі та гарні в синьому небі! І теж самотні...

Він задивиться на них, заслухається, і зразу стає веселіше. Після коней друга найбільша любов у хлопчика — це степові пташки.

Хлопчикові в домотканих штанцях із полотна здається, що він проходить по самій середині степу, і неба, й цілого світу. І малі пташки, вітер, степові хмари й вихори, і вдень сонце, а вночі місяць і зорі — все це живе, рухається навколо нього, на честь його і лишень — для нього! Гей, та бідному пастушкові і невтямки, що він сам і кожен чоловік у степу —

то справді середина й центр цілого всесвіту... Цими шляхами, каже брат Степан, часто проходять на південь України, до Чорного моря всякі бідаки, безрідні та босі, наймити і голота, вони мандрують до Одеси, Херсона, Миколаєва шукати й просити роботи у багатіїв та фабрикантів. Вони бредуть і ватагами, і поодинці, і кожен з них — також центр і середина цілого світу!

«Навіщо шукати роботу?» — питає Терешко.

«Щоб жити», — каже брат.

«Нехай сіють хліб, садять картоплю і живуть», — мовить хлопчина.

«Так у них землі немає, — каже Степан. — Є тільки руки. А по великих містах більше роботи. Ти ж чув оту нудну пісеньку:

Город Миколаїв,
хранцузький завод...»

Одна вада у хлопчика: він дуже любить старших, прив'язується до них сердечно. А життя неспокоїне, люди часто розлучаються. Приїде тітка Домна із старого монастиря в Лебедині. Степан каже — про той монастир іще й Шевченко писав. Дід Карпо віддав туди двох дочок, бо дуже набожний, а головне — щоб не ділити семи десятин землі між трьома дітьми... Тересь не відходить від тітки усі дні, вона знає багато церковних пісень, керує хором своїх черниць. І часом наспіває й тут, вдома. Або приїде Степан із учительської семінарії в Херсоні, для хлопця то велике свято... А поїдуть вони — його мучить туга безмірна!

Учора поїхав до Херсона Степан. Хлопчик вигнав корову на поле, подивився навколо... І ось «центр усе-світу» падає біля куреня на землю, притискується до неї грудьми, заривається в холодну росяну траву личком — і плаче довго-довго. І безмовно, тільки схлипує у траву... Корова перестає щипати соковиту траву, повертає голову, дивиться на пастушка із сумним здивуванням. Але вона не вміє говорити. Коли в господі немає брата або тітки, тоді Терешко пристає, мов тінь, до діда Карпа, ходить за ним по п'ятах.

«Діду, що ви робите?» — питає хлопчик уже вдесьте.

Дід повільно закипає.

«Гусям ярмо. А тобі — дермо!» — відповідає.

Та хлопець все одно буде знов і знов розпитувати. Дід і онук уперті, немов сірі воли славетної української породи.

Батьків клаптик майже під самим хутором Козакова Балка, де протікає потічок, ростуть верби та верболіз, комиші й осока. Гарячий південь. Корова Зірка без команди виходить на шлях і веде хлопчика за собою — на водопій... Тересь розшукує між осокою чисте джерельце, жадібно п'є з долонь студену водичку. Мати клала на цілий день у торбинку шматок чорного хліба, трохи сала й цибулину. Пастушок біля кринички обідав. Розумна Зірка не поспішала від потоку, чекала на хлопця. Вона ставала під верболіз, тут менше заїдають мухи та гедзі.

Сонце на заході, Зірка виходить на курну дорогу. Понад шляхом пливе її велетенська тінь. Та й тінь того, що йде позаду, «водія худоби», стає також великою, він здається собі більшим і радіє. Але — ох, ці степові безконечні верстви!.. Пригнавши корову, хлопчик зразу біжить до улюбленої «шпанки» в саду — їсти з чорним хлібом вишні.

По неділях до батька сходяться гості. Хата має дві половини. У більшій сідають за столи, п'ють горілку і заїдають квашеною капустою. Гості рідко голяться, у них руда та чорна щетина по обличчях, великі руки в мозолях, наростах та виразках. Є лиця хитрі, злі або похмурі. Та більше відкритих і добрих. Тільки вони надають хлопчику сміливості, коли батько наказує читати для гостей вірші... Батько відбирає їх з аркушів календаря. Сам дивується, що царський уряд дозволяє друкувати окремі вірші Тараса Шевченка, але радіє тому. То все друковане, російське, а вірші свої, рідні. Терешко стоїть перед столом тоненький, худий, увесь порудів у степу, як і його слухачі, у неймовірному збентеженні тягне до себе скатертину, трохи ховається за неї й пронизливим голоском вигукує:

Було колись на Україні —
Ревіли гармати,
Було колись — запорожці
Вміли панувати...
Минулося, zostалися
Могили по полю...

Дядьки слухають зажурено і розчулено. Бо слово — як пісня. Всі вони хлібороби і славетні глodosькі конярі. Глитаї до батька не ходять. Тут же сидять рідні дядьки Тереська — Кость і Гарасим, поважні в селі брати-ковалі. Вони дружно хвалять хлопця, оплесків не знають, шкарубкими долонями гладять русяву голівку... Коваль Кость міцно притискує Терешка до себе. Від тої ласки у хлопчика щось тане в грудях.

Батько і сам читав гостям байки та вірші. Він самотужки навчився грати на скрипці, по слуху, та й пізніше в когось з учителів, бо кінчив у Києві музичні диригентські курси. Тепер хлібороб не залишав рільництва і одночасно був регентом церковного хору. Найбільшою пристрастю батька стали на все життя байки Євгена Гребінки і дідуся Крилова. Він знав їх і читав по пам'яті. На косовиці сіна або сівбі Герман Карпович без кінця сипав прислів'ями та крилатими рядками з Котляревського й Хемніцера, кидав у розмові словами їх так густо, немов добірним зерном. Перелицьовану «Енеїду» Котляревського вивчив напам'ять.

Так само палко любив батько сумовиті рідні й російські пісні. Теплими степовими вечорами він брав скрипку і наспівував ті пісні, у літнім смерканні вони запливали ніжною хвилею у вишневі садки... Хлібороба й регента люди в селі любили за співи і знання веселої мудрості байкарів. Лише куркулі насміхалися, що він полюбляє ті вчені забавки, а не вміє багатіти, що він «співочий злидень на селі!» На злі дотепи глитаїв скрипаль відповідав жартами із тих же улюблених байок. На житейську премудрість багатих у нього було глибше й тонше слово — зневаги й заперечення. Він казав: «Не бачу я щастя в тупому самовдоволенні ожирілих. Та ще й до людей — озвірілих».

На тих недільних бесідах у батьковій хаті гості гарно співали. Хлопчик залізе на теплу лежанку печі і довго, задумливо, жадібно слухає... Сільський регент починає, а двоюрідні брати-ковалі Кость і Гарасим та інші гості підхоплюють:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапати.
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять.

Пилю горілку, пилю наливки
Ще й мед будемо пити,
А хто з нас, браття, буде сміятись —
Того будемо бити!

То наче довга історія таких собі, не дуже полюбовних стосунків між ситими багатіями, з одного боку, і бідними невдахами, з другого, але з яким добрим гумором і силою бідняцької правди розказана вона в пісні! Та ще як тепло і лірично!

Ой іде дука, багач-гадюка,
Насміхається:
Ой за що, за що бідна голота
Напивається?

Відповідь голоти на цю зухвалість дуки в пісні малоється трохи грубувато, але з великою логікою й зворушливою правдивістю:

Ой беруть дуку за чуб, за руку...

Та ще більше любить малий слухати іншу пісню, повну журби, але й сили сердечної, яку найкраще знають батько і брат Степан, а дядьки-ковалі та всі гості лиш вчаться підспівувати:

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив.
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.

Брат з батьком читають цю пісню по нотах, і Степан каже, що в кожному слові — сила Шевченкова, а мотиви на його вірші складає, придумує сам народ... Ще тішить серце Тереськові така широка-широка пісня про долю людську і любов, малому ще не все в ній зрозуміле, але смуток у ній такий теплий і глибокий:

Половина тих садів цвіте,
А другая одцвітається.
Одна пара та й вінчається,
А друга розлучається...

Семинарист Степан читає вже якісь дуже товсті й мудрі книжки, хлопчик знає великі літери й розбирає по складах: це книги Белінського, Бокля і Крopotкіна.

Ще брат пояснює батькові, що українські школи були закриті царями в 1845 році, а мову й націю зберегли народні пісні й сила поезії Тараса Шевченка... Ця розмова також іще не вся зрозуміла малому. Але брат скоро буде вчителем, йому те видніше... Та й ти, мій хлопчику, слухай уважно ті пісні своїх батьків, бо вони не змовкатимуть у твоїй душі все життя і, мов золотий ланцюг доріг і часів, ще перегукнуться з твоєю пам'яттю через багато десятиліть...

У вісім літ хлопчика віддали до церковноприходської школи. Вона ближче до хати, нехай повчиться у ній дві зими. А інша, земська, яку в селі звуть просто «школа Божора», дуже далека, на краю села,— то як же брести малому через снігові замети, глибокий яр і кладовище?

«Закон божий» викладає сільський піп, уроки тоскні та довгі, як його брудна рясa. Дивлячись на брезклого й сонливого з похмілля служителя культу, гостроокі степові дітлахи не почували поваги до нього. За смиренними молитвами не можна сховати власне грішне життя. І діти в кару господню не вірили.

А тим часом батько навчає читати й писати ноти, забирає хлопця в церковний хор. Зимовими ночами в школі розучують «Милість миру» Чайковського і Бортнянського. У хлопчика голос ніжний, він співає в гурті дівчаток, мусить виконувати сольні партії. Напочатку бентежитьс'я й розгублюєтьс'я. Голосок дрижить, аж на очах сльози. Потім звикає. Батько сердит'ся за невірний спів на всіх, але чужу дитину покарати незручно. Найчастіше його камертон цюкає по ніжних лобиках Тереська і двох сестричок. Але і в цих піснях є сумовита краса, і хлопець помалу починає любити зимові безсонні ночі, зорі над снігами по дорозі до школи і малих синьооких товаришок на тих лагідних і засмучених «співанках».

Це дід Карпо Петрович ласкаво зве його: Тересько. А коли сердитий, то кричить: «Ах ти, стерво!» Та хлопець не сердиться на діда. Він-бо знає, що старші бувають сердитими хтосна від чого... Про свого прадіда Петра малий довідався з оповідань діда. Петро був кріпаком у пана, віддали його в солдати, і прослужив 25 років. Від його служби лишилися в сільській хаті

дві пам'ятки: чавунне ядро з діркою і царська мідна медаль за оборону Севастополя. Як він довів у село оте важкенне ядро — не зрозуміло. Але кажуть, що був хоробрим гармашем. Любов до зброї жила в їхньому роду.

От коваль Костянтин Масенко навчився виробляти мисливські рушниці. Зварені в кузні, вони були грубуваті, з пострілом гриміли, мов гармати, сильно віддавали в плече і щоку! Всі наші мисливці верталися з полювання з перев'язаними лицами. На заячих степових стежках їх зустрічали побратими з інших сіл голосним реготом: «Та це ж глodosькі мученики! У них рушниці славетної фірми коваля Масенка!» Дядько Оврам Остапенко, рідний брат мами, не вмів закривати в час пострілу одного ока: заплющувалися зразу обоє. От прокляття! В палючу спеку він ходив на полювання у важкій шапці і в мить пострілу насував її на око... Його мисливські пригоди були розвагою для всього села!

Степан також придбав рушницю «системи» дядька Костянтина. Блукати слідом за братом по широких полях і глибоких яругах — то для хлопця справжнє свято! Ось на чорному пару, що аж пашить спекою, незграбно примостився в борозні під будяком великий зайчисько... Він так вільно простягся. Брати стають віддалік і не дихають. Особливо малий. Степан стріляє. Бідний зайчисько не встиг утекти... Мисливець каже меншому: «Ти мені дивись! Якщо скажеш дядькові Костю, що я підстрелив *лежачого*, то більше ніколи не візьму на полювання!» Тересь обіцяє берегти таємницю...

І знову бреде за братом віддалік, слухняний і покірний, як собака. Та полювання отруювала жалість до птахів. Випадки попадання у швидких пташок з рушниці «фірми» дядька Костя були неймовірно рідкісними! Та коли падали у траву перепели або куріпки, Степанів малий помічник мало не плакав од жалю... Вальдшнепи часом вилітали з кущів по яругах. Вони були казково прекрасні, ніби летючі шматочки райдуги! І Тереську хотілося заплескати в долоні від радості, коли брат давав маху. Хлопчик проводжав пташок очима, повними захвату і радості, благословляючи їх на життя й свободу...

Степан помітив подвійне почуття малого, сказав йому з доброю посмішкою: «Навіщо ти ходиш за мною? Краще б читав книжки про птахів і стежив між купами кирпичу у дворі за своїми синичками!» Але хлопчика приваблювала таємничість ріденьких степових гайків, краса і невідомість небачених раніш і неходжених доріжок, ярочків і широченний та урочистий степовий простір — під вітрами, хмарами, теплими дощами і неосяжними синіми небесами! Такими він і збереже в душі свої рідні степи на довгу пам'ять.

Мабуть, усі кузні на Україні, ще від тієї, оспіваної Франком, були завсігди схожими на землянки з лампачу і стояли незмінно на краю села. Така ж була й дядькова Костева у Глодосах. Тересь приходив сюди з другом, Федьком Півнем, вони годинами пильно надивлялися на чарівні іскри, що снопами розліталися від ковадла. Коваль нагрівав і робив меншими чи більшими підкови, нарощував залізом лемеші, зашивав вісі, що лопалися на старих возах. І хлопчикам, тихим і зачарованим, дядько Кость, який ніби грався важким молотом, здавався чарівником і велетнем із казки!

До кузні заходить пристав. І, як на гріх, саме в ту хвиличку, коли Кость розігріває на кам'яному вугіллі цівку майбутньої рушниці.

«Ти що тут, розбишако, улаштував без дозволу і патенту зброярський завод, чи що? Я тобі покажу! Ти бунтівник, Кармелюк!» — злісно гукає пристав.

«Кармелюк був славний чолов'яга, — спокійно посміхнувся коваль. — Він силоміць відбирав гроші у багатіїв та роздавав бідним. Так і в пісні співається».

Пристав захлинувся від люті.

«Знаю, що роздавав! Підучили тебе оті босяки з заводу Ельворті! Там і рурки оці береш для рушниць. Як не покінчиш, так у тюрмі згною, до Сибіру зажену! Для кого й нащо ти робиш оті рушниці?»

«Пан пристав мусить тямити, що роблю їх... (тут коваль набрав кухоль з відра, випив, утер губи й чоло)... на зайців, а не на панів. На цих моя зброя дуже слабенька. А щодо Сибіру, так мені, з вашої ласки, й Глодоси — Сибір!»

Пристав і кричав, і трохи боявся коваля: бо ж його шанувало й любило все село. Та й дружба Костева з робітниками заводу рільницьких машин у Єлисаветграді... Пристав добре знав, що ті робочі люди у своїй згуртованості не бояться ні жандарів, ні донських козаків. Навпаки, часом поліцейські розбігаються від них. Одного, окремого з тих «бунтівників», можуть схопити, але в гурті спробуй — буде біда! Та й за Костя можуть помститися. (То лише деякі писаки з жалібною літературою малюють їх бідненькими та беззахисними. А ті робочі люди вже он які!) Коли почались роботи в полі, то найбільше хлопець любив косовицю сина. Косарі збирались часто гуртом. Косили лан в одного господаря, потім перебирались на інший участок.

Батько привчив до коси й Терешка. Цупкий і важкий пирій, і не «порви коси на буркуні!» — але які пахощі, і квіти конюшини, і покоси лягають на лану, мов широкі мережки на пухкому килимі... Дарма, що підвечір — уже ніби кілок стирчить у спині і от-от можна впасти від втоми. Та держись, козаче, отаманом будеш! І з кожним днем ти все більше звикаєш і вже й не чуєш того кілка...

Так лише жнива були споконвічним святом степової невсипущої праці. Що ж, то завершення усіх трудів і надій хлібороба! Тоді степ від Глодос аж до Козакової Балки — як одно мідне й золоте море! Під палючим сонцем воно виблискує, гойдається, живе та широченне, переклюпується за далеку рису обрію, де пшениця зливається з синім небом... Та в розпалі жнив на рідні степи впала велетенська тінь! Все живе сповнило тривога і збентеження. Глухо заревли в полі воли та корови. По хуторах завили собаки. Зривалися холоднуваті вихори над першими копами. З батьком і Степаном хлопчик узяв шматочок задимленого на ватрі скла, вони стежили за сонцем. Це пройшло над Україною повне затемнення сонця.

А навколо тільки сови раділи, що на сонце насувається важка тінь і раніше, ніж то було щоразу, починається ніч. Потім защерблений диск сонця почав прояснятися. Через годину золоте море степів знову розлилось океаном... Старі люди заговорили, що затемнення сонця — то лиха прикмета. І на другий день

було оголошено війну. Знову — з німцями. Вона ввійде в історію народів як перша світова війна.

Хлібороби йшли в солдати. Тут вони скородили землю, а там їм доведеться орати чорне поле війни. За командами мобілізованих по селу бігли матері й наречені, вони ридали й приказували на ходу. Терешко тієї картини повік не забуде. Наші любі батьки та брати йшли начебто не на фронт, а на весілля!.. І хто вигадав таке? У своїх вишиваних, найкращих сорочках, підперезані червоними поясами, з рушниками через плечі, високі й ставні парубки,— ох, які то були могутні красені! Перед мандрівкою далекою (і, може, вічною) вони всі добре випили. Йшли по селу швидко, стрункими ватагами, жартували й сміялись... Біля церкви їх попи на убій окропили. Химерно й неймовірно, що вони виконували чужий і жорстокий наказ, ніби не вірили в рани, страждання, загибель, в оцю, що нависла над ними, страшну народну біду! Ніби за неправдою й блюзнірством імператорів, світових володарів стояло дещо інше, споконвічне, приречене й неминуче, але глибоко людяне у воїнському братерстві цих чесних людей труда... У їхніх рядах було стільки сили, життя й краси, що сама смерть мала перед ними відступити!

Видно, так виходили в походи їх далекі козацькі предки. А може, то агітація можновладних була така могутня. Їх проводжали рідні далеко за село, доки довгі ряди возів не потонули в куряві по дорозі на станцію Новоукраїнка... А солдатки ще довго стояли поміж рідних тополь і високих степових могил, і декотрі з них падали прямо в пил на дорогу і тяжко ридали... Інші стояли, мов камінні статуї, і тужили довго й безнадійно...

Кидав ниви і рідні хати,
Цвіт села і степів моїх цвіт.
Де ж нам ваші могили шукати,
Чим втішити ваших сиріт?!

4. БІЛИЙ КІНЬ

Там тополі журне листя,
Пил і спека. Синя тінь.
Дивний кінь мого дитинства,
Білий кінь!
Крила птаха — твої ноги,
Ти іржеш крізь далечінь...
Подаруй мені дороги,
Білий коню, дальня тінь...

«Мамо, кавуни доспівають восени. А як розріжеш, то пахнуть весною!» — так казав малий Тересь, коли вони обідали кавуном із чорним хлібом, сидячи на стерні під копою пшениці. Пшениця пахла медом, додаючи іще солодкого трунку до червоного, мов сонце на заході, запашного й велетенського кавуна. Хлопчик похапливо й жадібно їсть скибку за скибкою, на підборіддя спливають липкі струмені прозорого соку, він змитає їх тильним боком засмаглої, замурзаної ручки... Мати спокійно каже:

«Та ти не поспішай отак! Кавуна ще багато. Хліба відкусуй. Без хліба будеш після кавуна голодний».

Друга половина ще гарячого у степу місяця серпня. Де-не-де з чистого неба снується над полями біла павутина, срібне ткання лагідної ранньої осені. Починається бабине літо... Із матір'ю й хлопцем сидить на стерні брат Степан. Вони утрюх косять і збирають у валки доспілу гречку. Степан замріяно відповідає на слова меншого: «А мені місяць серпень у полях пахне... морською водою! Як ото на Дніпровському лимані. І там — далі, у відкритому морі. То вже у приморських степах, за Херсоном...»

Днями Степан знову поїде в те місто, у свою вчительську семінарію. Нині Тересь радий, прямо щасливий з того, що вони працюють отак разом у полі та обідають у холодку під копою смачним кавуном. Бо поки виростуть і поспіють ті кавуни, мінає довгий і вельми цікавий час! Спочатку малий Терешко з сестрами, тільки пригрів весна, садить у полі огірки, баклажани і всіляку петрушку. Як у пісні співається: «Посадила огірочки в чотири рядочки...» Коли цвіт укринає черешні та яблуні, то батько кажуть, що можна садити кавуни й дині. Усе те робиться із старшими, під їхнім наглядом. Тут батьки — головні агрономи. Справа цілком відповідальна, бо садиться й доглядається — на все літо! Не можна сіяти й садити так, щоб погано вродило.

А з кавунами, з баштаном — то справа іще поважніша. Під баштани обирають найкращу, вигуляну й сильну, найродючішу землю. Так у нашім степу заведено здавна, може, й від прадідів. Чотири господарі, заможні чи й бідніші, у тому місці, де сходяться ділянки, відокремлюють по півдесятини поля, зводять докупи. На цій землі років два-три нічого не сіють, випасають худобу. Тверда й добре вилежана, та ще угноєна кізяками, вона відведена під баштан. Восени, на третій рік, її рано заорюють під чорний пар; ще вигріється під гарячим сонцем ранньої осені, її сніги добре вибілять і замети скують кригою між дебелими скибами... Повесні цю землю скородять, волочать, розпушують м'яко і спільно садять на ній великий баштан.

Батькові сім десятин стеляться неширокою смугою між селом Глоси і хутором Козакова Балка, зовсім близько до хутора. Терешкові Козакова Балка так само рідна, як і село, бо тут живуть його дядько Оврам, отой самий, у якого на полюванні ніяк не заплуцуються одне око, та ще славетний на всі степи Прокіп Ярмоленко, про якого буде мова згодом. Отож коли посадять кавуни й дині, той широкий баштан поблизу хутора стає для хлопчика на все літо таємничим і дивним царством живої, невигаданой казки... Лише починається просапування баштана, то господарі загодя будують на ньому, в самій середині поля, великий курінь. Закопуються в землю, став-

ляться похило чотири дебелі крокви, докупи верхами, з боків обшиваються жердинами, потім їх укривають тугими сніпками околоту. Земляна долівка в курені також вистелюється товстим шаром соломи. Таке просторе й затишне житло на все літо — для сапальниць, щоб ховатися від дощу, і потім для сторожів, що будуть тут мешкати дні і ночі, коли вже кавуни підростуть і стануть доспівати. Ночувати тут із старшими сестричками Тересь просився щоліта, ще змалечку...

Насіння кавунів і динь усі Глодоси і вся Козакова Балка купують у Прокопа Ярмоленка. То дуже цікавий чоловік у степу! Він перший перебрався з села на хутір, коли там, на яругах, нарізували ділянки для садиб, поближче до поля. У нього поля небагато, десятин вісім, а родини — дев'ять душ. Наймитів не тримав ніколи. Із старшими синами й дочками розчистив хащі на горбі над ярмом, самотужки спорудив хату. За кілька літ викохав сад, яким милувалися Балка і всі проїжджі люди. Сад був не лише під хатою. На крутому пагорку Ярмоленко викопав широкі тераси, мов припічки, і засадив їх найкращими щепами. Він здавна дружив із земським агрономом, який наїздив з Новоукраїнки. Між яблунями й грушами на терасах поставив десятки чудових рамочних вуликів. І мед щоліта збирав пудами... Ярмоленко перший у селі почав сіяти на своєму участку вику, люцерну, конюшину. Господарі, і навіть куркулі, переймали усякі новини польові не від земського агронома, а від невсипущого Прокопа Ярмоленка. Його люди вважали своїм, народним агрономом. Що завів у себе Прокіп, то вже недарма. Цей невтомний чоловік, що, здається, працював не лише днями, а й ночами, у всякій новизні ніде не помилиться!

От він заводить у своєму господарстві десятки й сотні кролів. І все найкращої породи, білих, сірих, пухнастих — великих, мов середнього зросту щенята. І все село починає розводити кролів... Беруть на розвод у нього. Навіть землю під терасами у яру він використовує по-своєму. Там протікає маленький потічок, повесні збирається тала вода. Прокіп починає довбати копанки, розчищає та викопує невеликий ставок і розводить там коропів... Кормові буряки на

Його полі родять завбільшки з відро, а кормові кавуни для коней — ще більші. Усе те Ярмоленко робить сам, звісно, з поміччю синів і дочок.

Малий Терешко аж боїться трохи тієї сили дядька Прокопа, коли дивиться на його кремезну й могутню поставу. Власне, він і не такий уже велетен. Зросту вище середнього, та плечі й спина широкі, мов добра сільська піч. Над синіми і несуворими очима — немов кошлаті стріхи доспілого жита. Обличчя випалене на сонці, багрове, аж темне, бурякового кольору. Що вражає хлопчика — це дядькові руки. Пальці товстезні, мов шматки найтовщого каната, і коли складає їх в кулаки, то вони наче брунатні горнята... Оті руки дядька Прокопа, власне, сам спомин про них, ледве не призвели хлопця до нещастя. Якось Терешко гостював на хуторі у свого двоюрідного брата. Яблук і в дядька Оврама багато, і вдома ж два садки. Та сусідські солодші. Підвечір хлопці тихенько залізли на крайню яблуню у дворі Ярмоленка: Терешко нечутно піднявся по гілках аж на саму верхівку. Зриває яблука, тихо скидає в траву. Санько збирає в сорочку. І почулися кроки від хати. Хлопець глянув на дядька, з верховіття стрибає на землю. Здалося, що печінки відбив. Схопився за груди й, стогнучи, намагався побігти за Саньком у яругу... Дядько Прокіп перелякався більше від хлопців. Не гнався за ними, не гукав. Немов остовпів, коли побачив, з якої височини той хлопчак стрибати надумав...

Вранці другого дня Ярмоленко сумно казав батькові, питаючи про моє здоров'я:

— Та які ж дурні хлоп'ята! Ну прийшли б до мене, попросили, то я дав би їм хоч два мішки тих яблук... А то ж стрибати отак! Міг покалічити себе, ногу зламати.

Багато днів я соромився дивитися в сині добрі очі дядька Ярмоленка... І досі пам'ятаю. Була страшна посуха двадцять першого року. Люди у нашій степу вмирали з голоду так густо й жахливо, як і на Поволжі; поля між Глодосами і Козаковою Балкою були голі, сірі й тверді, мов черинь. І тільки дві десятини пшениці у Прокопа Ярмоленка, засіяні восени на чорному пару, вирости і вродили, як щороку.

Уродили — без єдиного дощичку! То було чудо для всіх...

Коли наприкінці двадцятих років утворилася в нашій степу перша комуна, люди обрали Прокопа агрономом. Він домігся ухвали громади і протягом кількох літ обсадив усі шляхи біля комунарських ланів гарними деревами. Коли доведеться вам їхати від Глодос на Козакову Балку влітку, ті дерева й тепер будуть шуміти, ніжно шелестіти до вас — живою радістю й тихим привітом з далеких літ. Від життя і доброго серця народного агронома моїх степів...

Тож і насіння для баштана було від дядька Прокопа. А гатунки його різноманітні й відомі на всю Херсонщину! Оце саме проростання баштана для хлопчика — таїна, дивна і зворушлива. Полоття хлопця не дуже любляв. Здавна звикли вважати в степу, що сапки — то знаряддя дівоче й жіноче. Для хлопців — плуги, борона та коса. Тересь тягнеться вгору, як тонка стеблина, і схилитися над сапкою — марудно!

Та ось, ще до кінця цвітіння, то там, то десь-інде на огудинні несподівано помічається зав'язь! Спочатку ті кавунчики під листками менші, ніж гороб'ячі яєчка, що їх хлопчик витягає з-під стріх. Але чорноземля наших степів дужа, а сонце південного краю гаряче й роботяще. Пройде одна хороша злива, і вже кавунці — як волоський горіх. А за день чи два — мов добре яблуко! Степове добро починає випиратися з землі квапливо, нестримно, так буйно, ніби під шаром чорнозему розлито. Маленькі диньки менше цікавлять хлопчика. Вони бувають не зовсім круглі, трохи миршаві, укриті якимось рослинним пухом: немов сірі та брунатні каченята поховалися собі під листочками огудини. А темно-зелена «шкіра» кавунів, що вже, як горнятко, поблискує на сонці яскраво, мов халявки хромових чобіт, які носять у селі джигуни!

У хлопчика на баштані є свої первістки та улюбленці. То огрядні, породисті кавуни, які виростають найшвидше. Інколи вони з батьком їх позначають, — то маленькою літерою, то числом. Легенько накрес-

люють знак. Це вже коли шкірка на кавунці трохи затвердіє. Виростає кругле диво природи, і вишкрябана нігтем літера розростається... А є поміж кавунів оті «вистрибки», що, як деякі учні в школі, все рвуться наперед: от я швидше за інших виросту! Вони скорше і доспівають. З тих, помічених літерками кавунів, і починається...

Інші ще, може, доспіють за тижнів півтора, а то й два. А ці, найперші, вже налилися червоного сонця й запашного соку всередині. Він аж розпирає темно-зелену кулю; як розріжеш, то з хрускотом колеться кавун, наче хоче бризнути солодким соком в лице дітлахам! Перший доспілий кавун — урочиста подія на баштані! Наче благословилося на солодкі харчі в степу — аж до самої білої зими... Кавуни лежать на полі, мов розкидані безладно ядра, та удвоє або й тричі більші від того, що привіз прадід Петро із Севастополя... Та не з неба вони впали, а вирости, зринули з степової чорної землі.

Достиглі кавуни треба вміти вибирати. Малий Терешко вже знає три прикмети. Спробуєш натиснути нігтем — щоб шкірка була тверда. Коли ніготь грузне, немов у тісто, то ще кавун зелений, як бубон. Чому саме «бубон» — невідомо, але так мовлять у степу. Друга ознака — щоб хвіст у нього був тонкий та присохлий. Бо коли товстий і зелений, то ще сік із землі густо цебенить у кавун — де ж тут спілість? І третя: треба підважити кавун руками. Який би не був велетенський, а коли спілий, то буде легший проти своєї величини, аніж той, що зеленкуватий. Бо в доспілому сік ніби густішає, а згуснувши — стає солодший і легший... Оце і всі тобі головні ознаки.

Та коли приходить дядько Прокіп на баштан і хочеш похастувати його найкращим кавуном, то він сам угадує, де спілий, і без тих ознак. На баштані лежать сотні й тисячі! Спробуй вибери найспілішого. Прокіп гляне — і просто з виду того «чуда природи» вгадає: «Он, Терешку, зірви й неси отого смугастого, аж чорного!» — і ніколи не помилиться... Імо під курнем кавун з чорним хлібом, а Ярмоленко ще й міркує поважно: «Всякого добра доброго земля родить. І яблуко, і груша бера. А десь іще й цитрини та помаранчі. Я пробував у місті ананас... То — по дале-

ких, дуже гарячих краях росте. А наші кавуни — найкраще диво та окраса усіх плодів земних! Ти тільки подумай, Тересю. Щоб ото з малої стеблини, з тонкої огудини та з листячка непримітного — і така сила-силенна соку влилася медяного в оцю велику, як відро, зелену та круглу посудину! І скільки цукру, і колір тобі червоний, або рожевий, чи жовтий — мов сонце. І такі пахощі — ніби це дух і сила землі... Нічого кращого за кавун на всьому світі немає! — казав дядько Прокіп захоплено й переконано. — А ти простежив — як стеляться батоги огудиння у червні? Наче по чверті аршина за ніч виростає... От де сила нашої гарячої степової землі!»

Так само добре, просто «на око», вміють вибирати спілі кавуни і тато Терешка, і дядько Оврам Остапенко. Під осінь того добра звозять у село та на хутори возами. У дядька Оврама на Козаковій під сараєм лежить кавунів ціла гора. Коли поїдять доброго борщу з куркою, то кавуни смакують на ганочку, під хатою. Переберуть, перепробують з десятка. Та вибирають — щоб найсолодшого і найкращого. Одна біда з баштанами! Куди подінеш стільки того золотого добра? До міста дуже далеко, до станції — і то двадцять верст. Нікуди вивезти, ніде продати зайвину. Так вона часто й гибіє в отих кутках.

Стережуть кавуни по куренях переважно дівчата. На цьому баштані — сестри Терешка: Соломія і Юхимка. Мати повчає: «Ось вам два шматки сала і дві хлібини. Та їжте кавуни з хлібом, від того дуже поправляються. Он Фекла Балтян так розтовстіла за літо, хоч заміж віддавай». Хлопець проситься ночувати в курені з дівчатами. «Там такі ночі, мамо! Тихі та місячні, і цвіркуні не змовкають всю ніч». Хлопця чарують запашні степові ночі... Та вже тими ночами починають гриміти далекі гармати...

Минають літа. Влітку тридцять сьомого ми з Савою Божком їдемо з Херсона в славетні Алешки, на батьківщину драматурга Миколи Куліша. Чудова річка Конка з обох боків заросла височенним комишем, біленький катер насилу протискується поміж двома зеленими стінами... На пристані ціла гора

велетенських, породистих, як сказав би дядько Ярмоленко, херсонських кавунів! Їх мають перевозити на баржах у далекі міста... Мій супутник, Сава Захарович, швидко дружитья з людьми. І вже начальник пристані, молодий, привітний і дотепний чоловік, після того, як ми розпили з ним пляшку доброго вина, розповідає: «А ви не пили... кавунівки? От розкажу вам. Беру я пізньої осені два-три великі кавуни, переспілі, трохи порожні всередині, вирізую трикутником невеличку дірочку і наливаю в кавун пляшку горілки. Потім увесь кавун обліплюю гіпсом, кладу на горище. Він лежить там хоч до Нового року. Розбиваю гіпс, виливаю сік у посуд, поздоровляю гостей з Новим роком. Яка ж бо то запашна й чудова наливка!»

Ми з Божком сміємося, обіцяємо скористатися з його великого досвіду. Та вже потім — за літературними справами й грізними життєвими подіями — не встигли ту обіцянку справдити.

Кожної зими я нетерпляче жду тепла, скучаю за Вітою-Поштовою і зеленим Кругликом. Коли зацвітають вишні та яблуні, то вкидаю між ними в спущену землю насіння кавунів і динь... Сусіди жартують... «Навіщо вам ота забавка? Кавуни тут не дуже родять». — «Просто люблю дивитися, як стеляться багоди огудиння. Як повільно виростають кавунчики...» І Тичина мене якось запитав: «А ви оте... найцікавіше, що у вас росте на Херсонщині, садите на своєму городі в Круглику?»

І коли восени величезні баржі на Дніпрі підвезуть цілі гори херсонських кавунів і їх продають на кожному розі в місті, я згадую свої степи, баштани біля Козакової Балки, кажу дітям: «Кавуни... їжте з хлібом».

* * *

До квіток осінніх я на ніжність хворію
І так само, звісно, — до сумних жінок.
Напишіть, Майя, ви мою історію:
Як у грозах віку мрійник не замовк,

Як ішов хлопчина у високій стрункісті,
Сіячем ще босим починав селюк,
Як боявсь любити у несмілій юності,
А пізніш сподобивсь тих людських наук...

«Майори»

Щоб простежити виростання душі людини, треба продовжити хроніку днів її дитинства і юності... Перший спомин дитинства: постріл. І почався безконечний гуркіт гармат та бомб! Сини багатіїв дослужилися до унтерів чи прапорщиків. І до хрестів. Різних царських хрестів, і тих, що з осики... Три роки війни — невгамовний стогін мільйонів. І каліки по хатах, і жінки самотні, й сироти.

Степанові не дали докінчити учительську семінарію, забрали в учбову команду, потім на фронт. Суворий і стриманий, брат рідко писав листи. З тих невідомих і проклятих усім народом місць, де бідні люди вмирали «за віру, царя й отечество». За те отечество, де були рабами.

Хлопчина читав скупі та гіркі Степанові листи своїй неписьменній матері. І колись у житті він сумно здивується: чому це в родині, де всі читали не лише книжки, а навіть ноти, нікому і в голову не прийшло навчити грамоти рідну маму?.. Виходить, що всі вважали, нібито вона народжена для горшків та печі й іншої важкої роботи.

Наша мати, крім праці у полі чи в городі, влітку, перед святами підмазувала білою глиною хату, ззовні і всередині. Вона щороку мочила коноплі, стоячи пізньої осені по пояс у холодній воді річки Сухий Ташлик, білила сурове полотно, шила сорочки й штанці дітям. Щосуботи одягала їх у все чисте й новеньке. Терешко звик бачити змалку, що всі степові українки дуже охайні, люблять чистоту й красу свого побуту.

Маму звали Меланія Карпівна, дочки згадують, що майже до кінця життя у неї були в ніжному рум'янці обидві щоки. Очі сині-сині, як степові волошки. Коли гості відвідували хату Германа Карповича, то Меланія Карпівна подавала на стіл, а сама весь час стояла біля печі. Так вже було заведено у наших степах... Малий Тересь боявсь за долю Степана на

війні й дуже жалів свою маму. Він казав сестричкам, що коли виросте, то буде піклуватися, щоб зробити маму щасливою хоч під кінець життя.

Та як це зробити в світі, де безупинно гримлять гармати? Уже багато-багато літ гармати б'ють прямо в серце матерів,— думав хлопчина у довгі ночі війни. А ночам тим не видно кінця-краю... Минають три довгі й тоскні роки. Повернення з фронту Степана — то найбільша подія в родині! Був кінець сімнадцятого року. Брат привіз австрійську гвинтівку і великий солдатський сундук. Хлопець потяг за ручку, не міг одірвати від глиняної долівки... «Та що він у тебе — набитий камінням?» — здивовано запитав. І тепер уже не донський козак, а сам він виходить з братом у двір і стріляє з гвинтівки у високе й чисте небо. Хоч воно ще нічим не завинило малому.

Але в солдатській скрині Степана були й книжки! Дуже багато, біля двох сотень новеньких, гарних книжок! Усі вони ще ніким не читані, навіть не розрізані... Після Лютневої революції відпала заборона на українську мову, і київські кооперативні та приватні видавництва запрацювали з великою поспішністю. Попит на рідну книжку ніби виник сам собою, але він усе зростав, наче хвиля дніпровська в повінь! Видавці ніби хотіли надолужити все, прогаяне за століття. Кожного місяця в Києві виходили десятки нових книжок.

Нова казка життя пахла хлопчикові друкарською фарбою... І почалося читання в курені й під копами. Руки пастушка уперше тримають рідний «Кобзар». То ж диво і щастя, щоб кожен рядок у книзі отак бринів та співав. Терешко збагнув, що Тараса можна не лише читати, а й співати від першого рядка до останнього.

Солдат Степан купував книжки на свої малі гроші спочатку на вибір, а потім усе, що бачив у книгарнях. Тут і Франко, і Леся Українка, і поруч з ними Юрій Федькович, Осип Маковей, Манжура, Микола Вороний.

Другою половиною скарбу із скрині солдата була могутня проза молодого народу, що виходив на шляхи єднання з іншими людьми. Коцюбинський. Мирний, Ольга Кобилянська. А «Пропаща сила» Панаса

Мирного! На все життя Терешку лишилося в пам'яті, що то біля хутора Козакова Балка, десь на обніжку, під житом, сидять Чіпка і його дівчина, цілуються й плачуть над своїм коханням і долею...

Саме отут починалося найбільше диво, яке безмежно вразило його: що всі ці книжки — про рідних людей написані рідною для пастушка мовою! Душу його звеличило надзвичайне тоді відкриття: мова, якою розмовляють його дід та батько, і все село, і всі степи навкруги — ця проста мова його предків має свою давню й чудову літературу, нею написано сотні великих книжок. Та яких сердечних і глибоких, як море, книжок!.. До того хлопчик уже перечитав майже всю російську класику. Бо ж було з чим порівнювати своє рідне письменство. І в його думці і щирім серці, в його першій найчистішій любові поезія й проза рідного народу стояли нарівні з світовим письменством, а багато творів піднімалися вище.

Ці почуття підтримував і новий учитель земської школи Божор. Федір Омелянович розкрив у класі газету в один з похмурих днів лютого.

— Революція, — мовив. — Прекрасно!
Хоч Толстого дозволять читать...

Надміру скромну політичну програму сільського вчителя хлопець колись згадає з усмішкою... Він знав, що глodosькі вчителі писали Льву Толстому, мали від нього відповіді, у селі були «толстовці», які відмовлялися їсти м'ясо. Коваль Костянтин сміявся: «От дурні! Наче тим, що наші панки й панночки не їстимуть скоромного, вони допоможуть нашій безземельній голоті!»

Малим хлопчиком Тересь читав людям по листочку з календаря вірші: «Було колись на Україні — ревіли гармати...» А тепер гармати в степах України почали ревити безконечно і майже безугаву. Німецьке військо сповістило про свій прихід гуркотом шестидюймовки. У вікнах задзвеніли шибки. Гармата біла згори, з околиці. Через усе село хлопець побіг дивитися на те страховисько. Темна паща гармати була широка, хижо роззявлена... Терешкові згадалося читане з книжок. Мусив бути небоязким повстанець Індії, якщо він сказав англійським офіцером, коли

вони розстрілювали повстанців: «Мене не треба прив'язувати до ствола. Я не втечу».

І українські хлопці теж вставали проти загарбників. У сусідньому селі Завацькому недавні фронтовики обстріляли мадьярську кінноту. Вони з горища вдарили по ній кулеметними чергами... Тоді мадьяри виловлювали чоловіків. Вішали на крилах вітряків і розстрілювали за селом на кладовищі. Тересь побіг туди з другом Федьком Півнем. Страшне видовище тяжко вразило душі підлітків. Із великих ям стирчали ледь присипані землею коліна, руки постріляних... Жінки з Завацького відкопували тіла, рвали на собі коси, страшно голосили над мертвими синами, батьками й чоловіками... Дитинство Тереська і Федька почала обгортати кривава завіса.

У їхнє село мадьяри входили кінними ескадронами, по шестеро вершників у ряд. Коні сильні й високі, кіннота в касках. А заваччани не побоялися бити по ній з кулеметів, відважні хлопці!.. На глodosькому майдані біля церкви вершники зупинились. Солдати побігли по дворах забирати овес та сіно. Дві команди без мундирів ганялися за шкіряним м'ячем... Тересь уперше побачив футбол.

Я іду стежками історії моєї розтерзаної війнами землі. Восени сімнадцятого року всі села майже всім народом пішли на поміщиків, поруйнували багаті маєтки панів Завацького, Ковальова й Ревуцького. Кожен з них мав у степах по десять або більше тисяч десятин землі. Глodosяни теж не відстали. Тепер згодилися проти панської збройної охорони і мисливські рушниці «системи коваля Костянтина Масенка». Та черкеси втекли без бою. А їх господарі розбіглися по великих містах і закордонах.

З тої осені по селах утворилися тисячі гуртків товариства «Просвіта». Вони множилися без кінця, і за рік чи півтора виникла армія освітніх працівників у кілька сотень тисяч. В час розбрату й руїни ніхто тих працівників на ниві освіти народної не утримував і не оплачував, вони самі якось відшукували кошти на придбання книжок, реквізиту для драмгуртків. То були або внески членів товариства, або збирання маленької пожертви чи плата за квитки на вистави. До «Просвіти» входили вчителі, освічені люди села.

Народні традиції в діяльності просвітянських гуртків привертали до них увагу та любов бідноти й середніх селян. П'єси по селах йшли переважно ті, де славилася боротьба добра і зла, голоти з глитаями, де підносилася честь людей праці. Карпенко-Карий і Кропивницький ставилися у всіх драмгуртках, «Назар Стодоля» Шевченка захоплював і чарував глядачів... Славні брати Тобілевичі були найрідніші моїм степам. І творчістю, і життям. Степан розповідав Тересю, що не дуже далеко від їхнього села, по дорозі до міста Єлисаветграда, лежить зеленим озером у долині хутір Надія, де виростили три могутні діячі нашої культури: Карпенко-Карий, Садовський і Саксаганський.

«Просвіту» ненавиділи денікінці, білогвардійці. Тересь був учасником драмгуртка і всієї роботи «Просвіти». Тут стали йому в пригоді і нові книжки з братової солдатської скрині. Ровесники Федір Божко і Федько Півень складали каталоги книжок, роздавали їх селянам. (Через багато літ хлопець довідається, що діяльність «Просвіти» шанував Максим Рильський, це він почує з вуст самого поета).

У побляклому небі зими ще гуркочуть гармати. Починається перенасичення світу зброєю, тепер гармати мають і великі банди... На початку літа селом повзе тонкою гадюкою розлючений загін Махна. Він утікає на захід. Відступ замикає кіннота Щуся. До неї пристали й черкеси, колишні панські охоронці чи якісь нові, кавказькі, чорт їх там розбере! Коні у махновців високі та дужі, вони реквізували їх у заможних селян. По п'ятах за махновцями йшли денікінці...

Один великий білий кінь захворів, із ніздрів потекла жовта густа рідина. Чубатим дияволам ніколи було перевіряти, сап то чи не сап,— на село наступали денікінці. Отож покинули коня на подвір'ї злиденного рільника. Він швидко вилікував. А сила у нього могутня! Батько запрягає його у величезну гарбу, а білий огир летить з нею рівним степовим шляхом так легко, немов тягне за собою якусь там тріску! На гарбу вантажать цілий стіжок снопів. Він рвоне воза— і пішов! За білу масть, що здавна вважається переможною, батько чомусь прозвав коня Скобель. Мирна праця ставному красеню сподобалась більше, ніж

небезпечний ратний труд, та ще з тими чубатими чортами, що самі лізли в пекло і тягли за собою його, сумирного й доброго. «Ну, Скобелю! Пішов!» — лагідно каже батько, натягаючи віжки. Кінь рушає охоче й радісно, ніби за ним пливе не стіжок важких снопів, а легенька золота хмарина...

Так і закарбується в пам'яті хлопчика: дорога в сірому пилу, велетенська гарба і гора снопів. І чудовий білий кінь попереду, немов броньовик... Батькові очі весело сміються. Він радіє безкрайньому степу, синьому небу й сонцю! Сусіди в селі кидають на адресу коня і регента колючі жарти. «Махновський трофей допоможе злиднєві в хліборобстві». Атож, так мовлять чванькуваті багатії. Перше вони жартували ще зліше: «А синок його Степан притяг із фронту лише солдатську скриню з книжками».

Батько відбиває ті жарти незлобливо, своїми примовками з байок. Йому важко зібрати хоч трохи грошей на господарку, а запас завчених байок усе росте!.. Він середнього зросту, міцний у плечах, на худорлявих щоках рудувата щетина. Лице широке й привітне, очі ледь примружені, коли кидає гостре словечко. А тих слів у нього — мов самосаду в кишені. Хлопчик дивиться на втомлені батькові плечі, любить і жаліє його.

Тересь водить Скобеля «на ніч». П'ять верст, що змалечку розкручувалися перед пастушком довжезною стрічкою аж цілих дві години, тепер проскаче на диво-коні за півгодини. Сонце вже на заході, величезне й багряне, воно повільно сідає, потопаючи в степу, як у жовтогарячому морі, десь далеко за хуторами, поминаючи Козакову Балку... Тересько рвучко стрибає з коня, обіймає за ший і ласкаво цілує розігріту від бігу м'яку кінську морду. Сніжно-білий красень весело форкає, разів три мотає головою, дякує хлопчику за ласку.

Батько прозвав його Скобелем, але в сина інше ймення для коника: Лебідь! «Ну йди спочивай на здоров'я, мій Білий Лебедю! Паша на цій десятині добра». Кінь знову мотнув головою: «Розумію».

Перед хлопчиком самотня ніч у степу. Але з Лебедем — яка там самотність! Розумна тварина щипає траву. Великими очима, що смарагдово світяться

вночі, дружньо поглядає на нього. Навіть путати не треба, нікуди не втече. Йому тут стократ більше сподобалося, ніж у тих степових чортів з Гуляй-Поля, які безперестану то наступають, то втікають...

А серпень у херсонському степу дивно лагідний, теплий і не жаркий, тихий, роздумливий, немов прозора річка в далечині... І ночі повні розніженої краси, потаємного зачарування. Хлопчик у смерканні розпалює вогнище при дорозі. Щоб не загорілась трава, а за нею стерня й поле. Він виламує міцного буркуна, загострює, нанизує кусники сала. Воно шкварчить на полум'ї, течуть краплі жиру. Тересь підставляє шматки чорного хліба: щоб не пропадало добро...

Його вечеря смачна й запашна. До хліба домішуються пахоші степу: полину, буркуна, навіть білої гречки. На притухаюче кострище задумливо дивляться великі зорі.

Та ось зорі бліднуть. З-за Хмельового повільно випливає чаклунський, невідступний місяць. Він приковує зір, зачаровує степ. Спочатку нічне світило велике, червоне, немов обличчя у розгодованої молодиці. Та вище здіймається по небосхилу, блідне на лиці. Наче образ світлої дівоньки з пісні... Вона дивиться в степ, білолиця, холоднувата й зажурена. Ось чому в селі співається:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло.
Ой вийди, вийди, серце дівчино,
Та й промов до мене слово.

Зліплюються повіки, він стомився за день на косо-виці. Помахай косою тисячу тисяч разів! У тринадцять літ Тересь косив нарівні з дорослими. Він був височенький, видавався старшим за свої літа... Дотлівають цурпалки у вогнищі, зовсім пригасають. Місяць пливе собі у небі помаленьку...

Пастушок стелить постіль на оберемку сіна, під полукіпком пшениці. Кладе стареньку свитку, нею ж укривається. Збоку м'яко й солодко пахне поле гречки, що вже урочисто зацвіла... Вона розлилася у жовтім мареві місячного сяєва завороженим озером білого царства тонких пахощів, бджолиної музики. Навіть

уночі Тереську здається, що над нивою гречки ще й доєї дзвенить та музика... І тому — знову згадуються поезії, читані лише учора в журналі «Шлях»:

На білу гречку впали роси,
Веселі бджоли відгули.
Замовкло поле стоголосе...

Ти не прийдеш, не прилетиш.
І тільки дальніми піснями
В моєму серці продзвениш.

Пройдуть десятки літ, і він розповість Максиму Рильському, як уперше читав його вірші під копою в степу, а сивий бард України повторить їх — м'яко та артистично: на Жуковому острові під Києвом, для друзів білорусів і киян...

Світ зачарування народжувався в серці пастушка без пошуків та зусиль. Росинка на травиці, самотній колосок і крик пташки будили в ньому одвічні образи й кольорову райдугу звуків. І часом кликали на очі сльозу захоплення і невимовного щастя.

Як шкода, що сусідська дівчинка Саня Ткалич не ночує в степу! То б вони слухали цю ніч удвох.

Степ залитий жовтою, густою, примарною габою серпанку. У ньому немає звуків. Сяєво місяця тихе, як сама глибина блідо-синього неба... Але прислухайся, хлопче! Чуйна місячна тиша поволеньки будить перепелів, жуків, шерхоти в траві. Перепілки кричать у нескопєних нивах вівса, дзвінко перегукуються — від щастя. Жучки нишпорять між стеблинками — від радості. Білий кінь форкає здалеку — від задоволення й торжества життя... Він хоче поділитися з хлопцем своїм кінським щастям. І великою вдячністю...

Всі комахки, мурахи, білі степові миші шелестять, шерхотять у цитриновій патоці місячного сяєва з почуттям захвату, що живуть, повзуть, працюють у солодкому гомінні споконвічного теплого світу. І трава шепотить і сяє: від ласки й ніжності! Що може пити студєну росу, скільки хоче... Далеко-далеко, дєсь аж біля станцій Новоукраїнка та Адабаш, зненацька розриває й гойдає жовту пелєну ночі гуркіт гармат... Вони змушують тихо здригатися всю співочу, зачаровану й перетворєну на казку степову землю.

Але далека й розмірена гроза у таку ніч не торкається душі та серця хлопчика. Вона здається неймовірною, несправжньою, так собі — мов сон наяву... Чаклунство серпневої ночі всемогутнє. Уперше Тересь так безмежно втішений і щасливий! І сам не знає, від чого. Може, то оте тихеньке, але велике щастя, яке приховує в собі земна краса. Вона таїть іще якісь незвідані й нерозгадані сподівання... У Сані Ткалич такі сині і ясні очі! І сама вона — мов стеблинка, прозора квіточка. Як жалко хлопцеві, що вона не сидить отут поруч і не може вкупі з ним чаруватися цією неосяжною і зворушливою до сліз красою ночі, що вперше так щедро розкрилася перед ним!

Там небо чисте й голубе
Над сном гарячих трав.
За сині очі я тебе
Волошкою назвав...

А степ не на жарт розгнівився, розбушувався, шаленіє та вибухає вихорами, ураганами без краю, без кінця! І ллється кров на жнива в полях, поряд із снопами і на снопи... І ридають трави сльозами роси... Гармати все гримлять — над красою ночі й місячного світу. Ох, вони хочуть поранити душу й розбити щастя малого хлопчика і його степової подруги Сані...

Напишіть ви просто: степовик Терешко
Отаким немудрим вийшов у життя,
Не тікав у нетрі із ясної стежки,
Вік шукало ніжності серце, як дитя...

Мабуть, ніде на світі немає такої чарівно прекрасної й журливої долини, як оцей степ! Тересько довго не може заснути, йому душно під старенькою свиткою. І згадується чудна пісенька, яку інколи співають сестри на баштані...

Ой рядно, ти рядно,
Під тобою холодно,
Під кожухом душно,
За миленьким скушно.

У нього ще ні думок, ні здогадок про милу нема. Та йому душно навіть під старенькою свиткою тата. Саня Ткалич. Вона вроді товариша, просто зустрічаю-

тсья біля кринички в хуторі, коли напувають худобу, несміло посміхаються одне одному і трохи червоніють. Про неї він не дуже й думає... Коли й жалкує, що її ниньки немає в степу, то через те, що вона не бачить, не може радіти цій невимовній, такій несамовитій красі ночі. І що ні з ким йому поділитися своїм несподіваним щастям...

Тересь ходить над білою нивою гречки, немов маленькій привид жовтої ночі. Шерхоти в кукурудзі розмовляють з ним своєю мовою. Перепели чують, що він не спить, і відгукуються до нього з недокошеної пшениці. Коли косарі розорюють у пшениці гніздо, він жаліє перепелів, прикриває гніздечко купою довгих стебел буркуна — від палючого сонця, від дощів та яструбів, щоб голосна птаха могла досидіти та вивести своїх пташенят...

Трохи сумно, що Саня й сьогодні не повела коней «на ніч». Можливо, ніколи в житті у нього не буде більше такого злету мрії й повноти щастя. Він — середина, центр усієї землі, а його степ — то найкраще місце у всесвіті... Коли б пастушок умів танцювати, то він пустився б у танок цієї місячної ночі. Так танцюють прості добрі люди в горах, на Кавказі чи то в Карпатах, — він уже читав про це... Музикою сповнена вся ніч. Вона струменить від густих і теплих ниточок місячного сяєва, що, немов золоті і срібні струни, простягнуте від місяця до чуйної в ночах землі! І тут воно переплітається з листям трави та стеблинками і цвітом білої гречки... І радощам хлопчика нема кінця-краю, як місячній музиці — від неба до землі! Ех ти, мій коню, мій Білий Лебедик! Пасешся собі, вищипуєш вологу й смачну траву і нічого ти, мій друже, не розумієш!

Але третя ніч була тоді зовсім іншою... Знову відступали денікінці. Так і треба, хай вони будуть тричі прокляті! Це вони хапали й розстрілювали непокірних бідняків, а з ними і вчителів з «Просвіти»... За денікінцями гнались, наступали махновці. Банда Махна з двох тисяч шабель, прокотившись по степах, ніби снігова буря, тепер обросла сліпими бешкетниками й розбишаками — аж до десятка тисяч. Цокотіли сотні тачанок, двиготіли землею гармати. Махновці забрали в полон свого земляка з Гуляй-Поля, офіцера.

Вони його повісили посеред села, на телеграфному стовпі.

Тересь не пішов дивитися. Але незабаром махновці напали на великий продзагін червоноармійців і побандитському розбили його. На довгій валці підвід загін вирушив з Новоукраїнки в села, щоб забрати у глитаїв зайвину хліба для голодуючих міських робітників. Бійці загону везли на возах тисячі новеньких мішків. Махновці потім глумливо роздавали чи міняли на молоко та харчі ті мішки в селі.

«Що ж він робить, той ірод Махно! Як міг вчинити такий кривавий злочин, коли по містах голодують робітники?» — з огидою говорив до людей Степан.

У тій кривавій сутичці за селом бійці продзагону не здавалися без бою. Вони відбивали напад махновців до останнього патрона. Але ж на сотню напали тисячі бандитів... Махновці виганяли підводи з села — забирати своїх убитих і поранених. Батько Терешка замкнув білого Скобеля в стайні. На старій шкапині їхали в поле по снопи, а завернули їх возити поранених. З батьком сидів на возі і хлопчик.

Назустріч їм везли махновці полоненого. На тачанці сидів високий дужий чоловік у шкіряному пальті, з крупним обличчям й розкудланим рудуватим чубом. Кепку з нього, видно, збили махновці...

— Куди ви його? — запитав різко й грубо вершник у кавказькій шапці, що наздогнав на коні підводу.

— До батька на допит, — відповів один з конвоїрів. — Це їх головний комісар продзагону.

— Не треба до батька! Кінчайте тут, — наказав кіннотник не гучним і байдужим голосом. Певно, він був один з командирів кінноти.

Ще підійшли, скупчились махновці. Один уже виймав з піхов шаблю... Полонений комісар зліз з тачанки, випростався на весь зріст. Завмерши від жаху, хлопець дивився йому в лице, віддалік, з підводи... Комісар спокійно попросив: «Краще — стріляйте».

— Шкода кулі, — ліниво процідив крізь зуби чубатий. І відвернувся від полоненого.

Комісар зблід, в очах його страшна туга, ніби лице помертвіло. Та до кого тут говорити? Може, в

очах його іще стояли по-звірячому постріляні й порубані товариші... Він лише кинув глухі слова: «Вас самих поб'ють, мов скажених собак!»

Махновець замахнувся шаблею... Страшно здригнувшись всім худеньким тілом, хлопчик одвернувся. Потім не міг навіть озирнутися. Батько його також був уражений в саме серце. Та казав по дорозі щось химерне: «Помирають у бою з обох боків...» Хлопець слухав батька і не розумів.

І вдома не міг розповісти про все те нікому. Ні матері, ні сестрам. Він обрав для сповіді свого коня. Той дивувався, чому це хлопчик б'є, підганяючи його, коли він і так мчить та пронизує повітря, мов біла стріла. Вечірній вітерець трохи остудив розпашіле личко хлопчика, а він хотів бурі, блискавок і страшного грому, щоб розбили, розвіяли чорну хмару, що залягла в його серці. Не відпускав Білого Лебедя на пасовисько, міцно припав щокою до гарячої шиї. «Якщо люди так легко по-звірячому будуть убивати людей, то хіба може бути життя й радість на світі?» — «Так було споконвіку». — Це нібито відказав йому кінь... «Знаю, що було. Та чи повинно так бути?.. Як вони підло, мов кати, вбили комісара». Лебідь не відходив, слухав. Сутінки застинали поля, щось шелеснуло в кукурудзі, але хлопчик не оглянувся. «Після такого видовища не хочеться жити на цьому кривавому світі. Що мені робити, коню?»

І не встиг відповісти. Хтось тихенько підійшов до хлопчика, ніжними долонями затулив очі. Тересько здригнувся, ніби прокинувся. То була Саня Ткалич...

— Ходи, йди, Лебедю, на пашу,— тепло сказала вона. Кінь форкнув і почав щипати траву.

— Звідки ти тут?..— сумно спитав хлопець.

— Мої коні пасуться по той бік поля, ближче до Козакової. Стояла в кукурудзі, слухала тебе. Ти розмовляв... з конем?

— То кінь говорив зі мною,— хотів хлопець посміхнутися.— Кінь осуджував людей.

— Ти що? Трохи... з'їхав? — показала вона на свій лобик. Потім приклала до його чола свою теплу долоньку, м'яку та ніжну, мов зайчикова лапка.

— Але ж ти... й за коня говорив?

— Як же інакше? Я ж знаю його думки: він гудив злих і підлих,— уперто закінчив хлопець.

— Ах, начитався книжок! От і став таким жалісливим... А час жорстокий і злий, мов пекло! — мовила дівчинка ласкаво і сумно.

— Таким і буду... Мабуть, на все життя.

— Та що трапилось? Ходімо сядемо на твоїй свитці під кукурудзою...

— Я бачив у степу, на стерні... людину в крові.

— То дуже страшно?

— Жахливо, ой Саню, Санечко...

Хлопець не встиг відвернутися, як личко його пересмикнула важка судорга, він припав грудьми до землі, зарився головою в траву, і худенькі плечі здригнулися в тяжкому безмовному риданні... Дівчинка розгубилася. Від жалю й власного болю. Та ненадовго. Чисто жіночим чуттям вона здогадалася, що робити. Швиденько прилігши поруч, охопила плечі хлопчика тонкими й міцними руками, притисла до себе, цілувала щоки, очі, сльози його... І все приказувала:

— Не треба, любий, забудь, заспокойся.

Потім довго гладила теплою рукою його рудий чубик. Плач затихав, страждання тамувалося ласкою дівчинки, співочим голоском у глухому мовчанні степів... Саня здогадалася, що тут потрібні якісь прості життєві турботи.

— Слухай. Я хочу їсти, я дуже голодна,— вигадувала вона.— У тебе нема чогось на вечерю?

— Я засмажу тобі шматочки сала на шпичках,— тихо мовив Тересько.— Зараз розпалю вогнище.

— От спасибі тобі. Я так за день зголодніла,— далі плела свою мережку дівчинка.— Ти знаєш, я принесла великого кавуна! Он лежить у кукурудзі...

Хлопець посміхнувся, Саня теж засяяла від тої посмішки. Принесла важкого кавуна. Він був смугастий, доброї херсонської породи.

— У мене також є хліб і сало. Мати поклали ще й шматочок смаженої курки,— весело цокотіла вона.

Він тримав над вогнем шматочки сала, тихо скарживсь до неї:

— Ех, шкода, що ти не була в степу минулої ночі! Яка то була ніч! І я думав про тебе...

— Дякую тобі. Ти добрий, що хоч трішки думав про мене... Та й нині гарна ніч! Ти послухай, як стрекочуть цвіркуни в траві. Ну прямо співають.

— Ти ще почувеш тут і перепелів,— поважно відгукнувся Тересь. Вони сиділи біля вогнища й вечеряли з великим смаком. Мир для душі хлопчика було знайдено в чистій ніжності дівчинки. Тересь благословляє ніч, що принесла велику розраду, подругу, що сидить на траві з краю дороги та все щебече біля вогнища... Десь він прочитає чи сам складе такі степові співанки:

То сестричка малого лякала,
Залишаючи десь на стерні,
Щоб ніжки до болю звикали...
Ви ж і душу скололи мені!

Вони полягали спати на свитці, трохи далі одне від одного, постеливши на духмяній траві під кукурудзою... А вдалині, десь у Новоукраїнці чи на станції Помічній, приглушено та погрозливо гриміли гармати... Вони глухо нахвалялися, нападалися на тишу степів, підкрадалися й до їхнього щастя...

І над ними тихо пливли і плакали зорі. І степи під ними, трава й земля плакали срібними сльозами. Степи знали, що любов і ніжність цих дітей землі народилися під гуркіт гармат, і вони ще довго гримітимуть над їхніми надіями і гамуватимуть зоряну музику над ними...

Усі тривоги світові
В красі землі забули діти.
Заснули тихо на траві,
Блідими зорями укриті...

Саня спала в зеленому платтячку з білим горошком. Після всіх денних смутків натомлений хлопчик заснув перший... Уже крізь сон дівчинка згадала його розпач і плач на траві, присунулась близьенько, обняла тонкою ручкою, мов крилечком лебідки... Йому було трохи душно, щось тепле снилося та будило його. Якась зоряна й земна ніжність обіймала й тулила його до гарячої свитки. І свитка здавалася маленьким шматком блакитного неба. «Блакитні планети твого дитинства»,— як мовив один поет...

Через літа, шляхи круті
Мене ти не знайшла.
Хоч завжди ти в моїм житті
Волошкою цвіла.

Так спали довгими ночами по хатах і клунях старші степові дівчата з хлопцями на досвітках. Аж поки не йшли до вінця. Так було в степах і в Карпатах... Один народ і спільні звичаї предків.

Їх розбудило сонце і жайворонки. Білий кінь стояв недалечко, поглядав на них привітно, з дружнім подивом.

І ось Білий Лебідь гордо й поважно ступає по м'якій куряві дороги і радіє з двох легеньких вершників, що розкошують на його спині. Терешко тримає повід, Саня сидить позаду та охоплює хлопця руками, коли кінь переходить у чвал. Вони вмиваються над криничкою, хлюпають одне одному в лице. Коні жадбно п'ють із прозорого потічка.

— А кіски мої — ніби кінські хвостики... — лукаво дивиться Саня на хлопчика, видзвонює тоненьким голоском. В руках у неї гребінчик. Вона розплітає та розпушує тонесенький шовк своїх кісок, потім знову вплітає в них голубенькі стрічки. Тересько довго не зводить з неї очей.

Через літа, шляхи круті
Мене ти не знайшла...

До сімнадцятого року у містечку була школа для дівчат на кшталт міських інститутів «благородних дівциць»; у ній навчалися лише дочки багатіїв. З глодоських дівчаток там не було жодної... У церкві на криласі півчї з жіночої гімназії ставали праворуч, а хор хлібороба-регента зліва, і Тересько, виконуючи своїм ще тоненьким голоском уривки з творів Чайковського та Бортнянського, страшно бентежився, поглядаючи на рожевих і рум'яних панянок у білих пелеринках. Потім звук і виспівував спокійно.

Восени ця школа вже не зібрала своїх родовитих пташок. Їхні батьки розлетілися по світу від урагану, що лютував у степах; дворянські гнізда спустошилися назавжди. Ні Ревуцьких, ні Завацьких, ні Ковалювих.

Прибавляється день непомітно
На годину чи другу скупу.
Все жаркіш припікає у квітні
Владне сонце в херсонським степу.
Від густого палкого проміння
Скиба робиться наче камінна,
Та іще й суховій наляга,—
Над ріллею встає пилюга...
Почорніли од пилу повіки,
Піт стьожками тече по щоці.
У степу і лице чоловіка
Стало темне, як ріллі оці.

Вже гарматний над нивами стогін,
Дим на обрії жовтий, густий.
Що землі обважнілій до того?
Йй щоліта родити, цвісти!
Босі ноги пече на світанні
Сива паморозь, доторки рос,
За горою грози наростання
Зустрічає щоранку Тодос.
Громовиця в повітрі тугім
День у день на степи напливає.
Аж незвично, коли затихає
Той повільний, розмірений грім.

«Степ»

Тересько змалечку дуже любив поїздки та подорожі вкупі з батьком, особливо коли це були мандрювання значно дальші, ніж дорога до поля чи Козакової Балки... Брат Степан призначений учителем в село Калниболот, яке ще звать по-старому — П'ята Рота. Ось батько запрягає у візок свою єдину конячину, щоб одвезти старшого сина туди на роботу, і Тересь так проситься:

«Тату, я хочу поїхати з вами...»

«Це ж далеко. Нащо тобі їхати туди?» — посміхаючись, відмовляє батько.

«Тату, я хочу побачити... як там!»

Батько сміється й каже Степанові, що отак завжди буває, куди б він не збирався їхати... До млина на

річку Синюху він завжди брав «за кумпанію» і малого Тереська. Бо завжди було: «Хочу побачити, як там». Хлопчик ще змалечку неймовірно полюбить близькі й далекі дороги... До Калниболота дорога хороша, бо це ж рання весна, обіруч шляху вже височенька трава, озимина піднімається, і по ній легенькими сизими хвилями гуляє вітерець, навколо широкий, запашний і радісний степ...

Прощатися з братом учителем у тому далекому селі Тереськові дуже сумно. Але знову його заспокоїть, утішить дорога! Вона вже додому, по тому ж самому безмежному та любому степу... «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів...» Колись він полюбить ці вірші, уже — як пісню... А брат Степан буде учителем все життя, і тут, і в далеких Карпатах.

Батька пізніше обрали до президії Глодоського комітету незаможних селян, а що він був колись регентом церковного хору, то навколо сина, уже в старшому його віці, на робітфаківі і пізніш на роботі — будуть вигадки й перевірки. Та він усе злостиве пере- може своєю широю правдивістю.

Після Лютневої революції протягом чималого часу влада в селі мінялася часто. Дні безвладдя були для села також страшними, траплялися нічні розбої. Могли вбити людину на вулиці за добрі чоботи або чумарку. От і недавно, коли денікінці погнали махновців на захід, то почалася реквізиція всіх крапчих коней в селі. Спритні багатші господарі ночами заганяли їх на далекі балки та хутори. За приховання коней оголошена жорстока кара — розстріл. Терешків батько боїться доносу добрих сусідів, веде білого коня до волості. Денікінці радо забрали Скобеля. Знов на походи та бої... «Відний мій Білий Лебедю,— невтішно казав про себе хлопчик.— Ти так полюбив мирну працю, був слухняний і щирий в роботі».

Тересь присів на траві біля куреня, довго плакав... Без улюбленого коня всі степи стали для нього спустошені та похмурі...

То була сувора зима. Хати в селі потонули до стріх у заметах. Тересь і три сестрички сиділи на

лежанці, дивилися на старшого брата, мов маленькі й сумні пташенята... А Степан теж відходив у далеч. Не подав руки на прощання, не поцілував ні матір, ні сестриць. Немов ішов десь на прогулянку до Балки Козакової... І не знав, що покидає рідні степи на все життя... Соломія, Юхимка та Оксанка пригорнулися одна до одної, тихо заплакали. З ними заридав і Тересь. То були роки руїн, голоду, вічних розлук і невтішних сліз.

Через півроку прийшов перший лист від Степана з Праги. Тересь відповідав йому, носив листи за двадцять п'ять верст на пошту до Новоукраїнки. Ще пізніше брат писав, що поступив учитися до Карлівського університету. Наприкінці двадцятих років інколи я мав змогу посилати братові з Харкова маленьку допомогу, ось він згадує про неї у листі... «Сьогодні згадую про важливу подію з мого грішного життя. Сорок років тому 2 червня я здавав важливий іспит з філософії. Відний то був час. Голодний, без цигарок, без доброго одягу. 1 червня зустрів доброго приятеля, він позичив мені 30 крон. Купив я сорочку, кусник дешевої шоколяди й цигарки. Почувався щасливим. Увечері попросив стару бабулю Моніку Гакер приготувати мені на сніданок тарілку пшеничної кашки, набір. На другий день рано з'їв ту кашку й дуже затужив за цигарочкою. О восьмій годині приходить листоноша й подає мені листа від тебе з переказом. Були то великі гроші в той час. Іспит починався об 11 годині. Я пішов до банку, поснідав, потім — до деканату. Зустрів доброго приятеля білоруса (Томаш Гриб), він також того дня мав іспит, смоктав цукерок, бо не мав цигарок. Як побачив у мене в зубах цигарку, а потім цілу пачку «Спортів», то аж задрижав. Гарний то був день! Було що їсти, що курити, заплатив господині...»

Після Карлівського університету брат став доктором філософії, та вже потім дуже жалкував, що обрав собі такий немудрий фах, бо кому ж та філософія була потрібна в тому антигуманному буржуазному світі! Від початку тридцятих років і до кінця брат був учителем в українських школах села Ясині і Рахова на Закарпатті. Тут він одружився з дочкою ясинсько-го лісоруба Катрусєю Бондарчук.

Пізньої осені наша мати мочила коноплі на річці Сухий Ташлик, довго стояла в воді по пояс, укладаючи на дні річки плоскінь снопик до снопика. Потім тяжко хворіла цілий рік, але вона була стримана і сувора в своєму стражданні, не жалілася нікому й не скаржилася. Тільки коли думала, що нема в хаті нікого, дозволяла собі тихенько й жалібно застогнати...

З великого стовбура старої акації Тересь вистругав і збив хреста на могилу матері. Молотком і долотом викарбував на ньому слова: «Меланія Карпівна Остапенко». Хлопець поставив хреста на зарослому кладовищі біля доріжки, по якій ходив у школу Божора, перед осіннім лицем пустельного і холодного степу...

Осінній дощик ридав над могилою разом із самотнім хлопчиком.

Через сорок літ я прийшов на могилу матері... Зі мною були друзі. Один з них — друг юності Андрій Тобілевич, внук драматурга Карпенка-Карого, а другий — молодий поет і матрос-мандрівник Леонід Тендюк. Андрій і Леонід — також мої земляки, сини херсонського степу. Ми приїхали в село Глодоси пізнім вечором, на зустріч у Будинку культури. Він стояв на місці зруйнованої у війну першої української гімназії... І коли дівчатка з шкільного загону пов'язували нам на трибуні краватки почесних піонерів, я намагався приховати сльози, згадуючи своє босе дитинство в цих же глодоських степах...

Вранці ми стояли з Тобілевичем і Тендюком за селом, на пустельному кладовищі. Ні деревця, ні кущика. Тут шуміли колись густі гаї. Не було й хреста на могилі матері. Андрій Юрович і Леонід зірвали по букетику чебрецю. «Візьміть на пам'ять про вашу трудівницю степів...»

Над степом сяяло тепле сонце вересня. Напливла хмарка, сіявся дощ.

Прощайте, мамо. Син бурлака
Ще вернеться в долину цю.
І дощ йому дитинством плакав
Над тихим смутком чебрецю.

«Чебрець»

Ми заїхали в село Володимирівку, до матері Леоніда Тендюка. Маленька хата над схилом до яру. Мати ніжно й журливо клопочеться біля столу. Син знову розлучається з нею на цілий рік... Увечері мати довго стоїть на вулиці, дивиться, як відходить, зникає машина. Стоїть у присмерку, печальна й самотня.

Леонід знову поїхав на «Витязі» в далеку мандрівку. Згодом мене глибоко зворушив його запис у книзі «Одісея східних морів». У протоці Лаперуза Тендюк зустрів капітана риболовецького сейнера Володимира Масенка, той сказав, що він родом з Глодос і мій родич... Леонід писав: «Глодоси! Так ось куди ви посилаєте своїх синів! Сини — капітани, сини — поети, сини великої матері Вітчизни, руками яких засіяно золотий засів ниви Майбутнього». Поет-моряк тепло згадує в книзі про нашу поїздку в село, виписує вірші з роману «Степ», присвячені матері:

Скільки ви, мамо, зв'язали снопів?

Скільки посіяли жита?..

Ваша хатина у морі степів

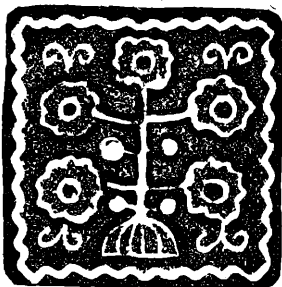
Небом холодним укрита...

Село Глодоси на Чорномор'ї — і протока Лаперуза!..

В цю пам'ятну поїздку ми ще одвідали музей-заповідник Тобілевичів хутір Надія. Чудовий зелений оаз — сад на дев'ять гектарів! Він зберігся турботами й трудами Андрія Юровича Тобілевича... Високі Вартові Дуби на воротях! Великі алеї калини, вона вже була в червоних кетягах...

5. ХАРКІВСЬКА ВЕСНА. ПАВЛО ТИЧИНА

Що мені до того, що холодний гомін
Чую десь про вигоди і легке життя?
В чеснім гніві юності нас чарує племінь,
Де любов подвижницька сяє в майбуття.
Вже на пісню дружби людство прокидається!
Дорікаєм предкам і лихим часам,
За гріхи історії вічно сповідається
І поет розчулений, наче винен сам.

«Майори»

Од степового дитинства і юності мені лишилися ще в болісній пам'яті — один рік навчання в педтехнікумі, голодна і важка зима 1921 року, смерть моєї бідної матері, коли я місця не знаходив на світі від туги, коли навіть сонце мені потемніло в степу... І як єдиний промінь розради тих років — юнацька дружба і двоє любих товаришів: Федько Півень з мого села, Андрій Тобілевич з хутора Надії.

Краща наука моя почалася на робітничому факультеті в Кам'янці-Подільському. Нині ж настає моя харківська весна, середина двадцятих років. Після закінчення курсів журналістики треба виселятися з гуртожитку на майдані Рози Люксембург. З Миколою Трублаєвським знаходимо «куток» на вулиці Софіївській. Микола вже працює в газеті «Вісті», а я — секретарем юнацького сектора Державного видавництва України. Завідує сектором молодий прозаїк Григорій Епик. Присадкуватий і широкий у плечах, юнацький активіст все робить дуже зосереджено, з великою поважністю і ніби навіть педантично. Кругловидий, обличчя гарне. Здається інколи, що очі його дивляться на тебе з холодною допитливістю. Та люди, яким

довше доводиться працювати з ним, не лише з почань його, але й справ, дізнаються, що Гриць Епик людина чесна й добра. Трохи дивне його прізвище — Епик: походить від дуже давніх предків-греків, чи що? У всіх громадських справах він був ентузіастом, переконаним, вдумливим і безмежно щирим. Звання члена партії носить з гідністю і гордістю.

Житлові справи в столиці республіки ще такі трудні, що вулиці, на яких довелося жити в ті роки, замаєчили в пам'яті, немов на «стовпчику» довідника. На початку зими я одружився. Мусимо розлучатися з любим Миколою Трублаїні, бо жили до того вкупі. Тетянка працює кур'ером у ДВУ, ми в одному осередкові. Пізнім вечором грудня іду до гуртожитку дівчат. Вона складає в маленький вузлик свої ситцеві платтячка, разом рушаємо на Дудниківський провулок, десь нижче Холодної Гори. Тут навіть не куток, а прохідна кімнатка. За велику плату живемо «у приймах». Господарі квартири бідні, як і ми.

Тані ще не сповнилось вісімнадцяти, вона іскриться й сяє юністю. Трохи схожа на чорнобриву циганку з ніжними обрисами вуст. Молоде буяння ллється через край, та умови подружнього життя неймовірно тоскні. Ніколи не можна лишитися удвох, без неодмінного товариства господарів. Саме в ті роки зі сцени «Березоля» лунали слова героя видатної п'єси Миколи Куліша: «Молоді! Не кохайтеся у фанерних коробках!» Ті кутки, ті коробки постійно в'їдалися в життя закоханих... День, коли ми їхали на подружнє новосілля, був потьмарений скорботною подією. Газети повідомляли про трагічну загибель Сергія Єсеніна.

Журналіст Микола Трублавський часто приїздив до нас на Дудниківський провулок. Від напруженої праці в газеті і вічного поневіряння по кутках у нього почалося гостре нервово захворювання. Лікарі порадили юнакові зробити далеку мандрівку: для заспокоєння й лікування. Микола просив у редакції відраження до Владивостока. Нариси про ту поїздку стали першими літературними спробами журналіста. Через те, що в пресі тоді з'явилося кілька прізвищ, дуже схожих на його, я порадив Миколі Петровичу підписувати нариси іменем Трублаїні. З цим прізвищем він став згодом відважним і невтомним мандрівником,

романтиком Півночі, чудовим дитячим письменником. На його творах на Україні виховані цілі покоління юнаків і дівчат.

Перші мандрівні твори Трублаїні ми почали друкувати в журналі «Молодняк». Наші зустрічі були частими й дружніми. Вони осяяні милою усмішкою друга, безкорисливого й сердечного. Як ото в чудовій баладі Кіплінга, рядки якої були у нас на устах:

Світ — це сяйво друга тво́го,
А вже решта — тінь від нього.

Як людина сімейна, я одержав від міськради ордер на кімнату у великому домі на Пушкінському в'їзді. Але що то було за житло! Ми з Тетянкою жахнулися, коли глянули на нього. Глибокий, вузький і довгий льох. Під стелею просвічували нижні краї маленьких вікон... Батько моєї дружини Федот Данилович Веріженко на радощах купив для нас гардероб. Високий, старомодний. Він привіз його, при вході в те житло спинився мов остовпілий. Злякано перехрестився, сумно сказав:

«От свині. Дати молодим людям таку підземну келю! Як же ви будете жити в цьому страховиську?»

Дім старий, наш льох темний, з мокрими стінами. Федот Данилович зовсім зажурився. Ми з Танею голосно сміялися, втягаючи туди гардероб-верблюд.

«Чому ви смієтесь?» — сердито бурмотів батько.

«А що ж нам залишається робити, тату?» — бадьоро відповіла доня.

Чудеса бувають рідко, але з нами трапилося одне. Ми прожили в тому житлі лише тиждень. На роботі, в юнсекторі, мене покликав до себе секретар парткому Фельдман:

«Ось яке діло у мене до вас. Ми в ДВУ домоглися ордера на цілу квартиру по вулиці Каплунівській, там чотири кімнати. На ордері чотири прізвища: Тичина, Квітко, Фінінберг і ви. Всі троє — старші за вас, типові інтелігенти, ну як би сказати... надто делікатні, чи що. Коли просямлять з цим ділом, ваші кімнати можуть захопити інші люди, без ордера. Їдьте, негайно займіть цю квартиру!»

За десять хвилин я вже був у своєму «льоху». Федот Данилович знайшов вантажного «ваньку», ми

зразу ж перевезли на Каплунівську наш велетенський гардероб. Раз цей «верблюд» стоїть у квартирі, значить, вона зайнята. Я став на її сторожі... Того ж дня сюди переїхали Павло Тичина, Лейб Квітко і Езра Фінінберг. Наш флігель — старенький, дерев'яний, зимою холоднющий. Та ми зайняли вже по окремім кімнаті — і то велике щастя! Мене вразило, що Тичина, тоді вже славетний поет, мусив довго жити по «кутках» у столиці своєї республіки. Квітко щойно приїхав із Берліна...

Ми зажили скромно, як і всі люди на ті скромні часи, та цілком дружно. Я перекладав єврейські поезії Квітка на українську, його «Швагерочки» були надруковані в альманасі «Літературний ярмарок». Згодом співжиття трохи потьмарилось. Поет Фінінберг мав деяку надмірну любов до вина, часом повертався додому пізно вночі, грюкав дверима, шумів у коридорах, що не могло подобатися завжди зосередженому і невтомному Тичині. Він вимагав абсолютної тиші. Менша Танина сестричка Таїсія — дівчинка швидка, весела — не ходила, а пташкою влітала в дім. Необережно стукала дверима. Мені довелося привчити її та всіх домочадців ходити навшпиньки. Я майже домігся цього. Але чуйність і чутливість сусіда була часом такою вразливою, що нам уже починало інколи здаватися, ніби він чує, як у нашій кімнаті дзижчить муха...

Я глибоко любив і шанував Тичину з перших днів знайомства і нашого співжиття в холодному флігелі. Слава його, любов до ніжного слова росли з кожним днем.

Визнавав чи відкидав усяку спадковість Тичина — про те судити трудно. Але Максим Рильський пізніше говорив товаришам одверто й не раз: «І я гадаю, що й Павло Григорович, ми все ж таки починали від Олеся. Без нього, може, й нас не було б».

Тичина ввійшов у рідну поезію свіжим, буремним степовим вітром такої нестримної сили, яка вцент розкидала стару тишу покори, приреченості, безвілля або ідилічності. У цьому він був цілковито рідний грозивій добі свого могутнього, тичинівського початку. Але його протест, бунтарство мислі й душі зразу ж і незмінно супроводить озерна ласка такої глибинної

людської ніжності, якої, здається, до нього зроду не було! Ніби простенька собі, хоч глибоко вишукана словотворчість: «Не дивися так привітно, яблуновоцвітно...», «На майдані коло церкви революція іде», «Як упав же він з коня та й на білий сніг...». Поезія тут знайшла свої найглибші джерела народної простоти у мові; маленькі шедеври Тичини рівні найкращим перлинам світової класики. Великі Шевченко й Франко знайшли собі гідного спадкоємця-продовжувача, та ще й на новітньому щаблі словотворчості й самовислову. Цей самовислів також ішов від душі народу й до його душі.

Чари поезій молодого Тичини були чаклунськими. Можу судити по харківських поетах, ровесниках і молодших: раз прочитавши «Сонячні кларнети» і «Плуг», вони потім по пам'яті читали всі вірші, від рядка до рядка. Читали в захопленні і зворушенні. Пізніше мені розповідав Василь Мисик, що коли він у своєму селі, в колишніх катеринославських степах, одержав від Тичини нову книжку поезій, то багато днів ходив у рідному полі як заворожений і сп'янілий... Вибагливий прозаїк Олексій Кундзіч, тонкий стиліст, безмежно залюблений у рідне слово, часто при мені міркував уголос про тонкощі й красу віршів Тичини. Перед Тичиною схилялися й ті критики та опоненти за межами України, для яких наша новітня поезія і його запальний «самовислів» були чужими. Мистецька стихія, мова, в якій прозвучав новий полум'яний глагол, підкоряє всіх.

Пісенна сила Тичини зійшла на грань геніальності. Невірно казати, що часом вона пригасала чи зраджувала його. У найчутливіших спалахах серця, в ліриці та окремих драматичних сповідях вона озивалася, наростала незмінно й завжди. «Стоїть сторозтерзаний Київ і двісті розіп'ятий я». Так мовив поет, коли Київ терзали чужинські заброди з усіх боків. Особливо трагічно ці слова звучали в роки великої війни. Тоді ж Тичина мовив: «Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була...» Наш новітній титан поезії умів говорити категоріями майже вічними. І, може, найглибша сила поета в трагічному. Драматичні цикли в житті народу проходили майже безупинно, вся жорстока половина віку з багатьма

війнами, руїнами, голодом, і вразливе серце поета болісно відкликалося на все, як напружена струна, як поранена і крихка мембрана. Відходили в безвість товариші й друзі. Співець з титанічним зусиллям намагався зберегти частку оптимізму як силу свою — для пісні. Він добре розумів, що значить для культури рідного народу слово і пісня його!

Наш флігель на Каплунівській стояв поруч старого Технологічного саду. У ньому я зимою та влітку гуляв з дочкою Іринкою. Тут часто зустрічав Павла Григоровича, молодого, стрункого, завжди задумливого, дуже зосередженого. Ось він рухливо, заклопотано та рвучко вітається, знімає маленьке пенсне з обідкою золотою, протирає скло сніжно-білою хустинкою. Це — коли я ще здалеку озиваюсь до нього... У нашій квартирі ми майже не стрічалися, хоч кімнати були поряд. Поет днями й ночами незмінно сидів за столом, читав, писав, шукав слова, ніби алхімік, що мріє знайти, видумати, створити своє власне золото... І він його знаходив.

Ось друкує гекзаметри, свої, українські: звучать вони зумисне дуже прозаїчно — «Чистила мати картоплю»... Та вже починаються роки дивної критики, суцільно підозрілої...

Тичину одвідують поет Микола Вороний із сином Марком, також молодим поетом. Вони приїхали з Києва. Вороний-батько — автор блискучого перекладу «Інтернаціоналу»; це його рядки нещодавно цитував у своїй поезії Маяковський: «Чуєш, сурми заграли», кажучи перед тим: «Эта мова величава и проста...» Та Вороний і вибагливий автор оригінальних поезій, автор видатної поеми «Євшан-зілля».

Тичина знайомить мене з обома. Тоді я помітив, що батько й син ставилися до Тичини з особливою пошаною, рівною глибокому схилянню перед його талантом. Микола Вороний вище середнього зросту, огрядний інтелігент з гладенько зачесаним волоссям, рівним проділом на голові, спокійний і гордовитий. Мені згадалося оповідання внука Карпенка-Карого Андрія Тобілевича, коли ми вчилися в Єлисаветграді, що в школі Садовського та його братів Вороного жартома звали: «Мікела-Анджела»... То були дружні витівки, від симпатії й любові до поета. Син його, Мар-

ко, трохи нижчий зростом, у чорному гарному одязі, вродливий і ставний, трохи нагадував мені поставою й вишуканими манерами поета Олексу Влизька, який також завжди полюбляв гарний модний одяг. Павло Григорович був виключно гостинним та люб'язним господарем. Ще до приходу гостей він довго стояв, очікував їх у коридорі, знаючи годину, коли вони мають прийти. З коридора проглядалася вся глибина зеленого двору... Батько й син справили на мене дуже гарне враження як люди не ординарні. В гідності людей не помічалася ніякої погорди до інших, ні тіні чиновної зверхності.

Так само зворушливо-уважно й довго очікував Павло Григорович молоду та вродливу українську дівчину. Я взнав, що ймення її Ліда Папарук. У коридорі, схожому на високу веранду під склом, Тичина дивився, як вона проходить через двір... На обличчі його турбота й хвилювання. Він присвятив їй зворушливі ліричні поезії. Князівна душі поета була достойна того геніального признання, вона довела це всім своїм життям.

Через два роки ми жили в будинку «Слово». Тут були вже нормальні окремі квартири. Тичина подарував мені малесеньку книжечку «Чернігів». Наступної зустрічі у його мешканні я одверто признався, що ці вірші мені не всі сподобалися. Бо ж навщо такі словосполуки, як «традицій підрізація — колективізація»?

Але треба було подивитися на лице Тичини, коли через деякий час я висловив йому захоплення простою й природністю його поетичного оповідання про трактористку Олесю Кулик. Він зрадів, посміхнувся, вид його прояснів, як у доброї дитини. У великого поета так багато було чистого й безпосереднього. Самовпевненість у шукача нових відкриттів відсутня. Новатор не тішить себе думкою, що його винаходи абсолютно безпомилкові.

По зібраності, незвичайній зосередженості, безмежній відданості справі культури рідного народу Тичина майже не мав собі рівних. Коло його інтересів було неосяжно широким.

Не можна переказати всіх зустрічей і всіх розмов, протягом літ їх було дуже багато. Всі вони зали-

шали враження, що я зустрічався з людиною ніжною й могутньою, найглибше залюбленою в життя. Він мав право мовити: «За всіх скажу, за всіх переболію...»

Ті зустрічі чимось засмучували, а чимось радували мене. Він був чутливий до людей, як мало хто. В роки війни і перші повоєнні Тичина — міністр. Ми заходимо до нього з дружиною, в її справі. Павло Григорович виходить назустріч, залишає своє високе крісло, сідаючи з нами до малого столика... Потім дзвонить до іншого міністра, Левка Івановича, питає про полювання, рибалку, врешті каже про справу Катерини. Він виключно уважний до кожного її руху, слова, погляду, відчуваючи деяку ніяковість і збентеження одвідувачки... Пізніш Катря признається мені, що за все життя не зустрічала людини, яка була б так надмірно уважна й делікатна і кожної хвилини намагалася розгадати, підхопити твою ще не до кінця висловлену думку, допомогти тобі у замішанні й тривозі. Моя дружина щиро оцінила всю глибину людяності й доброти поета, була безконечно вражена й зачарована. «Таких людей я зроду ще не бачила», — казала вона.

Тоді ми готували українське видання вибраних творів Якуба Коласа. Тичина був його редактором. Його мешкання на вулиці Рєпіна — в домі, який стоїть навпроти будинку Міністерства народної освіти. Я виходжу щоразу покурити на балкон. Тютюнового диму господар абсолютно не терпить. Але з гостинної делікатності стоїть на балконі поруч, щоб не лишати мене самого. «Ви знаєте, — каже мені таємниче, — що я інколи виходжу вночі на балкон, дивлюся, чи немає вогню у вікнах міністерства. Дуже боюсь пожежі». Я ледве стримую посмішку. Справа в тому, що за пожежу у відомстві відповідає особисто міністр.

Коли столицю республіки було переведено до Києва, голова Спілки письменників Іван Кулик перевіз до неї й частину літераторів, видатних і ще тих, кого він особисто вважав такими. Адже тепер за кожною видавничою справою треба було без кінця писати або їздити в столицю. До нас часом приїздила директор ДВУ Ніна Дмитрівна Чередник, ми шикувалися в довгій черзі. Вона складала договори, обіцяла

переказати гонорар. Одного разу я важко захворів. У хаті не було ні копійки. Довелося написати короткого і майже розпачливого листа Тичині. Павло Григорович відповів телеграмою, зразу надіслав трохи грошей, почав клопотати про мене в Літфонді. Я довідався згодом, що сам він у той час був також хворий...

Здавалося дивним, що надмірно заклопотаний безліччю справ поет і державний діяч постійно збирає десятки й сотні папок, куди ретельно вкладає все нові вирізки з газет: вірші молодих поетів... Він одержує навіть районні газети! Встигає проглядати їх. Я намагаюся обережно торкнутися тих справ:

«Павле Григоровичу, ви свій дорогий час так витрачаєте. Могли б натомість написати свої поезії, поеми».

«Е-е, ні, ні! — хоче він за посмішкою приховати свою досаду. — Ви не знаєте. У кожного своє натхнення. У мене воно — отут, у творах молоді».

«А що ж, — думаю собі, — він має рацію».

Останню в житті його статтю «До молоді голос мій» я вважаю чудовою, дзвоню йому, захоплено здоровлю і дякую за той блискучий виступ у газеті. Він дуже радіє... Чую по голосу і ніби бачу його радісну посмішку, сяєоче обличчя. На восьмому десяткові літ великий поет зберіг і серце і душу благородного юнака!

Радісні зустрічі бували на дачі в Конча-Заспі. То був урядовий літній будиночок, який поет займав навпіл із Сидором Ковпаком. Приїздили ми туди навіть з дуже далекими друзями. Одного разу поїхали до Тичини в гості з головою Спілки письменників Монголії Сенге, але розминулися. Поет саме повернувся до Києва. Сенге побачився з Павлом Григоровичем у київському мешканні поета.

Іншого разу довелося побувати в Конча-Заспі з народним поетом Чувашії Петером Хузангаєм. Павло Григорович познайомив Петера з видатним партизанським героєм. Сидір Артемович сидів разом з нами за гостинним столом. Для дружини поета, Лідії Петрівни, приймання гостей і частування було справжнім святом. І великим святом — для гостей!.. Східне прислів'я «зустріч з поетом — це щастя» ні до кого так

не підходило, як до Тичини. Петер Хузангай зачарований любов'язністю і тактом обох: господаря і господині. Він привіз Павлу Григоровичу нові переклади його поезій на чуваську мову...

В Києві мені доводилось бувати в гостині П. Г. Тичини вкупі з композитором, відданим другом поета, Григорієм Вєрьовкою, Елеонорою Павлівною Скрипчинською і дружиною художника Шовкуненка... В кабінеті поета ї досі висить простенький і зворушливий етюд — деревце, на якому листочки прямо тріпочуть од вітру, пориваються зірватися, полетіти... Видатний маленький шедевр Шовкуненка. Який близький до смаку, уяви й самої душі Тичини! Так і згадується «Вітер з України»... А на другій стіні слішучо-зелена, висока гора чи вал, і на ньому Ярославна, що все журиється та чекає свого князя з походу...

Ох, яка нині печаль! Так само тужить Лідія Петрівна за своїм великим князем, казково прекрасним лицарем поезії України... Бо ми часто звали її Ярославною нашого поета...

Прийдуть покоління в цей дім і, вражені, побачать: тільки яскраві тони світла, ніжності й доброти, людської любові й вірності всього світлого на землі, щирого між людьми, як сама мрія народу про щастя!

Все найчистіше в житті, мов роси на квітах, я бачив у домі Тичини. Такі були його прагнення і мрії.

«Ой ти, місяцю-князю» згадується мені з дивної народної пісні. Ой ти, місяцю-князю нашої поезії, такий музичний, як ніхто в світі, такий могутній і такий драматичний.

Музична стихія прямо чаклунського слова Тичини була ключем з усього, до чого б не доторкалася його увага. Навіть у несподіваному й химерному, не завжди достойному такого велетня.

Там, де Тичина обирав для тем прості картини живого життя, він прекрасний. «Хор співає вчительок», «Шотландські танці на мечі» — то музика чудова і неповторна! Таких у нього дуже багато, як і вся його лірика і всі твори філософського змісту й напряду. Навіть «Океан повен»...

Наш народ — океан. Ми співаєм пеан.
Океан повен! В глибині чудовен!

Про його славний і довгий шлях, про могутню й велику спадщину скажуть історики культури. Всі разом! Комусь одному таке завдання не під силу...

Останнє наше побачення. Поет уперше робить довгий напис на подарованій книжці — через всю сторінку титульного аркуша: «Дорогому Т. Г. Масенку — доброму сусідові мовму по Харкову, а взагалі, прекрасному сусідові в нашій поезії Вітчизняній,— на добру згадку. Павло Тичина. 1/ХІ — 66. Київ».

Того дня, уже хворий, Павло Григорович був радісний і пощавлений у турботах господаря. На час він забув про тяжку недугу. Ми провели у нього чудовий і зворушливий вечір. Був тут гість здалеку, доцент Олександр Дун з Ленінградського педінституту, просив мене, щоб я влаштував йому зустріч з Тичиною. Ми говорили про нове видання на Україні, повне й ширше, творів Гасема Лагуті і щоб Тичина був його редактором. Павло Григорович погодився працювати над цією книжкою братерського перегуку з поезією дальнього Таджикистану... Та не судилося... Він проводжав нас, як завжди, за двері свого мешкання, з усіма поцілувався. То було останнє в житті побачення...

Як упав же він з коня
Та й на білий сніг...

Який то був чарівник слова! І гордий лицар чистої й сили його!

Коли великий і трагічний трудівник відходить од нас, то зненацька зважуємо всю його зібрану воедино велич і кажемо: поруч з нами жив і трудився геній.

Як себе спалили серцем чулим,
 З хрестоматій стали знані всім.
 Тридцять вісім років —
 Над минулим...
 А було ж вам —
 Тільки тридцять сім...

«Маяковському»

Мій дід Карпо Петрович мав сірі, дуже суворі очі, кострубаті й навислі над ними брови, широку бороду, що нагадувала й почорнілу від дощів, і вибілену сонцем стріху, повисмикувану вітрами, мов нерівно підрізану, і тому сам вид його у мене, малого, викликав і пошану, й страх... Коли він зненацька позіхав, то швиденько прикривав рота долонею, а потім його також похапливо хрестив. «Щоб ніяка нечиста сила, ні хвороба, ні пилюга не вскочила». А коли він з дідами або й молодшими наливав собі велику склянку горілки, то часто по-молодечому жартував, так само хрестячи й горілку, та ще й приказуючи: «Вийди, вся нечиста сило, і зостанься... один чистий спирт!» Це вже мені подобалося, бо з веселістю дідовою зникав мій страх.

З людей славетних дід Карпо знав і шанував лише одного царського генерала Скобеля. Та й то не дуже. Бо сам казав: «Солдати мусять кров проливати, а Скобелі потім на білих конях їздять». Як насправді, то мій дід найбільше поважав свого батька-солдата, мого прадіда Петра, якого юнаком віддали з кріпаків до війська, і він прослужив за віру, царя й отечество майже все життя — аж 25 років... Був мій прадід артилеристом і привіз додому чавунне ядро від гармати

і велику мідну медаль за оборону Севастополя. Дід Карпо пишався тим надто стримано, і ті тяжко зароблені царські медалі не дзвеніли в його споминах про батька-солдата.

Дід учив мене косити високу й густу траву на леваді, яка дуже крутим схилом сходила до малої річечки, показував, як робити покіс, ідучи під гору. «Бо як будеш косити, ступаючи донизу, то й на косу можеш звалитися...» Так у п'ятнадцять років я міг уже косити цілий день, аж падаючи від втоми, але нарівні з дорослими. Орати, боронувати й сіяти учив мене батько. Сівба — то поважне діло, ми йшли з ним на ріллі завжди поруч... Осоку над самою річечкою дід Карпо Петрович змушений був викошувати серпом, там коса не проходила, і дуже не любив гадюк на болоті. Та коли натрапляв на яку, то спокійно наступав на змію чоботом і розбивав голову їй серпом. «Гадюка — ото мов холодна і єхидна людина, — казав мені. — Але ти їх не бійся. Лише будь обережний з ними».

Я запам'ятав ті дідові слова... Іще він мріяв про те, що в степових могилах, і навіть десь отут на горбах, над річкою можна знайти великі скарби, золото або срібло. Щоправда, люди шукають, а знаходять дуже-дуже рідко... (І як дивно, що через півсотні років по смерті діда на його ж леваді знайдено дивовижно коштовні цінності з поховання якогось древнього князя, і тепер в музеї столичному вони зветься «Глодоські скарби». Їх знайшов школяр Володя Чухрій. Мені розповідала дядина Улита Масенко, що їх виявили над річечкою, на схилі, саме на колишній леваді діда Карпа).

Підвечір, коли ми ночували з дідом у курені на леваді, коли над світом випливали високі степові зорі і в місяці серпні цілими роями падали летючі зірки, полишаючи за собою яскраві спалахи-сліди, дід Карпо цілком серйозно вірив і запевняв мене, що з кожною зіркою «то ж душечка людська упала, полетіла в безодню». А куди саме вона падала, того він пояснити не міг... «Отак живемо безпритульні на світі і куди падаємо — теж невідомо. Може, тільки й раді від думки, що наші душі переходять в дітей та онуків».

Мабуть, мій дід про ті летючі зорі повторював усе, що казали його діди за сотні років. Але й додавав щось своє...

Він казав, що хоч людина, може, й не схожа на чисту зорю, та душа її схожа. Особливо дитяча. Доки не пошкодять її заздрість, зненависть і жадоба.

Тихо пливають над степом блідий місяць і зорі. У траві шарудять комахи, покочуть коники й цвіркуни, дзвінко озивається перепілка... А дід Карпо докінчує свою журливу думку. «Дивне життя людське. Проспіває замолоду, промучиться і посивіє. Спалахне й згорить у біді, мов та зірка...»

Я пізніше, через багато літ почув і полюбив дивно сумовиту і гарну пісню: «Гори, звезда моя, не падай...»

І три зустрічі в житті мені згадуються, як яскраві й короткі спалахи, мов ті падаючі зорі над дідовим куренем, над світовою печаллю його — тепер такої далекої, степової глodosької ночі...

Через два літа після перших одвідин Карасана я знову приїхав у Крим. Тепер уже з Тетяною і дочкою Іринкою, що мала трохи більше півроку. Висунутий у море, мов трикутник мису, старовинний Харакс був чарівним куточком нашого спочинку. Він подарував мені незабутній вечір.

Тут перший і єдиний раз у житті я бачив і слухав Володимира Маяковського.

Санаторна естрада відкрита, зал для слухачів просто неба. Теплий вечір серпня. І над морем час від часу пролітають і падають сліпучі зірки... Найбільші зливи метеорів бувають саме в цьому місяці. Та увага всіх прикована до того, хто виступає. На зручних лавах сидить кілька сотень людей, це директори заводів і робітники, партпрацівники, багато військових. Виступ для Маяковського — це пильна й зосереджена, артистична робота; дуже тепло, і він зразу ж скидає свого піджака, але на ньому гарна біла сорочка з галстуком. Поет сміливо «руйнував» мистецькі «канони», а розхристаним перед людьми ніколи не бував. Цього не дозволяв собі. Тут була продумана, свідомо й сувора дисципліна.

Так само продумано він робить програму свого виступу вельми різноманітною. Спочатку читає два чи три не дуже довгі вірші пафосу громадянського, в ключі, так би мовити, патетичному, потім один чи два — ліричні, а завершує такі цикли поезіями сатиричними і навіть гостро саркастичними. І це повторюється за довгий вечір не один раз...

Мені дуже сподобалася манера й тон читання. Багато з наших і найкращих поетів часто читали з трибуни свої поезії у перебільшено «ліричному ключі», трохи співучо-одноманітно і навіть мляво. Коли Сосяурі інколи, як ми разом виступали на вечорах, з публіки хтось гукав: «Просимо трохи голосніше читати!», то він смиренно відповідав: «Лірику не можна читати голосно...» У Маяковського, щоправда, й лірика була іншого тону й характеру. Але і в читанні її я відзначив для себе, насамперед, — енергію вислову як виключну виразність і силу слова, що мало дійти до слухачів. Поет читав голосно і сильно, добре дбаючи про дикцію. Щоб не було в залі тих, хто міг або ж «посмів» не почути його слово... Навіть в останніх, далеких від нього рядах. Раз прийшли — слухайте!

По-друге, Маяковський читав артистично. Патетику — в одній манері, лірику — в іншому тоні, а гумористичні твори — ще в іншому мовному вислові. В різних, розмаїтих інтонаціях... І що мені подобалося найбільше — ніколи не робив свого читання занадто «театралізованим», декламаційно бундючним, поет ніде і ні в чому «не перегравав».

Поет зберігав міру й такт, — також для сили виразності.

Ще було приємно бачити, як легко й швидко він «перевтілювався» — відповідно до змісту того, що читав. Коли це була лірика чи гумор, то зразу ставав ніби простішим у манерах, «звичайнішим» — мов ближчим до громади слухачів. У читанні лірики пафосної або віршів сумовитих Маяковський був зібраний, строгий і поважний, як трибун-оратор.

Наче ще вищим ставав на очах у слухачів. Був справді величавим і величним. І від того — красивим.

Недарма він сам ужив колись слова: «Эта мова величава и проста...»

З його лірики я люблю вірші «Мілка філософія на глибоких місцях». Він і їх тут читав. І це було чудово!

Так и жизнь
        пройдет,
как прошли
        Азорские
                острова...

Цю світову перлину я тоді ж переклав на рідну мову. А згодом ще «Владикавказ — Тифліс» та інші поезії. Всі переклади пізніше ввійшли до українського видання Маяковського.

Він вважав, що літературний вечір — це, перш за все, театр, естрада, видовище. Лекція може бути й скучнуватою. Але вечір, де слово живе, — його вечір, та щоб люди скучали? Ні в якому разі! Про розважальний момент поет не забуває й на п'ять хвилин. Чи купували слухачі квитки, чи їм вони роздані, але він сам одержує плату за «естрадную роботу», тому його слухачі мусять бути задоволені. Він і читає чимало веселої або злої сатири і майже перед кожним віршем робить імпровізовані веселі відступи, постійно полемізуючи зі своїми літературними супротивниками. На нього досить часто, інколи ущипливо, нападають у пресі: в критиці, епіграмах і жартах. Йому не хочеться чи просто ніколи відповідати — також у пресі. Час дорогий!

Тож він отут, — хоч супротивники і скептики далеко, — «відповідає» їм усно... Ось він говорить:

«Один наш поет, вже не молодий і відомий, написав вірш, якого назвав *маршем*, а в ньому є рядок: «Вперед, комсомольское отродье!» Я кажу тому поетові: «Хіба ти не знаєш, що слівце «отродье» — зневажливе, лайливе?» А він мені: «Так я вжив оце так, як нас називали куркулі, класові вороги...» — «Але ж у марші ти про них не говориш? До чого все те?» Та він мене не послухав, не виправив і лише в новій книзі взяв те слівце в *лапки*... Тут, серед вас, он бачу в рядах сидить багато військових. Ну, коли йде рота солдат та співає пісню, то вона карбованим кроком, ногами відбиває ритм пісні-маршу. А ви скажіть мені,

якими ж частинами тіла вона буде «відбивати» оті його лапки?»

По всьому залу прокочується легенька хвиля сміху...

Та вже не грайливо, зовсім по-іншому звучить голос Володимира Маяковського, коли він починає читати поезію, присвячену пам'яті товариша чи друга... Він робить коротку, але задушевну передмову:

«У закордонних своїх подорожах я не раз зустрічався з нашим дипломатичним кур'єром. Його імення Теодор Нетте. Цей відважний латиш, прекрасна людина і мужній боєць партії, лягав спати в купе, недалеко від мене, щоразу складаючи свою пошту під подушку, під голову, і туди ж просуваючи руку з револьвером... Він кожную хвилину в дорозі міг чекати провокації, нападу. Ви знаєте, газети повідомили про його смерть від руки мерзенних нападників... Мені дуже гірко було, важко читати оте повідомлення. Я щиро поважав і любив цю героїчну людину... І ось — через рік чи трохи більше — я виходжу в Одесі на рейд і, вражений, бачу, як до пірса причалює пароплав і на ньому — золотими літерами ймення: «Т е о д о р Н е т т е». Така була моя нова зустріч з незабутнім товаришем... Я прийшов до себе в готель і вночі написав цього вірша».

Він повільно й чітко проказує назву поезії:

«Товаришу Нетте — людині і пароплаву...»

Починає читати. Після такого вступу зміст поезії, сама картина, яку малювала сувора оповідь, зразу глибшала, набувала незрівнянної широчини і трагічної величавості.

Маяковський був як орел на трибуні. Невтомний, блискучий пропагандист своєї творчості. Не лише творчості: ідей, уподобань, мистецьких принципів. Вражало його вміння мислити, діяти словом — на трибуні, на людях. Приваблювали людей його дотепність, щирість, невимушеність дотепів і реплік, повна відсутність кокетування чи загравання з аудиторією. Він подобався їй таким, як був.

А був він на сцені діяльним і величним. Самим еством своїх уподобань заперечував і відкидав дріб'язкові явища і дрібні теми. Він мав право мовити, аж занадто ніби зухвало й різко: «...Над бандой

поетических рвачей и выжиг». Бо не заявою, а трудом життя піднімався над ними.

Маяковський тоді подарував мені в Хараксі, під летючими зорями серпня, вечір чистої радості...

«Сделать жизнь значительно трудней». Пізніше сумні обставини його смерті ніяк не пов'язувалися в уяві з могутнім образом цієї людини, суворого трибуна і борця.

Не манили вас легенькі броди,
Чарувала віку глибина.
Подвиг честі йде без нагороди,
А любов народна — це ж вона!
Ви співали про шляхи весінні,
Де та мова вироста стократ.
Ви навіки рідні Україні,
Як Шевченка і Тичини брат.

«Багряні жоржини»

* * *

Чи не першого року з тридцяти, коли ми вже проживали в будинкові «Слово», в гарний весняний день мені подзвонив Тичина, пропонуючи поїхати разом на зустріч з московськими поетами. До Харкова приїхав Микола Асеев, запрошує нашого поета в гості. А тому, що Асеева супроводжує молодший поет — Долматовський, то й Тичина, так я подумав тоді, хотів би поїхати з кимось удвох... У мене якраз був Іван Калянник. Я запитав Павла Григоровича, чи можна запросити з собою й Івана. Тичина охоче погодився. Утрюх ми вийшли по Шпитальному провулку на Сумську, сіли в трамвай і швидко були біля готелю «Асторія».

Асеев і Долматовський зустріли нас привітно й радо. Розмова почалася зразу, була невимушена й весела, бо Асеев мав характер і делікатність майже тичинівську, відкрите й світле обличчя, щирість без пози. Він почав мову з похвали тому новому, що зросло в архітектурі столиці України за останні роки, а згодом непомітно перейшов і до стриманої, але високої оцінки творчості свого гостя — Тичини. Казав, що

хоче перекласти для російських читачів деякі нові поезії з лірики Павла Григоровича і просить його поради й допомоги.

Мене й Калянника дуже цікавила постать, особа Асєєва. Господарі номера в готелі замовили для частування гостей лише натуральне вино, хоч і його Павло Григорович мало пив. Молодший товариш Асєєва мало говорив, поштиво слухаючи розмову двох старших, як і ми з Іваном Івановичем. Нам приємно було, що Асєєв не умисне, але часом і підкреслено, виявляв неабияку обізнаність з новітньою поезією України, він цитував деякі рядки Сосюри й Тичини по пам'яті, легко й точно проказував: «На майдані коло церкви...»

Потім досить ущипливо й дотепно критикував пролеткультівські мистецькі «схеми», відірвані від життя, голий і жалюгідний примітивізм критики й полеміки, що були застосовані проти сміливих і революційних пошуків Маяковського... Його жаль і скорбота за другом були гострі й щирі. Він казав, що треба продовжувати всім, колективно, кращі традиції поезики Маяковського і що він мріє написати про свого друга поему. І в публіцистичній поезії Тичини він, Асєєв, бачить і відчуває тони й прагнення, близькі до мужнього пафосу Маяковського.

Павло Григорович говорив про те, що в частини талановитої молоді треба виховувати добрий смак і справжню пошану до високої громадянської поезії, а не ліричних дрібничок. Всіляка мода, де зріють скороспілі примітиви, минає, а шире слово, роджене життям і долею народу, залишається, перемагає. За мотиви нескороминущі треба боротися. Старші наші — гість і господар — сходилися в думках і поглядах на все головне в житті мистецького фронту... Мені згадався вечір Маяковського в Хараксі. Може, тому, що й Асєєв так само саркастично висміював примітивні схеми деяких «літерознавців». «Один редактор солідної газети виступає у творчій дискусії і патетично вигукує з трибуни: «Лев Толстой — письменник?.. Так, звичайно, дуже великий письменник!..» Що ж він сказав? — сміється Микола Асєєв. — Школярську, давно відому, банальну істину... Але — яким тоном і з яким виглядом поважним!» — докінчує свою думку поет.

Ота зовсім коротенька зустріч з Миколою Асєєвим була для мене й Калянника цікавою й корисною. Особисте знайомство з другом Маяковського збільшило нашу увагу й любов до творчості Асєєва... Тичина весело подякував нам за те, що ми супроводили його в тому маленькому гостюванні. Ми разом повертали-ся до будинку «Слово»...

* * *

Поміж нами кордони зростали
Злих історій вітрів та бур.
Ми від Жовтня всі друзями стали,
Саша Дун і Султанов Шукур!
Лагуті, його пісні окрасу
Ми несем у дніпровські краї,
Коломийку і славу Тараса
Ви вплели у рядки рубаї...
Бачу Азії сонячну чашу,
Чисте небо — як синій пором,
Чую пісню розковану вашу
Над високою греблею Вахшу,
І одвітна летить над Дніпром...

Коли в мою зелену Віту-Поштову приходить нова весна, знову пригадуються давні весняні дороги й зустрічі. Заплітається в них і сьогоденне листування.

Доценти з Ленінабадського педінституту Олександр Дун і Шукур Султанов просять мене розповісти про зустрічі з видатним іранським і таджицьким поетом Лагуті. Для нових поколінь, кажуть вони, дороге все, що пов'язане з життям класика нової поезії Таджикистану. Воно дороге й мені.

В місті, де багато пережито, є майдан або вулиця особливо улюблені. Я поспішаю на харківський майдан Тевелєва. Він для мене сьогодні і завжди сонячний, бо я тут проходив молодим, і захопленим, і закоханим у життя... З готелю «Червоний», що стоїть на майдані, мені подзвонила дружина і друг Гасема Лагуті Цецілія Бану. Поет приїхав до Харкова уперше. Бану — перекладачка його поезій на російську мову.

Квітень 1933 року. Готель навпроти білого будинку ВУЦВКУ, поруч із великим собором на розі провулка. Лагуті оселився у великому номері. Мене зустріла людина в брунатному костюмі, середня на зріст, з вузькими плечима. Він був трохи хворий чи надто стомлений. Задумливі карі очі глянули пильно й привітно. Великі чорні очі Цецілії Бану немовби освітлювали напівтемну вітальню.

Гасем Лагуті без особливих передмов, але стримано й дуже делікатно попросив перекласти (якщо мені сподобаються) його нові вірші, присвячені Тарасу Шевченкові.

Я погодився з радістю. Було приємно, що видатний поет Сходу звернув свій погляд на те найбільш величне і прекрасне, що народилося в моєму народі. Його чарував геній Тараса.

Я вслухався у вірші Лагуті про Шевченка, спочатку він читав їх в оригіналі; мені вони здалися дуже співучими. Бану вже виконала переклад російською мовою, це полегшувало і моє завдання, але треба було запам'ятати ритмічний лад поетичної мови Лагуті.

Дуже зворушливим стало для мене щире побажання й прохання поета: Лагуті просив перекласти його вірші про Тараса розміром творів Кобзаря.

«Точно таким, як ото написана «Катерина»...

Дивлюсь на нього й думаю: «Як і звідки він інтуїтивно піймав, відразу розгадав музичну приналежність поезії Шевченка?..»

Видно, в чутливості і вразливості поета Сходу виявлявся його власний талант!

Через віки й далекі відстані поети почувають і пізнають один одного серцем.

Уперше, ледве торкнувшись слухом до нашого Тараса, Лагуті збагнув, що це народний поет, рівного якому світ не родив.

Лагуті зворушливо признався мені, що для нього було б великою честю й радістю, коли б на Україні видали бодай маленьку книжечку його поезій. Ще він пояснював мені, що його прізвище українською мовою слід писати через літеру «г». Цей звук в його рідній мові також звучить м'яко, і вимова точно збігається з нашою.

Звідки він і про це довідався?.. Допитливий розум і чуле серце. Глибока повага до всіх народів і мов, як до рідної. Згадую, те ж саме я помічав і в Анни Ахматової, Бориса Пільняка, а для грузинських наших друзів це було властивим і звичним завжди.

Я обіцяв поетові подбати про видання його книжки. І ця обіцянка справдив. Наступного року у нас вийшла невелика книжка поезій Гасема Лагуті в моєму перекладі.

І через 35 років один примірничок тієї книжки розшукав десь дослідник українсько-таджицьких зв'язків доцент Саша Дун... І показав мені, як дуже давню «новинку». У мене такого примірника, на жаль, не збереглося.

...В нашій душі цвіла весна великого братерства. В думках і почуттях зміцнювалась дружба мов і народів. І щира дружба поетів. Гасем Лагуті також говорив мені, що любить поезію Тичини й Сосюри.

У моєму домі молоді друзі — Калянник, Шутов, Борзенко й Нагнибіда читали й любили славних білорусів: Максима Богдановича, Янку Купалу, Якуба Коласа...

Тепер ми пізнали й полюбили ще й прекрасного ірансько-таджицького поета Гасема Лагуті.

...Мій дід Карпо казав, що падаючі яскраві зорі — то душі людські. Так освітили мою молодість, як зірки першої величини, і поети: Маяковський, Асєєв, Лагуті. І світло їх в душі моїй не погасне.

7. ДІМ БЛАКИТНОГО

Стежки життя прожитого
Я думкою пройду,
Немов коня підбитого
По травах проведу.
Хай втішать трави ласкою
Притомлену ходу.
Я дружною, мов казкою,
Через життя пройду.

Літа аскетичної скромності у всьому, умисної і людяної невибагливості в побуті, щоб не хизуватися перед іншими, — аж до самозречення і зневаги до найменших особистих вигод і привілеїв. Жити для інших чи для всіх разом — то ніби неписане гасло ранку революції. Прагнення і старших, і юнаків були не вузькі, не побутові, світові на словах, але всенародні на ділі... Була повна зневага до маленьких труднощів життєвих, щастя веселої безтурботності жило поміж нас, і тут згадую жарти Сави Божка у ті дні: «Оце йду я, хлопці, на побачення з дівчиною, а скромність заїдає: лише троячка у кишені!»

Чотири поети живуть у флігелі на Каплунівській дружно, всупереч словам Блока, ніхто з них не стри-чає «другого надменной улыбкой...» Троє з них — Лейб Квітко, Езра Фінінберг і я — щиро захоплені молодим і могутнім талантом Павла Тичини. «Його лірика на грані геніальності», — каже про свого сусіду єврейський поет Фінінберг. Ми з Квітком ту думку цілком поділяємо. Особливо любить Квітко ті поезії, в яких Тичина, сам маючи таку чисту, немов дитячу душу, звертається до нашого дитинства. «Поет ніби каже в них людям: «Будьте як діти».

Крім того, ще був до нас близько чудовий старовинний парк — Технологічний сад, під яким далеко внизу виднілася харківська Журавлівка, ще одна вигода радувала нас у тому скромному житті. Тут же, на Каплунівській, за півкварталу від нашого флігеля нещодавно відкрито новий клуб літераторів, який ми звали Дім Василя Блакитного...

Клуб письменників у столиці України було названо іменем поета Еллана-Блакитного, що в двадцяті роки писав:

Ударом зрушив комунар
Бетонно-світові підпори,
І над розвіяністю хмар
Червоні зорі...

Коли я приїхав до столиці наприкінці двадцять п'ятого року на курси журналістики, то вже не довелося побачити редактора газети «Вісті» Василя Блакитного. (Я надсилав йому з Кам'янця-Подільського статті, вони друкувалися під псевдонімом: Степан Гармаш). Він помер від туберкульозу на лікуванні в місті Таганрозі...

Дім Блакитного — то ціла доба в історії нашої новітньої культури. Він увійшов до неї пам'ятними, дуже цікавими сторінками громадського життя. Творчі дискусії тут були постійними, бурхливими, зовсім вільними та одвертими. А лише такі й могли бути корисними. Першим директором клубу стає Максим Лебідь. Знавець мистецтва, широко освічена людина, він любив рідну культуру і її старовину, був збирачем рідкісних книг. Двоповерховий дім на Каплунівській оформили під клуб в українському народному стилі, з великим смаком та вибагливістю. Від порт'єр і фіранок, розшитих блідими узорами, до майстерної різби по дереву — на хорах, кріслах, дверях — все було в одному мистецькому характері. За півтора-два роки Лебідь зібрав, скупив багатющу, унікальну бібліотеку! Світова класика й рідна, українська та російська, тисячі стародавніх видань, живописних, чудово оформлених... На директора Максим Лебідь був рекомендований Миколою Кулішем і Остапом Вишнею.

На етажерці лебідь...
Заходьте коли-небудь!

Такі вірші Павла Тичини нещодавно опубліковано. Вони не мали, звісно, відношення до Максима, але мої юні друзі — Калянник, Нагнибіда — цитували їх, жартували, згадуючи прізвище директора клубу письменників... Він мав статечних помічників із ради клубу, які дуже любили свій Дім: до ради входили Вишня, Куліш, Тичина, Панч, П. Поліщук, Вражливий.

За мудрою ініціативою ради клубу й Лебеда частими гістьми Дому Блакитного були найвидатніші люди віку. Дім приймав у своїй залі в різні часи людей всесвітньовідомих. Тут стрічалися з українцями: Анрі Барбюс, Володимир Маяковський, Йоганнес Бехер, А. В. Луначарський та ще багато славних творців культури. Часто відвідували наш клуб керівники партії та уряду. Ми мали щасливу нагоду не один раз слухати в клубі виступи Миколи Скрипника, Володимира Затонського, Андрія Хвилі, Шліхтера, Войцехівського.

Вони були не просто гістьми письменницького клубу, а своїми людьми в тому середовищі, учасниками найбільш важливих дискусій, постійними порадниками у справах культури.

Маяковський не один раз грав у нашому Домі на більярді, до речі — на столі колишньому своєму. За рік до того він продав його Лебедю із своєї московської квартири. Це він одного разу запропонував таке правило: хто програє — пролазить під столом... З ним грав тоді Сосюра. Програв — і поліз під стіл. Галас, регіт невимовний! Але поет Олекса Влизько гречно поступається чергою, знову віддає кия Маяковському. Коли він програє — то регіт ще більший! Бо найбільш високому гостеві у нашій домі — Маяковському — пролазити під низьким столом найважче. Але він дотримується своєї ж заведінки, ще й весело каже: «Назвався опеньком, так лізь у кошик».

Всі ми щиро панували Маяковського. Всі пам'ятали, що це він сказав про нашу мову так сердечно: «Эта мова величава и проста...» Поет піднімався над багатьма, що тоді казали зовсім інакше.

Незабутньою в історії клубу стала зустріч з Максимом Горьким невдовзі після його повернення в рідний край. На побачення з ним запрошено лише частину з активу письменників української столиці. Але

вістка про цю зустріч розлетілася немов на невидимих крилах. Уже вранці на Каплунівській зібрались майже всі до єдиного літератори. При вході в помешкання і на вулиці довго чергував цілий загін журналістів. Просто з вокзалу Горький поїхав на автомашині оглянути місто, зробив пильні оглядини відмолоділого за двадцять років, трохи оновленого Харкова...

Харків, Харків, де твоє обличчя,
Де твій клич? —

питав у ті роки Павло Тичина, чуло відкликаючись на все нове в житті народу. Ясно було і для гостя, що українці запитають його про враження.

Зустріч з Максимом Горьким у Домі Блакитного дбайливо підготував Максим Лебідь. Він влаштував її у напівпідвальному, але світлому й затишному помешканні, поруч з більярдною кімнатою. Мабуть, гість не дав згоди на великий вечір у просторій залі нагорі; можливо, такі вечори надто втомлювали його, він їх ніде не робив. Цілком імовірно, що й господарі хотіли зустрітися й порозмовляти з письменником більш інтимно, у вужчому колі. Олексій Максимович швиденько оглянув усе приміщення клубу, зали та бібліотеку. Слідом за ним невідступно сунули поклонники та журналісти, трудно було протиснутися в коридорах. Лебідь досить рішуче відсторонював настирливу юрбу, прокладаючи шлях гостеві.

Бесіда починається за чашкою чаю, і лише чаю. В коло людей, що сидять за довгим столом, входять по кілька представників від кожної письменницької організації, а їх у нас багато: «Гарт», «Плуг», «Молодняк», ВУСПП, «Авангард», «Нова генерація»... З тридцяти людей майже дві третини — то старші, відомі літератори. З молодших присутні Усенко, Момот і я. Лебідь знайомить Горького з видатними письменниками України, гість тисне руки Вишні, Кулішу, Сосярі, Панчу, Досвітньому, Копиленку, Слісаренкові, Семенку, В. Поліщуку... Трудно згадати всіх, але могли бути за цим столом також Пилипенко, Лесь Курбас, Влизько, Клим Поліщук. Тичина і Мисик у ті дні були на Кавказі.

Горький в узбецькій тубетейці, не дуже яскравій, узори чорне по синьому, орнамент з простих квіто-

чок. Лице його з випнутими вилицями, як на всіх портретах, очі пильні, з тінню утоми й роздуму. Він часом одводить погляд убік, ніби на мить приховує очі від пильних і напружених поглядів присутніх, які супроводять кожен його рух уперто й невідступно. Може, гостя бентежить думка, що від нього чекають слів і думок лише надзвичайних... Та вже тої уваги й схиляння надто багато в його житті. І слава може бути справжнім тягарем!

Розмова в'яжеться поступово. Так пізніше почали провадити прес-конференції. Гостеві задають питання, чемно просять відповісти. Помітно, що частина запитань продумана загодя. Для початку хтось запитує:

«Яке враження справила на вас архітектура Держпрому?»

Громадяни Харкова вважають його гігантом і кращим новим будинком у всій країні. Горький хвилину думає, відповідає, повільно добираючи слова, шукаючи найточніші. Ораторське мистецтво тут відсутнє. Та й на дідька воно тому, хто скорив і привабив душі мільйонів, мисливши з пером в руці. Письменник — повна протилежність швидким та бойовим промовцям, він просто розмовляє з людьми. Звичних, стандартних висловів тут немає, патетики — теж ніякої.

Горький каже, що Держпром йому подобається, будова легка, майже візерункова, в ній добре злиті бетон, залізо і скло. Можливо, що їй бракує трохи стрункості, єдності, бо гарні частини не до кінця з'єднані в одній архітектурній думці. Фрагментарність часто шкодить монументальності, чи що...

Запитань до Горького було небагато. На кожне ми чули повільну і вдумливу відповідь. Виникають маленькі дискусії, старші господарі сперечаються з гостем дуже чемно й поштиво, лише в коротких репліках. Валер'ян Поліщук невтомний полеміст, він запитує:

«Яка ваша думка про таке поняття, як національний характер у літературі?»

Гість говорить, що відповідати на таке запитання узагальнено дуже трудно. Він може навести окремі приклади, вважаючи, що національний характер в літературі народжується цілком закономірно. От, до

прикладу, солдат Швейк — то характер яскравий і цілком чеський. Всі слов'янські народи вельми талановиті в гуморі, дотепності, от як і ваш, український, особливо, але гумор чехів і Гашека — своєрідний, незлобивий, глибоконаціональний.

Із Жовтнем почалося відродження мови, культури народів, уже помітний буйний їх розквіт. Перед діячами національних культур виникло багато нових проблем, навіть у захисті мови, всього кращого з спадщини. Не випадкові запитання українців про характер, народність, традиції... Для Горького ті проблеми не були такі злободенні, вони не стояли на його дорозі раніш, не турбують його й тепер. Але він пильно намагається осягти і зрозуміти все нове для нього, навіть несподіване.

На зустрічі були пошуки доброго порозуміння. Максим Лебідь дає слово молодому поетові Мечиславу Гаску, що недавно прибув на Україну. Він утік від переслідування білопанської влади в Польщі. Гаско вітає Горького, розповідає, як українські революціонери Західної України читали в Луцькій тюрмі рідною мовою повість «Мати», як вона, разом із творами Шевченка і Франка, підносила бойовий дух борців за народне діло... Горький коротко дякує Гаску за сердечне привітання. Слісаренко пояснює гостеві, що українські друзі хочуть знати думку видатного пролетарського письменника про свою мову, культуру... Помітна ще більша увага на всіх обличчях.

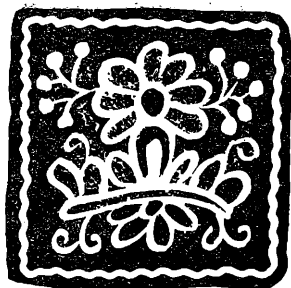
Горький говорив сердечно. Я бачу, як всі за столом зразу посвітлішали. Наш гість помічає добрі усмішки навколо. Сутність всієї бесіди була в захисті справжньої дружби і в гідності господарів. Нам всім було помітно, що Горький щиро поважав збори. Його оточували люди, які належали до цвіту народу, вони були творцями свого новітнього мистецтва. Поруч з Горьким наші видатні художники слова: Куліш, Сосюра, Вишня, Панч і Яновський, а там іще — Тичина, Рильський, Досвітній, Дніпровський і Мисик. Самі лише ці імена можуть прикрасити нову літературу.

Ми вдивляємося в різке й відкрите обличчя найвидатнішого інтелігента віку. Чи схожий він, думаємо собі, на тих, які вже стомилися від сліпого схилання перед ними, що байдуже споглядають біди

людські і цілих народів? Здається, є в людині утома, та не видно тієї зверхності і гордині.

Максим Лебідь наприкінці дякує Максиму Горькому за одвідини Дому Блакитного і дружню розмову. Ми проводжаємо гостя до машини. На гілках дерев навпроти будинку сидять і стоять сотні школярів, ніби птахи. Провулки геть забиті людьми. На Пушкінській від натовпу зупинилися трамваї. Автомашина Горького довго й повільно пливе в суцільному людському морі, доки зникає за рогом.

8. «ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК»

Книга часу — це щастя й трагедія,
Пам'ять друзів, як чистий ромен,
Мого серця енциклопедія
Із любові і рідних імен.

«Степ»

На вулиці Сумській, головній магістралі столиці, трохи повище Мירוносицької, стоїть непримітний будиночок у дворі. Він майже поруч з Діловим клубом, на фасаді якого в той рік було прикріплено показну модель велетенського на ті часи літака Костянтина Олексійовича Калініна — К-7... Будиночок у дворі схожий на барак, і взимку він дуже холодний. Тут розмістилася редакція альманаху «Літературний ярмарок». Всіх журналів у Харкові видається багато, щось біля десятка: «Молодняк», «ВУСПП», «Авангард», «Нова генерація», «УЖ» (Універсальний журнал), «Всесвіт» та інші. Кожен належить якомусь літературному угрупованню, а всі ті письменницькі об'єднання гостро дискутують, ворогують між собою. Частина з цих місячників і тижневиків видається в оригінальному й гарному оформленні.

«Літературний ярмарок» оголосив себе журналом позагруповим. Він охоче друкує найстарших і наймолодших. Ваня Нехода вже потрапив туди — просто з піонерського журналу «Червоні квіти» і майже з піонерського віку... Альманах приваблює авторів солідністю великих томів-книжок. Крім того, на обкладинці чітко друкуються автографи всіх учасників номера. А це ж приємно — помилуватися власним підписом! Особливо — для молодих... До того ж журнал одягається в чудові барвисті «сорочки». Сорочка —

то значить суперобкладинка. Той вибагливий «одяг» для книг артистично малює художник Анатолій Петрицький.

Редактори-укладачі збірників змінюються з кожним номером. То — переважно старші товариші. Сьогодні за столом редактора сидить драматург Микола Куліш. Він затурбований складанням чергової книжки. Середнього зросту людина ледве виглядає з-за столу, часто задумлива й зосереджена, але вмить квітне посмішкою за кожної нової думки — своєї або помічників: коли мова йде про поліпшення журналу! Творчі пошуки безнастанні. Рухливий, аж нервово збуджений, Куліш зустрічає кожного одвідувача вельми привітно.

Микола Гурійович скаржиться на графоманів таким зумисне журливим тоном, що всі в кімнаті голосно регочуть, а сам оповідач лукаво мружить очі. Одна брова нервово сіпається.

— Та не всі ж такі, — заперечує секретар редакції Іван Юхимович Сенченко. — Талановиті юнаки — то завжди скромні люди. Навіть сором'язливі. Ну от, як і цей наш поет...

Всі повертають голови до дверей. Заходить Василь Мисик. Микола Гурійович привітно посміхається до нього, але Василь збентежений, червоніє: він чув останні слова Сенченка.

— Що саме... як ось цей? — ніяково питає він.

— Та ні, сідай, Василю. Мова була зовсім не про тебе, — квапиться заспокоїти його Сенченко. Як секретар, він господар у редакції, охоронець порядку та печатки свого цеху. Трохи молодший за Куліша, кремезний, аж надміру мужицького здоров'я. Він трохи повільний, думає вголос неквапно, та всюди своїм словом. Прихована іронія чи доброзичливе хитрування зодягнуті в інтелігентну делікатність. Сенченко уперто розшукує й запрошує все нових авторів. Молоді вважають за честь побачити свої автографи на обгортці поруч з іменами Сосюри, Куліша, Вишні і Яновського. Навіть недавній суперник «ваплітян» Іван Микитенко одним твором виступив у «Ярмарку».

Анатолій Петрицький приносить нову сорочку на альманах, барвісту, для цілого наступного року.

У нього тонкі риси обличчя, вишукані манери, він різкий у розмові,— часто відповідає товаришам гостро, саркастично. Він весь у пошуках самобутнього, народного колориту, але «без просвітянщини», як мовить сам. Дух і риси модернізму прикрашають кожен його твір. Цим він цікавий і виразний у колі митців. Минулого року прикрасив обгортку альманаху велетенськими стилізованими соняшниками та «іншими городними злаками»,— як жартував Іван Сенченко. Зараз Петрицький приніс обгортку в урбаністичному стилі: крани, сталні сплети, заводські труби. Але знову все мальовано виразно й своєрідно.

Друзі дивляться малюнки довго, уважно. Тривога чи непевність? Але довгеньке мовчання. Нібито надто самовпевнений, художник смиренно жде на присуд. Нарешті Куліш озивається: «Чудово! Молодець, Анатолій Галактіонович!» Лице Петрицького спокійно зосереджене, ні тіні почуття. Він гордий і замкнений на людях.

Тоді його роботу хвалять усі. Молоденький поет Іван Калянник гаряче висловлює своє захоплення. Він робітник старого харківського «паровозника» — ХПЗ, ветерана поміж заводів. Іван — юнак гарячий, по юності і по вдачі. І беззавітний у любові до поезії... У нього повні губи, каштановий чуб, гарні карі очі, аж трохи різкі, але вони роблять його обличчя вродливим. Погляд чистий та одвертий. Він і першу книжку віршів назвав: «Риси обличчя». Казав мені, що другу назове «Обличчя»... Але — так і не судилося назвати...

Він увесь в тому, відкритому для людей, ніжному й чистому обличчі. І довірливий до життя, як дитина.

Ще яскравіший красою новий автор журналу, який щойно переступив поріг редакції, Юрій Іванович Яновський. Він романтичний прозаїк. Раніш і поезії писав, видав книжку «Прекрасна УТ», в якій відчувалася наївна стилізація під якісь велемудрі символічні взірці. Яновський стоїть у кімнаті поруч з Калянником. Юрій старший і вищий на зріст, у нього також крупні, але тонші й рівніші риси, в його рухах більше плавкості й граційного ритму. Вже зріліше сприйняття світу, глибша думка в очах. Він десь трохи схожий на Петрицького: лише іронією та

скептичним поглядом на багато речей у житті. Але притаманна Юрію насмішкуватість м'якша, ледве примітна. У його вдачі більше ліризму, він також здатний на високо патетичні злети уяви й думки, що знайшло своє блискуче втілення у «Вершниках»... І через двадцять літ жінки, які працюють у Спілці письменників, будуть говорити, що Яновський — один із найбільш вродливих серед письменників. І саме тому, що краса його повна вродженої й вихованої шляхетності.

Збоку від Сенченка, біля другого віконця в редакції, сидить тихий і замислений Іван Дніпровський. Справжнє його прізвище — Шевченко. Автор п'єси «Яблуневий полон», він нещодавно опублікував у «Ярмарку» повість «Яхта «Софія», — вона освітлена романтикою степів, нею захоплені юнаки. Тому Іван Калянник позирає на Дніпровського закохано, з цікавістю та повагою. Сам Дніпровський залюблений у творчість Миколи Гурійовича.

Він уважний до молодих. Кожного хоче підбадьорити в роботі, сказати лагідне слово. Запам'ятав на все життя. Іван Дніпровський бере з моїх рук книжечку «Ключ пісень», читає вірша про пілотів, каже до товаришів, ніби й жартома, та з похвалою: «Як то воно так пишеться, що бувають у вірші й чіткі ритми, і виразна думка. Це приємно».

У повісті «Яхта «Софія» Дніпровський близький за темою та й любов'ю до історії півдня України, до Сави Божка — з його романом «В степах». Тільки перший з них — вибагливіший у слові. Портретні характеристики тонші, чіткіші.

Редакція сповнюється шумом розмов. Голоси змішуються, перетинаються, часом один вирізняється над притамованою мовою інших... Іван Сенченко не звертає уваги на суперечки чи вигуки. З великих аркушів білого паперу він складає грубезний зошит. Міцно зшиває аркуші.

«Навіщо це?» — запитує Дніпровський.

«Ось побачите! — коротко кидає Сенченко. Не спляє роботи. На першому аркуші вимальовує метрими літерами назву зошита: «Книга мудрості».

Він просить усіх залишати в ній свої автографи, записувати які кому хочеться афоризми. «Але просив

би, товариші, все-таки, по змозі, прикрашати цю книжку, в першу чергу... великими думками!»

«Тільки... великими? — скептично перепитує Юрій Яновський.— Тут і думок цілого «Пролетфронту» не вистачить!» — сміється він над витівкою Сенченка.

Володимир Сосюра майже кожні два тижні переходив з однієї літературної організації до іншої: з «Гарту» до «Плугу», потім навпаки. Відтак знову до іншої. Підмовляють його палкі поклонники таланту — він і переходить до них. Та ще й пише заяву, коротку, але урочисту. Мало що пише! Сосюра публікує ту заяву в якомусь черговому журналі. Поет кокетує тими заявами «про перехід»: докладно мотивує причини такої сміховинно важливої події в літературі! Ніби читачам не все одно, в якому саме журналі вони прочитають його чудові поезії... Літературне середовище почало просто жартувати й розважатися тими «заявами».

Великий зошит Сенченка швидко заповнюється афоризмами, жартами, віршами. Перед столиком, де лежить зошит, збирається ціла черга авторів. На сторінках «Книги мудрості» вимальовується справжній турнір дотепності. Сосюра задумливо заблукав сюди, немов «на вогник». Але, вірний собі, він записує в книгу ліричний експромт. «Іскорко моя», — зве він кохану в тому вірші. «Ой Володьку, таж ти наче торба, повно напхана сердечною лірикою», — трохи незграбно висловлює свій подив Сенченко. «Що то значить, Іване, *торба?*» — похмуро й повільно, вередливо розтягуючи слова, каже Сосюра. Чорні очі його стають іще темніші, немов увесь закипає. «Ах, пробач, друже, — схоплюється Іван.— Та я пожартував. Ти чиста криниця, дивна річка чудової лірики! І цей експромт твій такий гарний, що я зараз сам перепису його до друку, негайно віддам у номер журналу... Ось Микола Гурійович закінчує його складання», — киває Сенченко на Куліша. Гнів Сосюри вмить відходить. Що значить дружня похвала для серця бентежного лірика! Тим паче, що критичної гіркоти і вигадок на його чесну музу скільки вже було! Та, може, іще буде?..

Не заходить, а просто вбігає в редакцію пломенистий, патетично веселий Грицько Косинка. Видатний

новеліст щойно приїхав з Києва. Кремезний селяк іскриться, буває здоров'ям, дотепністю. У нього жарт на устах, як пісня у співака; вигадка і допитливість світяться в гарних очах. Він талановитий і в буднях життя, як на святі писання. Його новели — творіння цілком поетичні. Я познайомився з Косинкою років чотири тому, на кримському Карасані... Мимохіть я ставлю в думці поруч Косинку, Сенченка, Божка, Гжицького. Сини села, всі чимось виразно схожі. Яскраві характери в житті — творці характерів у мистецтві.

Нині дуже великий приплив авторів до редакції. Навідується сюди і Майк Йогансен, високий красень, тонкий знавець світової літератури й багатьох мов, блискучий новеліст, поет модерністичних пошуків, до того ж тенісист і мисливець, невтомний мандрівник. Його «Подорож по Слобожанщині» й «Мандрівка до Болгарії» — твори захоплюючої вигадки, дотепності, невичерпної фантазії... Я завжди милуюся натхненим обличчям, крупними та ніжними рисами його, широкою посмішкою. Він світиться до друзів якимось вранішнім сяйвом. Його люблять, стежать за рухом і словом... Без усякої передмови Іван Сенченко подає Йогансену зошит. Майк пильно вдивляється в назву тієї рукописної книжки. Не читає чужих записів, та вписує до зошита лише дві фрази: «Писати в «Книгу мудрості»? Нема дурних!»

Товариші заглядають у зошит через його плече, сміються. Майк і тут виступив у своєму звичному жанрі: гострого дотепника й віртуоза.

Не пригадую, чи був тоді в редакції «Літературного ярмарку» друг Йогансена — Юрій Смолич. Але він там бував частим гостем. Юрій Корнійович любив Майка.

Я тоді пильно вчитувався у всі твори Йогансена. Бачив у його мешканні в домі «Слово» рукописи, сторінки густого й тонкого, прямо «бісерного» письма, і жодної поправки на цілу сторінку! Йогансен говорив, що пише без чернеток... Логіка його думання була дивовижно стрункою та бездоганною! Це — і талант, і висока культура. Він знав багато мов. У садочку при нашому домі я запам'ятав Майка з томиком Честертона в руках... Він любив гру слів,

словесні каламбури. Один з молодих поетів каже Майку, що оце перечитав книжку перекладів із Катулла, а Майк тут же підкидає майже дитячий за наївністю жарт російською мовою: «Поэт Катулл и жена его шкатулка».

Ми згадуємо з Мисиком, як минулого тижня уперше в житті літали в літаку над Харковом. Володимир Кузьмич почав писати роман про авіаторів — «Крила», — присвячений видатному українському конструктору Костянтину Калініну. Епіграфом до книжки взяв слова Леонардо да Вінчі: «Все життя я мріяв про крила». Він познайомив нас з Калініним, авіа-конструктор улаштував нам політ на своєму літаку. Потім я опублікував у «Вістях» вірші «К-7 над Харковом»:

Сам Калінін у нас бортмеханік
І пілот Снегірьов за кермом.

Доля Калініна склалася трагічно. Його могутній повітряний лайнер, «несуче крило», вже зробив кілька спробних польотів над містом, викликав подив і захоплення харків'ян, потім розбився і згорів біля Рогані. Загинув і пілот Снегірьов...

Ми жили не лише ділами своїх цехів — прозою та поезією тих днів, але всіма трудами народу. Авіація була тоді найбільш романтичним крилом у злеті творчої думки часу. Але початкова її траса була засіяна й подвигами, і жертвами. Влітку наступного року загинув друг і родич Миколи Трублаїні, випробувач літаків Альоша Кочін... Це був відчайдушно хоробрий хлопець, ми важко пережили його загибель.

9. КАРАСАН. ГРИЦЬКО КОСИНКА

Під сонцем літ і над печаллю їх
Іде у білім юність і рожевім,
Вона на кручі київській стоїть
У весняному шумі березневім...

«Чебрець»

На Віті-Поштовій сади цвітуть. Ніжно, задумливо та урочисто. І в моєму дворикі на Київській Половині пишно зацвіли вишні й черешеньки, наче великі діти стоять у біленьких сорочечках, та таких чистих, що вони аж сяють на сонці у соромливій сліпучості. І на кожній гілці — ніби сніжок на зелених листочках...

З дочкою Ларисою ми сидимо на призьбі перед малинником, під лісовою хижкою. Лару в родині ще кличуть «дочкою війни», бо народилася в тяжкі роки евакуації, в селі Лізандергей на Поволжі... Тоді я писав про життя наших людей за Волгою:

І поки зійдуть тут барвінки
І миру сонце золоте,
Імення Лесі Українки
Нехай в житті твоїм цвіте!

Тепер вона студентка Київського університету імені Шевченка, в руках у Лари томик посмертно виданих новел Григорія Косинки, вона просить: «Тату, ти знав Косинку, розкажи про нього. Я і мої друзі нічого не знаємо про ті часи».

В середині двадцятих років я працював секретарем юнацького сектора ДВУ. Головою сектора був прозаїк Григорій Епик. Зовні суворий, а чулий і добрий товариш. Щось я тоді превтомився і хворів. Епик

домігся для мене путівки на лікування в Крим... Перша моя мандрівка на курорт. Та ще в мальовниче місце біля Алушти. Звалося воно Карасан, або повніше — Карасаган. Велетенський парк і літній будинок, прекрасний палац. Колишній маєток Раєвських... Два ряди могутніх кипарисів, де і в сліпучий сонячний день на алею запливало ніби прохолодне смеркання, сто років тому тут бачили Пушкіна. Він гостював у Раєвських... Після революції влаштували будинок відпочинку ЦК профспілки працівників освіти. Сюди приїздили вчителі з усіх кінців країни, добрі і славні трудівники. Я любив їх і відчув себе наче в рідній родині. Доля принесла мені ще одну радість. Сюди приїхав того літа Григорій Косинка. Його чарівні новели я вже читав. Та познайомився особисто вперше.

Море ми бачили з ним і давніш. Але оці кримські місячні ночі, напоєні терпкими та гострими пахощами розігрітих за день кущів з лавровим листом, таємничими шерехами та музикою лінивих хвиль і галасливих цикад, оці величезні волошкові зорі над темними силуетами гір чарували так глибоко й безмежно, немов сама морська далечинь. Ми блукали темними алеями, як сновиди. Краса тих ночей виповняла Косинку щастям. Воно світилося в його рухах, очах і гарячковій мові... Григорій умів знайомитися й дружити одразу, без сумніву і вагання. Він казав мені: «Коли ти, зверь, не напишеш ліричних віршів про оці кримські ночі, так зробиш просто злочин проти української поезії!» Оце химерне слово «зверь»... То була його постійна і навіть ласкава примовка. А вірші на тому спочинку не писалися.

Косинка сильний юнак. Середнього зросту, присадкуватий і міцний у плечах, з трохи опуклими вилицями, крупними та вуглуватими рисами обличчя, наче й не зовсім вродливий, зате сміливий, з різкими рухами, повний молодечого буйства і неспокою. Мов кострубатий виклик всякій поміркованості й похмурості. Коли ж він стає особливо жвавий і радісний, то лице його світиться несподіваною красою. Нездоланна енергія б'є струмом веселості, а щирі зустрічі з цікавими людьми — то для Косинки свята. Він захоплюється гарним людським вчинком, яскравою

думкою, навіть точним жестом і словом, і тоді схвально вигукує: «Вот зверь!» Чомусь російською, хоч говорив він барвистою й соковитою — рідною. Слухаючи Григорія, я згадую, між іншим, що в поета Михайла Семенка було своє улюблене слівце: «Харáк-терно!» Він повторював його часто, розтягуючи слово і роблячи наголос.

У Карасані ми з Косинкою сподобали кримське вино. Та й без нього нас п'янили ті кримські місячні ночі й гарячі, безтурботні дні лінощів і дозвілля... Та ще — поезії й поетичні новели! Вечорами, на веранді будинку відпочинку, в тісному колі українських і російських вчителів Григорій читав свою улюблену новелу «Дезертир». Він патетично і буйно вигукував: «А очі в Оляни — як льон»... І ця музика ритму і поєднання слів сповняє всі його полум'яні та іскристі писання.

До речі, свої новели Григорій Косинка читав напам'ять, як вірші, а також цілком, від початку й до кінця, новелу Ісаака Бабеля «Сіль», російською мовою.

Я ніколи не забуду, як особливо чудово, з блискучим натхненням читав він «Писанки» Марка Черемшини! Бо вважав Черемшину не лише виключно талановитим, а геніальним сином Карпат. І напевне — своїм учителем у тому рідкісному таланті промовистої «поезії в прозі»... Згодом, та вже через роки, я так згадував те читання Грицькове у віршованому своєму листі до Наталії Василівни Семанюк, славної дружини Марка Черемшини, директора музею в Снятині:

Є чари слова, не забуті
В шанобі віщій між людьми.
Ах, дітки йшли до місць покути —
В сумний великдень... до тюрми!
То ж писанки з узором рідним
Несли в гуцульських торбинках —
Батькам гостинці... В'язням бідним,
Аж душі рвались у сльозах...
І я згадаю на часинку
Той захват, що тоді пізнав:
Як чув Григорія Косинку,

Коли зворушено читав
Оце творіння Черемшини:
Тут доброті людській хвала
Вінок із терну та ожини
Батькам в трагедії сплела...

Та вертаймося знову до незабутніх днів у Карасані. Ми говорили з Косинкою інколи й про те сумне чи потворне, що частково пробивалося в житті з приходом непу. Ожиріння декого навіть у нашому середовищі, гонитва за особистими, приватними вигодами, за дрібною користю. А часи ж такі романтичні! «Ах, ожирілі та й очерствілі деякі друзі мої...» А декотрі, може, й озвірілі у себелюбстві. Неп дав простір і для «приватної ініціативи». А тут же — ранок який чудовий: людських мрій, сподівань і відродження гідності, духу людського!.. Тоді вже й Сосюра писав: «Я не знаю, хто кого морочить, але я нагана б знову, взяв»...

Проте у нас, які знали ніжного поета Володьку, це викликало добру посмішку: він не те що стріляти з нагана, але й комашку малу не зважився б погубити...

Були чудові кримські ранки. Татари приносили до Карасана багато винограду, запашної «шасли» й чорної соковитої «ізабели», цілі кошики... Це смачне добро коштувало копійки. Ми вибирали з кошиків важкі, ще росяні грона, за день з'їдали з Грицем, мабуть, по кілька кілограмів... Ото й було наше найперше лікування.

Навколо Карасана в обидва боки пропливали в мареві сліпучо-білого та ніжно-блакитного дня легкі парусники... Нам хотілося поплинути за ними чи з ними в синю далечінь. Тоді Косинці приходили в голову різні химери та фантазії. Я посміхався на ті його мрії. Бо в них було багато молодечої закоханості в рідну землю і море...

...Ларочка глянула у великій журбі на білі вишеньки і черешні, ніби їй здалося, що їх цвітіння залите сльозами рідної землі.

Мені той ранок відгукнувся в серці словами тужного прощання:

Рости, мій гаю, вставай над полем,
Цвіти, калино, у степах.
Мій рідний край народним болем,
Як полинем гірким, пропах.

А ми тую червону калину та й піднімемо, ми поборемо минулі смутки, моя дівчинко. Он і Грицько Косинка воскрес і живе в посмертній книзі своїх чарівних новел, у пам'яті нащадків.

10. ДРАМАТИЧНА ПОЕМА. МИКОЛА КУЛІШ

Будуть весни іти,
Буде літо цвісти
У пшениць дозріванні червонім.
З моря смутку Куліш —
Буде брат наш пливти
До Олешок своїх під Херсоном...

«Балада про Миколу Куліша»

Слухачі технікуму сходознавства збираються їхати на мовну практику в Душанбе. Іван Калянник і Василь Мисик вчать ся зі мною в цьому технікумі, ми хочемо трохи оволодіти мовою фарсі. Політичну економію нам викладає молоденька й гарна Ніна Крутікова, інколи ми даруємо їй свої нові книжки... До того ж я починав вивчення фарсі вдома з учителем Сафаровим, якого мені рекомендував Павло Тичина, тоді я був закоханий в рубаї Омара Хайяма, починав їх перекладати. Ми читали маленькі шедеври Хайяма вголос, вслухалися в народну невимушеність їх звучання, і я збагнув, що у витончених, занадто «рафінованих», так би мовити, літературних перекладах від тої народності майже нічого не лишається... Один Мисик пізніше вельми наблизився до своєрідного духу і стилю східних мініатюр.

Завтра вранці три молоді поети вирушать до Таджикистану, і сьогодні вечір стає зустріччю проводів і прощання, та ще напрочуд незабутнім: бо в моїй хаті прозвучала нова драматична поема Миколи Куліша.

Сходяться всі, не гаючись: це ж новий твір Миколи Гурійовича Куліша... До мене прийшли молоді товариші: Котлярів, Вітковський, Литвак і Шутов.

Ще раніш тут чекали на них Мисик і Калянник, постійні гості мого дому. Сьогодні з нами за столом люди старші: Куліш, Вишня, Йогансен, Дніпровський, Досвітній.

Куліш розгортає рукопис. Нова його п'єса зветься «Патетична соната».

Сидить поміж ровесників людина середнього зросту, з м'якою округлістю підборіддя, задумливими очима сільського вчителя. Зодягнений у чорне, дуже скромно, дивиться на нас строго, як на учнів. Коли починає читати, то зосереджений і схвильований, наче перед суддями. Читає гарно, різко, передає інтонації та навіть імітує голоси персонажів. Драматична поема написана нещодавно, вона хвилює самого драматурга, у репліках матроса Судьби голос автора звучить хрипко.

«— Хто там? — чути голос через двері, в домі генерала.

— Матрос Судьба. Від Судьби не втечеш...— І далі, коли матрос слухає оповідь служниці генерала про підлість гімназиста: — Не можу говорити. В серці шторм і сльози».

Пластичність змалювання образів, яскраві характеристики, гостре слово, за яким бушують людські пристрасті,— то не твір, а шматок живого життя. Тут виключена всяка стилізація. Кращі поети наші в ті роки не створили нічого рівного за красою. Висловлювання були лаконічні, бо у всіх словах переважали захват і зачарування. Не лише молоді, а й Вишня, Дніпровський, Йогансен схилились перед талантом Куліша. Він знайшов нові барви простоти і виразності, почавши з п'єси «97», створив класичні образи нових героїв з народу, уже не покірних печальників, а сміливих борців.

Ми всі жили в одному домі, для читання драматичної поеми обрали моє мешкання за проханням молодих. Може, тому, що в той день була сильна спека, а моя робоча кімната виходила вікнами на північ. Молоді поети дивляться на Миколу Куліша, як на чудо... Василь Мисик, завжди урівноважений і задумливий, заглядився в його лице з неприхованою ніжністю. Іван Калянник і Борис Котлярів висловлюють захват «Патетичною сонатою» бурхливими

вигуками. Іванко навіть забувся про своє вино. А це багато означає. Той день був святом у моїй хаті.

Остап Вишня боїться пити зайву чарку вина, скаржитися на гострий коліт. Краще б уже чарка горілки. Таня турботливо готує для Павла Михайловича склянку чаю. Моя маленька Іринка тихенько починає двері, сором'язливо зазирає в нашу кімнату, щоб хоч здалеку поглянути на славетного дядю Вишню. Вона знає, що коли дорослі розкривають щоранку газету, то шукають щось написане тим добрим Остапом, читають і голосно сміються. Надходить вечір, свіжий вітрець залітає через балкон. Люб'язний Майк Йогансен говорить:

«Нехай же і ваша циганка, Тетяна Федотівна, присяде та вип'є з нами келишок». — Так він зве Таню за чорні очі і щедрий рум'янець.

Івана Каляника просять прочитати нові вірші. Сміливо перемагаючи деякі замішання, він аж трохи пронизливо читає:

Темна ніч над Брабантом,
в'ється полум'я жовтим бантом.

У нього смуга нового захвату і дивної ніжності, він закохався в Тіля Уленшпигеля.

Він середнього зросту, неширокий у плечах, але в ньому немає вутлості інтелігента. Він син робітника і сам схожий на робітника, як ото малюють митці документально-фотографічного напрямку. Стриманий і немов аж трохи соромливий. У розмові нервово напружений, тремтять руки, різко сіпаються густі брови. У його задумі багато смутку, увага до нього Куліша й Вишні — то наче співчуття до його постійного смутку.

Як заговорили про дружбу поколінь, то Борис Котляров промовляє слова Кіплінга у міцному російському перекладі:

Мир — лише свет от лика друга,
все иное — тень его.

Ці рядки заніс у коло поетів прозаїк Петро Северов, і всі їх часто проказують... Потім Котляров читає короткі поезії Пастернака, Ходасевича, Анни Ахматової.

вої. Далі і свої «Сріблісті тополи», так зветься його перша книжка віршів про рідну Шатилівку. Ось вона близько, перед вікнами на балкон.

Остап Вишня розповідає один з кумедних випадків на полюванні.

Мій погляд спинається на авторі щойно прочитаної драматичної поеми. І задумливість Миколи Куліша по особливому світла. Він розповів нам про те, як виникла назва п'єси — «Патетична соната»... Колись, як ще був політичним комісаром Дніпровського полку Червоної Гвардії, у перерві між боями, в часи руїни, непевності й темряви, в одному херсонському селі, де він зупинився на ночівлю в хаті вчительки, після скромної вечери молода господиня сіла до рояля і заграла щось не відоме для політкомана... Але музика була такої ніжності та сили, що Куліш сидів безмежно вражений. У темному кутку хатини душа його розривалася від смутку й радості, і сльози текли по обвітреному обличчі. Доле моя, доленько! Така глибина янгольської краси і добра є на світі, а люди змушені ходити по баюрах та болотах розстріляних осінніх степів, між почорнілих від смутку хат і заплаканих матерів, відбиватися од білогвардійських нелюдів, здоганяти та бити їх. «На трупи наступаєм і не знаєм, хто холодніші, вони чи ми», — скаже він у п'єсі пізніше...

З того вечора проминуло багато літ. Він не знав, не спитав, що грала тоді сільська вчителька... А ось дочка вступила до музичного училища. Через роки, коли вже навчилася, то заграла той твір, що півтора десятка літ жив у пам'яті батька як чарівне диво ніжності й героїчної людської надії на щастя. Краса, буря, велич людського духу! Донька сказала, що це «Патетична соната» Бетховена... Отак, під цю фантастично-прекрасну музику, поволі народилися всі образи й колізії драматичної поеми. Вони були овіяні незабутнім спомином про тяжкі дороги в небезпеку, невідомість, у безконечні муки та жертви, де випадкова людська добрість зігрівала душу, як музика вчительки під осінній дощ, у темряві й теплі української засмученої хати...

Людські симпатії немов самі собою спліталися навколо цієї скромної й світлої людини. М'яка і ла-

гідна елеґійність сповняла обличчя і всю подобу Миколи Куліша. Але й виразна сила. Зосередженості, певності уподобань і вчинків.

Уже вогні засвітилися над Лісопарком. Спала денна спека. Гості випили немало, але голосних суперечок і галасу в хаті не було. Два покоління в ній, а юнаки стримані та настроєні по-святковому тихо й задумливо, бо пошана до старших тут надто глибока. Аж пізньої ночі всі рушають додому... Вранці троє молодших мають виїхати до республік Середньої Азії, молоді і старші міцно тиснуть нам руки. Згори, у широкому пр'єсвіті сходів (ще немає ліфтів) я дивлюся, як люди тихенько переступають з східця на східець... Рівна постава Миколи Гурійовича, трохи зігнуті плечі його друга. Там, унизу, на сходах, він знову тихо проказує: «Так ніхто не любив. Через тисячу літ...»

Ось ми утр'єх за Аральським морем, де завжди чисте сліпуче небо, без туманів і краплини дощу, без роси на кущах саксаулу чи верблюжої колючки. Одні піски, безконечні піски! Торік ми вже були тут з Мисиком, я знову їду на ці засушливі дороги; азійську спеку я переносу легко і навіть люблю її. Дитинство пастушка в херсонських степах навчило мене звикнути до спеки сумних рівнин та безкрайніх шляхів. І тиша навкруг надзвичайна! Коли поїзд стоїть на степовій станції. Потім знову клекіт заліза. В самих трусах ми сідаємо на східці вагона, вітерець охолоджує в час руху.

Кілька днів нашого «циганського табору» просто неба, двір якоїсь школи в столиці Таджикистану Душанбе. Вона ще схожа на великий кишлак. У страшну цілоденну спеку ми звикаємо по-місцевому рятуватися тим, що п'ємо в чайхані, під деревами, кок-чай — зелений чай цих країв. Без цукру. Випиваємо піалу за піалою, дуже багато. Товариш Василя Мисика, слухач курсів сходознавства Микола Львівський одного разу ніби ненавмисне падає в одежі в хауз, басейн під вітами дерев, з якого беруть воду на чай. Обурення господарів невимовне! Ми блискавично вихоплюємо з води безглузлого витівника, просимо пробачення, таджики осудливо кивають головами. Завжди спокійний Мисик сердито і вражено говорить:

«Чи ти розумієш, як обурливо свариш нас з людьми? Ще добре, що вони тебе не побили. А слід було!»

Дурна пригода засмучує всіх... Ходимо до річки Душанбинки. Хотіли скупатися. Спека така, що босу ногу на пісок не можна ставити, а вода у мілкій та бурхливій річці крижана. Вона тече з гір. Купання неможливе.

Слухачі технікуму обирають собі райони Таджикистану, де будуть проходити мовну практику. Мисик виїздить з групою на Вахш. Я обираю собі Ферганську долину. Дехто поїхав на Обі Гарм. У місті ми зустріли якусь дівчину, що намагалася йти по вулиці під деревцями, де було хоч трохи тіні, трусилася, як у пропасниці.

«Що з вами?» — спитали ми.

«Тропічна малярія», — мовила дівчина. Її відпустили з роботи додому. Але малярія тут така розповсюджена, що звільнення з роботи дають лише тоді, коли у хворого температура сягає... 39 градусів! Оце так перспектива для наших харківських «європейців»... Воно так і сталося потім. З тридцяти слухачів технікуму не захворіли на малярію лише двоє: я та ще одна дівчина. Всіх інших мучила ця хвороба і вдома. Так переболів і Василь Мисик... Але це не відбило йому охоти їздити в ті краї.

Іван Калянник не витримує спеки й туги за Олександром. Він недавно одружився. «Світе мій, рум'яна Олександро», — писав він патетично в дорозі. Іще звав її «Олександра — світ Василівна». То була Шура Щербакова, кругла й моторна, міцна й червонощoka, мов спіла вишня. Калянник супроводить мене до станції Урсатьєвської. Потім вирушає до Харкова. Я лишаюсь один, без друзів, у гарячих пісках Ферганської долини... Потім мене вражає вигляд оазисів та міст серед тих пісків. Величезні густі сади, повно води в ариках! Ветхою давниною, по-біблійному звучить для мене назва міста Канібадама. Воно тоне в садах, між тротуарами та бруківкою дзюрчать потоки гірської крижаної води! Шумом потоків зачаровує місто Ісфара, що в перекладі значить: «Стань веселий!» Ісфару іще звуть Ферганською Венецією... Гірська річка з тією ж назвою перетинає місто, чайхани стоять на стовпах над водою. А навколо розтоп-

леним склом виблискують піски у вічно сліпучому і нестерпно гарячому сонці!

До Андижана поїздом, а потім до Канібадама — на вантажній машині мені довелося їхати з наркомом юстиції Узбекистану. Це був високоосвічений і дуже гарний на вроду узбек, високий і стрункий, з чорними очима й гостро підстриженою борідкою. Він добре знав історію свого краю. Розповідав мені, що деякі кишлаки в Фергані мають по дві тисячі років історії, основа їх господарювання — садівництво, шовківництво та ремесла: вироби з дерева, ременю, срібла. Нарком пишався тим, що споконвіку поміж узбеків панувала абсолютна чесність. Власник крамниці коштовних речей, де висіли по стінах вуздечки з срібними оздобами й різні речі на тисячі карбованців, коли зачиняв крамницю на ніч, то не мав на дверях жодних колодок, лише перев'язував кільця тонким мотузком...

Грузовик скажено торохтів по глиняній черені пустиллі, немов по рівному полю аеродрому, згори страшенно палило нещадне азійське сонце, на рівнині зрідка виринали невеликі оселі з чорними вишками. Тут починалися розшуки родовищ нафти.

Країна була жовтогаряча, дивна, безмежно сонячна і приваблювала зір, наче казкова фата моргана...

У місті Ісфарі я оселився в класі невеликої школи. Спав на дерев'яній підлозі. Жінки дали мені тонкий матрац. Щовечора переглядав уважно постіль: щоб не забралися скорпіони. Одного разу стояв у черзі біля кінотеатру. Один хлопчина почав злякано тупцювати, схопився за штанину, щось витрушував. Йому заліз у холошу скорпіон... Інші весело реготалися. Увесь двір школи заповнений крилатими деревами урюку. Він неймовірно солодкий. Узбецькі жінки й дівчата на подвір'ї майже мене не розуміли. Моя мовна практика не мала анінайменшого успіху. Сам я кепкував у думці з своїх добрих намірів...

Після повернення з гарячих доріг Азії ми всі вперто працювали; у тяжкі часи труд був найкращим охоронцем душі.

Іван Каляник пише й видає книжку поетичних новел «Дорога на Схід». Він закоханий у сонячні простори тієї землі, але палко любить свою мрію про

нові дороги. Тут йому на поміч стає й любов до Редіарда Кіплінга, але він з ним полемізує і заперечує багато його поетичних девізів... Це дало мені право пізніше написати:

**І славить друг, Іван Калянник,
Комуністичний шлях на Схід.**

Я видаю маленьку книжку поезій «Наша Азія» та одночасно поему-подорож «Вітчизна». Трохи раніш вийшла книга нарисів «Комуністан» — про першу подорож до Середньої Азії разом з Василем Мисиком.

Була мною також написана «Бухарська поема» про розкріпачення жінки на Сході. Тонкий і вибагливий поет Володимир Свідзінський все розпитував мене, де я міг відшукати такий цікавий і трохи грайливий сюжет, що аж трохи схожий на сюжети французькі...

...І приходять наступна весна. Ми гуляємо по місту і на околиці. Якось випадково зустрілися в дворі будинку «Слово» Куліш, Вишня, а тут вийшли Калянник, Котляров, Тичина і я, і хтось запропонував походити весняними стежками... Пройшли біля Сумського базарчика. Потім повернули назад, помандрували над глибоченним яром до Шатилівки. А небо над нами було дивовижно блакитне! Чисте, ніжне, з легкими білими хмарками... Та по всіх двориках на околиці міста урочисто й пишно цвіли черешні й вишеньки. Павло Григорович жадібно видивлявся на те осяйне цвітіння, пригадав рядки Сосюри, тихо їх промовляв:

Так ніхто не любив.

Через тисячу літ

Лиш приходять подібне кохання...

Ти морем подарована мені,
 Моя любов, моя щаслива муко!
 Над тихе щастя і веселі дні
 Ще від початку налягла розлука,
 І я тужив, крізь далі крижані
 До марева свої простягнувши руки...

Повноцвітним і повноводим місяцем червнем того року я мав нагоду милуватися від Києва аж до Херсона, їдучи на «цілому пароплаві письменників», як жартували ми. То була подорож ніби для забуття драматичних подій... А після того мені ще передбачалась дорога Херсон — Одеса і три доби на теплоході до Кавказу! Десять днів на воді!

...От і причал біля Гагри. Як радісно ступати по твердій землі! Та ще перед стіною високих і зелених гір... Я не звик, щоб мене обмежували вузьким простором. Навіть палуби. Я степовик, і моя стихія — вільний рух по відстані, що не має кінця-краю. А тут гори. Але які вони могутні й чарівні! Тут починаються всі чари Грузії... Але треба на час одійти від людей. Вони мене стомили. Мої очі, мій слух прагнуть до самоти. Вона буває як *музика*. І я мушу її знайти.

Чи ж міг я думати, що простий випадок стане для мене морською казкою на довгі літа, що саме тут почнеться найбільша моя поема, яка зватиметься «Дівчина і море».

...Веранда старенького будинку. Біля синьої смуги прибою. Збоку тільки залишки саду, бо його розмили та зруйнували шторми. Перші дні — дощі й за-

плакане сіре небо. Ах, як хороше, як спокійно! Як легко дихати в цій теплій свіжості... Та ще не вистає мешкань у головному будиночку, і мене оселяють на відстані, через дорогу, під горою, в хатині абхазця Міканбе. Я дуже радий. У дворику Міканбе на пагорку малий виноградник. Перед виноградником широкий ганочок. Сюди можна виносити ліжко і спати під кавказькими зорями... Оце чудово!

Не шукаю ні нового знайомства, ні розмов. Надто багато було їх на пароплавах. Нині у мене то книжка, то просто лінощі. І думати важко, та й не хочеться. Ревнивий захист самотності. Чи надовго? Але днів чотири минає спокійно. Мир вам, небо і гори Кавказу! І тобі, синє море, і вам, сірі дощі. Моя веранда — не вузька палуба. Це полігон, звідки розлітаються мої думки, далеко-далеко, аж за темно-зелене безмежжя... І сама несяжність моря запливає, вливається в мій полігон. Це справді єдина вільна стихія. Не скажу їй «прощай», лише радію зустрічі, і щастя моє безкрає, як море!

Та в один з вечорів повз веранду проходить висока русява дівчина. Погляд її випадковий і покvapливий. Вона з рушничком поспішає на берег. Запам'ятався лише снопик пшеничної зачіски. Іншого вечора вона сиділа в колі підлітків. Тихо погойдувалась у плетеному кріслі. Під самою верандою. Мене ніщо не вабило і не цікавило, окрім велетенського сонця на заході. Воно поринало в море повільно й урочисто. І журливо. Як у моїх далеких херсонських степах... Але хлопчик під верандою розповідає про своє літо в піонерському таборі так захоплено! Русява дівчина лінним голосом часом зупиняє його оповідь. Запитання, репліки, зауваження. Починаю прислухатися. Мене дивують не запитання, а тон. Дівчина озивалася до хлопчика роздумливо, тільки зауваження були насмішкуваті. «Ах, яке ж то все цікаве!» — казала вона. У голосі кепкування. Вона значно старша, для неї той захват смішний. Запам'ятався голос дівчини. Теплий, співочий і насмішкуватий.

Підвечір на березі мені зустрівся трохи похмурий і самотній чоловік. З погляду ніби погордливий; так само шукав самотини. Несподівано заговорив, назвав себе: Шкваркін. Його комедія нещодавно з великим

галасом прошуміла на сценах театрів, казали, що він казково швидко розбагатів на своїй «Чужій дитині» (так звалася п'еса). Драматург запросив мене в гості. Його кімната в будиночку над морем. Шкваркін підливав мені доброго вина, пив сам. Цілий вечір ліниво повторював одну свою думку. Що всі літератори — це вічні «говорильщики», що вони створили для себе спілку співрозмовників. А на порив та дію ті, що так багато розмовляють, не здатні! «Слово честі, мій друже, не здатні!» — переконував він мене уперто, без будь-якого роздратування. Хоч заперечувати йому я не збирався. «Та врешті, друже, дідько з ними!» — закінчив Шкваркін філософічно.

Мені довелося вихваляти його вино. До того я додав, що під горою у винарні старого Максума також є добре «карданахі». Недавно Адаліс опублікувала вірші, у яких є рядки: «Вино «карданахі» розв'язує язика».

«Не читав,—сердито бурчить Шкваркін.— На всяку чепуху не вистачає часу!»

«Як не читали? — кажу я вельми здивовано.— Але ж мій друг Іван Калянник без кінця й краю все декламував мені ті вірші!»

«Не знаю... Не знаю! Ні твого Калянника, ні твого Максума!» — переходить Шкваркін на «ти».

Я страшенно здивований. Такий допитливий драматург — і не знає таких славних, добрих людей!

«І даремно ви їх не знаєте! — кажу вперто, допихуючи третю склянку.— Вони гідні люди!»

«Ні чорта не розумію. Чому вони — гідні?»

«Да тому, що Калянник — молодий і талановитий поет, він живе в Харкові, а Максум гідна людина, бо він охоче наливає мені келихи!» — додаю я поважно, на захист моїх друзів.

«А ти купався у морі вночі?»

«Не купався».

Мій новий друг довго переконує мене в тому, як приємно купатися в морі ніччю...

Признатися, я слухаю Шкваркіна не уважно. Рожевий туман моєї пам'яті, який іще посилює добрий рожевий мускат, весь час заповнює одне невідступне видіння. Того самого вечора при заході сонця виходила дівчина з моря... Так, засмагла Афродіта із

хвиль моря виринала... Ні ймення, ні прізвища тієї дівчини я не знав. Тільки сонце, що заходило, багряно поринаючи в море, освітило її в тісному купальнику щедрим оранжем, зробило напрочуд жовтогогарчою. Вона стояла на березі, вийшовши з білого шумовиння, висока й міцна, з гарними ногами і пшеничним снопом волосся, як сама подоба молодості і краси...

Отак і зраджу я своїй самотині. І шкода чи ні?.. Таке привиділося мені щастя велике, що одвести очі я не міг...

Шкваркін говорить собі, а я помаленьку відпиваю та думаю про своє. І стоїть перед очима жовтогогарче видіння, яке виходить із хвилі темно-зеленого моря.

Перше нічне купання в морі. Шкваркін, дівчина з пшеничними кісками і я... Дівчину звать Наталя. Наймиліше з імен, що стане для мене в житті рокованим... Наталя височенька й дужа. Але, на радість мою, не схожа на спортсменку. Вона ще сором'язлива і ніжно боязка. Каже, що боїться нічного *чорного* моря. «Не запливайте далеко, будьте зі мною поруч»,— мовить до мене просто. Небо у хмарах, без зірок. Десь далеко-далеко в напрямі до Туреччини б'ють у море блискавки. Криві ятагани або сліпучі, розмашисті батоги розтинають брунатну темінь небес і чорну чашу моря... Шкваркін давно відстав. Дівчина пливе вільно і легко. Їй чомусь радісно. Ледь помічаю в темряві лагідну посмішку. І море лагідне й тепле. Біля пшеничного снопика дівчої коси воно стає ще тихішим, море цілує губи дівчини, світиться тихою усмішкою Наталі. «Не поспішайте, Наталю»,— кажу я тихо дівчині.

Ми рідко розмовляємо на воді. Лише уривчасті слова. Нехай море говорить за нас. Воно широке й велике, як наше несподіване збентеження...

Вранці дівчина каже: «Ви помітили в морі дельфінів?» Вона розтягла довге слово саме так, як ми розмовляли в морі... Та ніяких дельфінів я тоді не бачив. Бачив хмари, що напливали від старовинного Стамбула чи як він там зветься тепер... Бачив снопик

пшеничної коси над графітовим плюскотом моря і ледь-ледь помічав — у сяєві далеких блискавок — зеленкуваті очі дівчини.

Того вечора ми знову вкупі. На відкритому естрадному майданчику танцюють грузини. Здається, в їхніх ногах вмонтовано по шматку пружинистої криці. У дівчини блищали очі від захвату. Вони ніби сірі, але з відблиском морської води. «Зеленкуваті осколочки моря», — думаю я в іншому захваті. І до нього долучається тремтіння серця. Ох, яке химерне і нерозумне серце моє! Наталя скоромовкою, між іншим, промовляє чудні слова: що грузини — її далекі родичі. Я не питаю чому, бо все мовлено жартома, у її звичній манері. Закрадається неспокійна радість. Захоплення й передчуття щастя. І страх признатися навіть самому собі, що поруч тихе, але зворушливе сяєво юності.

«Чому ж вони... ваші далекі родичі?» — не можу стримати цікавості.

«Нехай колись розповім», — каже Наталя. Зразу немов посмутніла чи стала зосереджена в якійсь думці. Одвела очі вбік, наче сховалася від мене.

...Далі все — ніби наближення до квітника. Чи полум'я, високого і небезпечного. Чи то спинився зір перед казковою жар-птицею. У захваті й нерішучому подиві. На кожну прогулянку — згода і дозвіл матері. Жартома промовляються рядки з Грибоєдова: «Що скаже Мар'я Алексевна?» Бо так звать маму Наталі.

«Я дозволяю поїхати Наталі лише тому, що їдете ви», — каже вона.

Ми їдемо в Стару Гагру. Велетенський круглий місяць над старим парком. З нами бібліотечарка від тих «балакунів», ще дві жінки і містер Брік. Він журналіст, приїхав до нашого будинку із Швеції. Привітний, доброзичливий і дуже симпатичний. Я всім радий, навіть бібліотечарці, яка нині «состоїть при нас», хоч і говорить без перепочинку. Та джерело моєї радості поруч зі мною. При сьйві яскравих ламп чудова клумба троянд піднімається просто до місяця! Світло його і вогнистої клумби сплітаються в примарному сяєві... Я признаюся супутникам, що хочу вкрати одну троянду. Всі злякано дивляться. Містер Брік

усміхається загадково, непомітно кладе в мою руку свій маленький федермессер. Який же він милий, цей Брік! Швидко переступаю огорожу, зрізую найбільшу квітку. Похапцем передаю Наталі. Вона відсвічує в засмаглий руці буйним полум'ям...

Містер Брік дивиться на мою витівку з захопленням. «Для така дівчина... я сам — увесь клумб міг би вкрасти!» — каже він ламаюю мовою.

Назад ми йдемо пішки, лише удвох.

У темряві над вузьким шосе я кажу дівчині:

«Ідіть же хоч трохи ближче! Ви звалитесь у прирву, і що я тоді скажу мамі?»

Нас освітлюють стрічні автомашини. Дівчина каже, тихо розтягуючи слова:

«От ви вчинили... не-так-точно! Оцією трояндою, крадіжкою її і словами — що вона для мене... ви могли образити оту жінку, бібліотекаря, звичайно!» — Наталя насуплює брівки. Очі ж посміхаються. І троянда гордо полум'яніє в руках...

«Та ні, то пусте! Нехай для неї добуває чи краде троянди містер Брік! Я вчинив, як вам сказати, по велінню серця. А веління серця — завжди тактовне!»

Беру дівчину під руку. Та рука її тремтить. У прихованій і неясній тривозі.

...Через два дні я зайшов на хвилину в кімнату Наталі і її мами. Червона троянда ще стояла на столі у склянці з водою.

Але того вечора я провів дівчину лише до веранди. Тихенько й жартома вона сказала мені: «Гуте нахт», — і засміялася. Й зникла за дверима... А я пішов собі вузькою вуличкою на околицю. Недобудований місточок через глибокий яр. Зійду на нього. Над горами, що темно-зеленим муром зависли над нашою Ахалі-Гагрою, і над шосейною дорогою спинився повний місяць. Тиша заливала чутливу безмежність. До мене долітало дихання моря, розмірене й співоче. Подумалося, що дівчина мусить іти спати так рано. Не серджусь на неї. А шкода... Шкода, що вона не може бачити зараз оці, чисті від будь-яких порівнянь, послулі теплим сном діброви і гори, білий шлях і місяць. Ми стояли б тут удвох і мовчали. На цьому, іще не зведеному до купи містку... Я тихо рушаю до будиночка Міканбе. Тут мій притулок на час відпо-

чинку над морем. Я люблю спати на веранді під тихий шелест лози. Сюди долітає зітхання моря. Воно розмовляє з високим місяцем-князем. Як ото співаєтьса в пісні: «Ой місяцю-князю, чому смутен зійшов? Чому нині милий до мене не прийшов?..»

Чому вона в свою мову вставляє інколи німецькі слова? «Гуте нахт». Доброї ночі... Ах, яка ця ніч! І тільки ніч — і моя самотина...

Інколи, мій друже, я записую прожите від третьої особи. Де в житті втручається щось особливо інтимне, там зручніше говорити про себе, ніби про когось.

Після нічної грози ранок світився зворушливою свіжістю і красою. Тересь побачив у дворикі Міканбе високу смагляву дівчину. Вона працювала на винограднику. Листя на лозах іще іскрилося великими краплями дощу. Він голубив її очима і здригався, наче від грози. У смеркання дівчина зустрілась біля веранди. Вона радісно відповіла на його вітання і довго не йшла. Розповіла, що звати її Мара, батько черкес, мати — українка. Вона рада голосу й мові земляка. Вони ще довго стояли в тиші пізнього вечора. Він поцілував її в щоку, і дівчина завмерла, мов голубка.

Це було мов народження казки. Не вимріяна і не вистраждана любов. Як несподівана ласка долі. Тепер, довго намагаючись заснути під шелест виноградної лози і прохолоду зальотного вітерця, він дивився на чисті зорі і соромився того пориву, химерно і щиро докоряв собі. У цьому каятті він пробачався за минуле — перед майбутнім, за легковажне — перед глибоким і сильним. Може, навіть за легке та безхмарне — перед грядущими своїми сльозами й печалями...

Терешко згадував свій дім, де жив у самотині останні чотири роки. Зникали товариші вдалині. А життя — однаково вперте у пошуках дружби і щастя. Він став другом групи юнаків, і, може, деякі ровесники заздрили йому. Весною хлопці приходили до нього з ватагами веселих дівчат. Де вони їх знаходили, але красуні з Петінки та Основи були подругами світлими й відважними у печалях тих днів. Він пізніше сердечно згадає про них у співочих рядках:

Все дівчата добром освітили
І, не знаючи скорбот світових,
І читали вони, й любили
Переважно поетів живих.

Тетяна і сестра Оксанка працювали на щойно збудованому ХТЗ робітницями. Він домігся, щоб дружина пішла вчитися на робітфак. Вона закохалася в студента. Два роки, як пішла від нього... І лишилася з Тересем тільки сестра й дочка Іринка. Юнаки обрали його дім своїм пристановищем, майже щодня приходять Котляров, Нагнибіда, Борзенко. Вечорами сходили, суперечки, читання своїх і чужих поезій. Григорій Литвак — маленький та непокійний мрійник, палко закоханий у вірші. Він купує у славетного харківського букініста Річарда Івановича книжки Гумільова, Пастернака, Ахматової. Іван Калянник любить і часто декламує вірші Луговського, Сельвінського. Але особлива любов у всіх — Сосюра, Тичина і Куліш. Звісно, Єсенін — то чарівник і божество для молоді тих днів. Калянник і друзі посвячують у свої мрії юних красунь із робітничих передмість. Подруги — ніжні та сміливі. Поволі вчаться розуміти поезію і пити вино. Хоробрість юності — в моді. Ночі місяця липня сині й душні. Розмови за столом одверті та буйні. І шепіт дівочих уст уночі. Подружки зустрічають з коханими чарівні світінки. Коли вже сонце ледь піднімається над Лісопарком і Помірками... Хлопці закохані у вірші й дівчат, поводять себе як справжні лицарі.

Іванко Калянник п'є червоне кахетинське вино. Читає вірші і несподівано плаче. Що не любить Ліна його? Чи над своєю майбутньою долею... «Про що ти, Іванку?» — лагідно й засмучено тривожиться Ліна, висока і струнка робітниця з «Канатки», як тут кажуть — Богиня Афіна. І цілує Івана в щоку. І ладна сама заплакати... (Через двадцять років, уже в останню весну війни, Ліна прийде до мене в Києві, щоб розпитати про долю Калянника. Що я можу їй розказати?... Що йому було 28 років. Майже як Лермонтову...

А за сім років молодий робітник із ХПЗ зумів написати й видати одинадцять книг).

Яскраві кавказькі зорі тихо бліднуть. Після гарячих ночей — чому на світанку таке сумне та гірке помілля? Подруга була такою ніжною й плакала від радості і щастя... А ось він чомусь місця собі не знаходить! Чи це туга за тією, зрадливою, що пішла, а була ж його сонцем і весною...

Кавказька ніч над морем надміру тепла. Під білою простинею на веранді душно. Лець чутно шепочеться листя винограду. Гори й діброви тихенько заливаються рожевим відлиском...

Після розбурханої ночі приходжу на сніданок останнім. Хочеться бачити «велику школярку», сісти з нею за один столик. Але мушу ховати почуття за чемною безтурботністю... Треба все приховати в собі, затінити розмовою про всілякі дріб'язки, щоб не виказати ні словом, ні жестом *того*, що переповнює мене, як сяєво дивного ранку... Але море так близько, зеленкуваті блискоти його в її очах, мов загадкові смішинки навперейми тривозі мого серця,— все повне бурхливого сяєва. Коли ж ми з нею заходимо разом до зали, ніби всі голови та очі повертаються в наш бік. Їх слух і увага — незмінно біля нас. Я знову незграбний і ніяковий, немов пастушок у степу. Казку нашу всі помічають відразу. Мабуть, не так багато казок на світі! І щастям не так уже густо засіяна бідна земля.

Думка про ту людську увагу і свою власну тривогу викликає іноді кепкування над самим собою. Після снідання сидимо на лавочці біля моря. Без усякого приводу, без логіки проказую найкращі рядки поета: «Я утром должен быть уверен, что с вами днем увижусь я...» Наталя сміється:

«Ого, саме це — тут найлегше. Ми так заковані в режим будинку відпочинку, що тричі на день зустрічаємось неодмінно».

«І в цьому моє щастя. Як гарно, що добре виховані люди мають звичку щоденно снідати, обідати й вечеряти...»

При словах «і в цьому моє щастя» Наталя кидає на мене пильний і швидкий погляд, нічого не питає. Довго дивиться на море. Хвилі б'ються об берег з

розміреним рокотанням, на хвилястих гребенях вистрибує все більше білих баранців. І кожне випадкове слово, і погляд задумливий, і навіть збентежене чи випадкове мовчання набирають особливого змісту і значення... У тихому смерканні старенький лікар розповідає на веранді ідальні про шкідливість нікотину. Він показує всім похмурі діаграми, у зворушливому піднесенні запевняє курців: «Ви погляньте, які чисті легені в того, хто не палить! І які забруднені нікотином у нестриманих та безнадійних курців...» З місця в перших рядах слухачів підхоплюється наш знайомий Арген. У мову лікаря він чемно вмонтовує свою репліку: «Лікарю! Я знаю, що мої легені так само забруднені. Але, слово честі, я — не джигун і не франт!» Він натягує блузу біля коміра, ніби хоче схвати засмагли груди... Всі сміються. Лікар не знає, що відповісти цьому безнадійному. Ми сидимо на веранді при виході. Я кажу Наталі: «Мені дуже схотілося запалити. А тут незручно. Ходімте до моря». Дівчина милостиво хитає голівкою. Ми потихеньку тікаємо з лекції.

Широкий камінь на березі ще теплий. Ми сідаємо лицем до моря. По синьому намету неба ніч легенько вимальовує перші зорі... Я розповідаю Наталі, що Арген — це літературний псевдонім Аркадія Генкіна. Він автор естрадних гуморесок, скетчів та всілякої сценічної «малечі». Але часто вельми талановитої. Гумор Аргена набрав широкого звучання не лише на харківських естрадах. У перші роки революції він був матросом, потім начальником міліції одного району в Москві. Арген цікаво вигадує різні історії, багато з них сам пережив. Генкіна люблять Юрій Яновський і його дружина Тамара Жевченко. За добре серце й невичерпний гумор. Біда не лише в тому, що Арген «безнадійно курить», він часто буває невтомним пияком... Мій товариш, Юрій Вухналь, теж гуморист і друг Аргена, розповідав чудну пригоду. Біля харківського Сумського базарчика автогенцики ззарювали вночі рейки трамвая. Була пізня осінь, мокро і холодно. Юрій та Арген, уже веселенькі, йшли додому, до «Слова». Аргена раптом полонила ідея: почав просити, щоб робітники провели отим автогенним полум'ям... по його новенькому плащу! І що з того вийде?

Скинув плащ, узяв на руку. Люди сміялися, проганяли його, але так настирливо просив, заважав людям працювати, що вони взяли та вволили його прохання. Провели вогненным струменем, плащ розпався на дві половини... Далі в дорозі Арген трясся від холоду і поясняв Вухналеві свою ідею: він же хотів випробувати «вічність матерії»... і незнищеність її!

«Напевне, Арген до лекції того лікаря встиг побувати у винному погрібку старого Максума», — кажу я, сміючись. Іще розповідаю дівчині, що торік ми відпочивали з Аркадієм у Хості. Він завжди був у веселому товаристві Тамари Жевченко, маленької, ніжної й сміхотливої артистки... Яновського тоді не було. Зі мною жили в одному наметі Володимир Беляєв і художник Всеволод Аверін. Намет стояв прямо на березі моря, під деревами. Ми бігали умиватися до моря навіть під дощем... Я присвятив Аверіну сонет. На теплому камені читаю Наталі ці вірші: пояснюю, що художник любив малювати переважно птахів...

Слухає мене дівчина з півночі, не все розуміє. Просить перекласти й пояснити окремі слова.

«Що значить слово — небезпека?» — запитує вона.

«Це трудно мені зараз пояснити. Нехай іншим разом».

Несподівано приходить думка: навіщо розповідаю малознайомій дівчині про дорогих мені людей, а їй не відомих? Чи, може, тому, що підуть вони з життя і ніхто про них не згадає?.. Але, мабуть, винна в тому моя слухачка.

Западає тиха пауза в розмові. Ми слухаємо безнастанний плескіт і шум морського прибою... Вона дивиться на море і каже в стриманій ніяковості: «Я хочу запитати. Тільки даруйте мені... Чому ви... не одружені?» — І своє збентеження хоче приховати за ласкавою усмішкою. Не встигаю навіть подумати: навіщо запитала про це? Кажу: «Чому ви так подумали? Я приїхав сюди один. Але я був одружений».

Вона більш ні про що не запитує, дивиться на море. Моя мова стає надміру докладною, ніби я хочу в чомусь виправдатися. У всьому. В тому, що народився раніш за неї. В тому, що стільки прожив на світі і досі її не знав. Ще більше в тому, що, може,

любив інших. А вже найбільша моя провина — що дідько попутав мене, нараяв чи напоумив колись одружитися. Мова моя неспокійна, уривчаста, слова інші, але зміст приблизно такий... Недоречно, кумедно. Сам це почувую, та все хочу виправдатися перед цими зеленкуватими блискітками моря... Невимовно наївний самозахист — перед юністю. Перед її чистотою. Перед суровим судом оцих по-дорослому сумовитих і прекрасних очей.

Чудний самозахист не дозволяє мені говорити з любов'ю чи повагою про все раніш пережите. Про те, як зустрів дівчину з села Бабаї. Біленькі хатки над широким ставком... Тій дівчині також було без півроку вісімнадцять. І прожили ми сім літ, і мали дочку. Є давнє прислів'я, що після стількох літ люди не розходяться. Та, видно, у нові, прогресивні часи ті прикмети людські застаріли. Мною розказана лише половина правди. Зате — найбільш болюча й гірка. Про всі муки і драми, коли розлучалися... Дні і роки молодого кохання, бурхливого щастя не згадуються. Але ж вони були. Нічого нарікати на долю — днів щастя було таки багато. Але тепер вони забуті. Наче їх і не було: правда, після пережитого болю й гіркоти... І що вони значать нині — перед сяєвом тієї мрії, що, як сонцем над морем, встеляє мою дорогу? Людина невтомна і непереможно вперта у пошуках нових радостей і нового щастя... Як ця юність завожила тебе!

Приходить болісний жах від самої думки про те, що моє муками освячене минуле може стати муром перед radoщами цієї полум'яної ніжності. Вона наближається так тривожно, що мій досвід пережитого може збентежити і віддалити це наближення. Може зробити для мене цю юність недосяжною. Що накоїло оте просте й випадкове запитання дівчини! Я розповідаю їй про тяжкі болі серця, недавню розлуку. Дяка долі, що вже минули роки і я знаходжу силу говорити комусь про те. Що колись накипіло в серці. Укрилось довгим мовчанням. Тепер минуле страждання не здається мені ні повним відчаю, ані закутим у довгу тугу. Все виліковує час! Отож мені хотілося сказати всім юним: «Пам'ятайте, мої любі й хороші! У найгостріші години відчаю й розбитих надій — ваше життя

не замикається й не кінчається в одному темному дні чи місяці! Все виліковує час і труд. І любов до людей. Мине зима, і настане весна, невеликі цикли живого часу, прийде нове зачарування життям, і ви з посмішкою згадаєте дні, коли вам здавалося, що все життя скінчилося і ви зійшли на край, зупинилися на останній грані... У молодості все попереду і все неминуче нове. І почуття, і щастя живуть у тисячах варіацій». Переживши чимало, ми кажемо: нехай оживає вічна сила надії та оновлення... Ця сила в очах, у м'яких і покірних руках. Вона поруч і хоче все зрозуміти. Я розповідаю, як відходила Таня. Залишила мені дочку. Приїхали з Бабаїв батько й мати. Плакали, просили не залишати сиротою їхню внучку. Тетяна не могла перебороти себе. Тепер я розумію її... (І швидкий, здивований погляд дівчини на мене. Чому?) Дивно: я нині вдячний долі, що вільний. (А Наталя знову швидко глянула на мене. Про щось питала — очима). У перші дні, коли пішла з дому мати, маленька Іринка все питала: «Татку! А коли ви з мамою будете старенькі, тоді... житимете вкупі?» І стільки було благання й болю в очах дитини, що батько клав руку на русяву голівку, намагався весело посміхнутися, говорив: «Тоді, моя люба, ми з мамою неодмінно будемо вкупі».

У Наталі сльози в очах. Великі, як зорі над морем...

Не треба про це. Та спомини вертають мене додому. Дочку виховує сестра Оксана та ще дитячий садок у будинку «Слово». Няні там примовляють весело, немов дитячі вірші,— Гра, Кіра й Міра... Кіра — доня Івана Кириленка, Міра — Василя Вразливого. Третя— моя. Та де вже батьки двох перших дівчаток? Ох, ви, долі людські! Де ви тепер, малі подружки моєї дочки, бідні дівчатка?..

Доля гірко познущалася з вас, так рано й нізащо забравши од вас батьків.

...Тихе прощання під високими кедрами. Ніби пауза сумної віддаленості. Мабуть, моє минуле таки встало між нами. Я сам винен. Але ж у чому: в тому, що розповів? Чи в тому — що пережив? Не я ж пішов з дому. Все одно люди дорікали мені. Що їм до того, що я тоді пережив?

Та вже як вона слухала! О, зорі мої над морем! Тихенький потиск руки на веранді. І знову я один. І ніколи ще стежечка до будинку Міканбе не була мені такою крутою й важкою...

«Ви що, сьогодні заспали?» — питає Марія Олексіївна. Вони вже кінчали снідання.

«Ні, я прокинувся о шостій. Довго гуляв над морем».

«Наталя теж дуже рано встала. На відпочинку треба більше спати», — радить мати. Дочка дивиться на неї сердито. Потім усміхається і співучою скоромовкою пояснює:

«Море дуже шуміло. І розбудило мене».

«А мене... покликало до себе».

Дівчина зиркає на мене трохи здивовано. Вередливо стискує гарні рожеві губки. Стримуючи усмішку, пильно дивиться в тарілку. Мати каже, звертаючись до мене і переводячи погляд на дочку:

«Тільки ви вже, будь ласка, не купайтесь вночі! То ж страшно і, мабуть, небезпечно...»

«Чому ж бо, мамо? Зовсім безпечно. І дуже приємно, — швидко озивається Наталя. — Вода вночі тепліша, ніж удень...»

Я дивлюся на свою велику школярку з ласкавою вдячністю.

Туристи випадкові й кумедні, зібрані як попало. Головне, що всі страшенно несхожі. Кілька не дуже дорослих юнаків і троє підстаркуватих чоловіків, дві тоненькі дівчини, мов комишинки, та три вже аж занадто огрядні жінки, як вони будуть сходити в гори разом? День для вилазки також вибрали випадково, без огляду на погоду. Хто записався, той і пішов. Але що мені до того? Зі мною ж моє сонце...

Провідником у мандрівців, також випадково, стає Юрій, той, що завідує човнами на березі моря. Ймення молодого абхазця чомусь промовляють з чудним додатком: Юрій — Стамбульська сільрада. Чому сільрада і чому саме Стамбульська? Ми розгадуємо з Наталею і сміємось. Та Юрій рішучий і симпатичний хлопець. Веде нас у гори просто по крутизні! Стежина

вузенька, дряпають куці та цупкі гілки дерев. За п'ять хвилин всі знемагають від спеки і втоми. Дві жінки слабодухо збираються повернути назад... Ми просимо провожатого не так відчайдушно хизуватися силою своїх ніг. Він веде нас повільніше. Та все одно далеко забігає вперед. За ним поспішають малі й старі. Я раджу Наталі йти спокійно. Ми відстаємо від кумедної команди.

Сонце нестерпно палить на відкритих галявинках. Та ще дорога крута! Через півгодини мушу скинути майку. Вона ніби побувала під зливою. Так раджу зробити й Наталі, бо її легенька блузка теж мокра. Якщо можна бути в одному купальнику на березі моря, так у лісі — тим більше... Вона відходить за куці, перев'язує батистовою хустинкою груди, трохи прикриває плечі. Перед моїми очима струнка чарівна постать дівчини, цитринові від засмаги ноги, ніжна талія, мов відлиті з жовтуватого воску чи меду, дивно прекрасні у своїй чистоті округлі плечі. Видно, і сміливість дівчини, і послух до моєї поради — все походить од свідомості власної краси, граційної й цнотливої юності... І краса гір стає для мене яскравішою і теплішою в тисячу разів! Чистіше та ніжніше — викупане в росі листя на куцах, крута стежечка в горах іще таємничіша і вже не така важка, і все кличе та веде до високого ніжно-блакитного неба! І небо таким гарним буває не часто в житті... Лише в моєму бідному степовому дитинстві отак чарувало загубленого в цілім світі самотнього пастушка...

«Два роки тому, Наталю, я часто виходив на шосе в горах недалеко від Хости. І завжди один».

«Нікого не було з вами?»

«Ні. Я любив години самоти. І дивно, що був безмежно щасливий. Від самого споглядання величавих гірських хребтів зачарованої Грузії! Хтось до мене давно вже сказав, що зачарування природою народжується й живе в нашому серці. І воно буває рівне великому людському щастю... Там, у горах, я краще зрозумів рядки, які змалку бриніли в душі, мов найкраща музика:

Тебе, Кавказ, високий царь земли,
Я снова посвящаю стих небрежный».

«Ого, «небрежний»! — засміялась дівчина, сідаючи на виступ голої скелі.— Писали б тепер так «недбало» наші нові складачі пісень та віршів... І вам ніколи не було самотньо, тужно?»

«Може, й домішувалося інколи до того дивного спокою душі неясне відчуття смутку. Може, до блакитного сяєва неба не вистачало світла очей — синіх або зеленкуватих»,— кажу я дівчині з усмішкою.

Вона одводить погляд. Дивиться на далеке море внизу. На гребенях біленькі баранці. Але з такої далечі вони ніби непорушні й зачаровані.

«Ходімте доганяти інших! А то я спечуся на цьому камені»,— мовила рішуче.

Мене мучила думка, що вчорашнє освідчення могло збентежити, віддалити наближення казки. І звідки в мене ота непевність, зміни настрою кожну хвилину і кожну мить? Може, від того, що так трепетно дорожиш усім дивно хорошим, чого іще не маєш, але так спрагло мрієш мати. Ніби знову повертаєшся в своє наївне та глупе парубоцтво. То щасливий безмежно, то зразу падаєш у темну прірву безнадії. Один ласкавий погляд піднімає тебе до небес. Тінь байдужості на милому личку вже кидає тебе в безодню сумнівів та мук.

Але в горах легендарно-прекрасної Грузії, на суворих стежинах і перед замріяним сяєвом чистого неба моя казка наближається. Довірливо й тривожно. Моя супутниця і не думає й не хоче наздоганяти галасливу команду. Їй досить одного супутника. Ми на верхівці і в самій середині світу. Хтось казав: «На верховинах самотньо». А нам — нітрохи! Нас двоє. І нам і світ не потрібен. Ми його сприймаємо лише як обрамлення, як свічадо нашої радості. У цьому велетенському свічаді я бачу тільки одне обличчя.

Спасибі тобі, вічний Кавказе, за цю високу радість!

Отакі свята серця бувають на світі не часто. Вони цілковито безхмарні. Як глибоке небо над гірськими вершинами, як засмагле лице Наталі, повне племенистого привіту, ласки й тихого сяєва. І коли я поцілую дівчину отут, на високій скелі, під лагідним вітерцем і перед цілим світом — вона може заплакати від збентеження і тривоги, від безмежного замішання в душі,

бо вона тільки квітка, до пелюстків якої ще не торкався жодний поцілунок. Моя рука тихо, як у сні, обняла покірний стан, і губи торкнулися немов до гарячих пелюстків троянди. Чи був той поцілунок, чи тільки приснився мені?

І хтось когось поцілував,
І хтось від ніжності заплакав.
То запах кіс і запах трав
Із полинем змішав бурлака.

«Чому під цією скелею... так гостро пахне полин?..» — мовила вона тихо, дивлячись убік повними очима сліз.

«Тому, що він розпалений жагучим промінням кавказького сонця, моя дівчинко. І може — всією пристрасною й тугою гірських верховин і всієї гарячої землі...»

Чому сльози у неї? Від замішання й тривоги, що приходить у життя щось велике і, як цілий світ, вогнисте й неспокійне. Прости мені, дівчино... Та вже від чистої ласки, примарної й химерної, що завмирає в білому полум'ї безвольного пориву, душа прокидається для радості в тисячу разів сильнішої, ніж усі майбутні біди і смутки. І тому безпечно йду їм назустріч!

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

«Чиї це вірші?» — зацікавлено питає вона.

«Початок поеми Шевченка «Кавказ». Інші в ті часи писали більше про красу Кавказу і Грузії. Лев Толстой в «Хаджі-Мураті» і наш Тарас у поемі мовили гірке слово про велику трагедію мужніх гірських народів. Шевченко іще казав:

Чурек і сакля, все твоє,
Воно не прошене й не дане.

То була трагедія всіх, і кого визволяли, і хто визволяв. Син цього краю ніби карає північ за давні муки тогодення».

Або вгадала мою тугу, або тихо відсторонилась від неї. Не сказала нічого. Навколо занадто гарна, дивовижно прекрасна земля Кавказу! Під нами долина

Ахалі-Гагри, зелені ліси, мис і море... Обрій розсунувся на всі боки. На краю скелі ми ще спочатку почепили на кизилу гілку блакитну майку Наталі. Я казав їй, що той блакитний парус під грузинським сонцем — маяк моєї скорботи. Вона сміялася над велемудрістю вигадки, була весела, як дивний день на верховині... На долині ми прощалися, як вірні друзі чи горянські змовники. Піднімаючись ближче до вершин, зробили ще один крок до нашої казки. У моєму серці співали й гори, і море. Вічна дяка тобі, гарячий співочий Кавказе! Спасибі тобі, юна подруго фантастичного щастя.

Прощайте, гори. До побачення!
Це вами так урочисто освячена
Священна ніжність, дивна таїна,
Що, у стражданні не утрачена,
Не буде в бурях знищена вона.
Коли степи пройду у темній тузі я,
Коли приб'є моїх надій ілюзії
В літа холодні розпач не один,—
Я буду славить ніжне серце Грузії,
Її народ і сонце верховин.
Через усі розбиті громом далі,
Через північні крижані печалі
Шукатиме сльоза моя гірка
Безсмертя ласки в юності Наталі...

Дні округлі, великі, наче куля сонця, що виходить з моря. Та минають так небажано швидко. У нас їх зовсім мало, трохи більше тижня. Наталя, Андрій і мати приїхали сюди раніш від мене на кілька днів. Та я полишу свої дні над морем, не добуду «строку відпочинку». Без них, моїх нових друзів, для мене будуть безладно спустошені і море, і гори. І цілий світ... Все докоряю собі. У всьому винна моя необачна звичка швидко дружитися з людьми, залюблено шукати людської доброти.

За двома синьо-густими заслонами кавказьких світанків і вечорів вже проступала темна стіна розлуки. Вона лякала мене. Я шукаю зустрічі з дівчиною кожену годину і мить. Наталя розповіла мені, що батько її народився на Поволжі. Жив довго на Україні, поблизу річки Пільнянки, легко читає мовою мого

народу. «Мабуть, гарний у вас батько»,— у простій щирості міг зауважити я.

Веранду заливають зітхання, шелести і пахощі моря. Мокре небо вслухається в наше мовчання. Дві зелені скалочки моря часом стрічаються з моїми очима соромливо або з лукавою усмішкою. «Як я люблю дощі над морем, Наталю!» Вона дивиться на сіру пелену, виткану скісними стрілами дощу. Світ міг над синім морем! Очам солодко дивитися, і завмирає серце. Знову згадую, що мені вже за тридцять. Чорт забирай, який же я старий супроти її фіалкової юності! Вона обертається, каже роздумливо: «Терновим іменем мати вас назвала. Здається, ні одного ймення не підійшло б більше. А *téren* — він гіркуватий. У вас і за жартом буває гіркота, говорите про звичайне, а сходить на важке чи загадкове, може, найтривожніше у житті. Ви поєднали в собі буденне й грізне».

«Бо так воно в житті, Наталю».

«У житті більше звичайного та буденного».

«Але любов не буденна. Особливо моя...» — Кажу і чомусь усміхаюсь: наче вибачаюсь за таку мову і запал. Та не треба зрікатись цього захвату, бо він щирий! Вона — диво світу! Я міг там, на гірській верховині, супроти всього грізного на світі поставити тільки любов.

«Кажуть, що печаль приваблює до себе добрих... А я добра?»

«Не знаю, Наталочко. Ви намагаєтесь збагнути чужі пошуки й розради. І в цьому добрість. А смуток моїх пісень напоїв степовий полин рідного краю. І ви знаєте, що ви значите для мене?»

«А що? До власної особи у мене підвищена цікавість!» — проясніла, засвітилася сміхом.

«Ви моя російська казка. Може, Альонушка? Варто вам іще трохи підрости, і до вас підйдуть ті чудові вірші про могутніх росіянок: «Есть женщины в русских селеньях...» Пастушком поміж тих степових полинів я вивчав напам'ять увесь «Кобзар». А друга моя любов — Некрасов...»

«Такі вірші його... та про мене? Ваша казка ще тільки школярка».

«Я казав про силу краси. Вона справді іще мов загадка, але як приваблює! Як цвіт, що наливається

повнотою. Он там, за парканом, клумба вся пломеніє трояндами. Що для вас більш любе — квіти чи вірші?»

«Троянди завжди приваблюють. Проте в слові більше відтінків».

«Може, і так...»

Вона стоїть на веранді у скісних проміннях сонця, що сідає в зеленому морі. Обличчя, руки, відкриті плечі з відтінком медової барви, і сама вона медвяно русьва. Можна пожаліти, що я не мав хисту до малювання, як до «співзвучності слів живих». Я дивлюся на неї в сердечному зачаруванні.

Зустрічі, призначені й випадкові, любі пригоди, недокінчені фрази, чари голосу, усмішка. Дні пролітають швидко, їх лишається обмаль. Кожного дня шукаю побачення. Ми нерозлучні.

У велетенському відкритому авто їдемо до Сухумі. Мандрувати в такій рвучкій та дужій колісниці само собою приємно. Але поміж мальовничих гірських краєвидів стократ приємніше! Мій запас вигуків захвату трудно збільшити. Чудово, прекрасно, чарівно, дивно, гарно, дивовижно! Дівчина з великими світлими очима сидить поруч, за нею добра й тиха мати. Наталя чарується гірським шляхом стриманіше, боїться, що наш дует може видатися іншим надто одноманітним. Крім відчуття реального, їй не зраджує легенька й мила іронія. Марія Олексіївна посміхається загадково. Їй зрозуміло, чому це мені так і чудово й чарівно. Та вже ні жартом, ні натяком вона не розголосить нашої маленької і справді дивної таїни... Інколи я мовчу, рядки складаються у мовчанні:

В світі кращого нічого не буває,
Як дорога у гірським краю.
Знову шум потоків напуває
Душу зачаровану мою.

Місто Сухумі повне того дива, яке ми привезли самі. Чистеньке затишне місто, ніби велика картинка над морем. Я вже бував у ньому. Сьогодні моя

вдячність Сухумі особлива. Спасибі щедрим та густим барвам парку «Синоп», де ми так любо розмовляли... Уклін ласкавій бухті, де ми вкупі плавали... Потім набігла хвиля, змочила їй сарафан до колін. Наталя сидить на мокрих дошках висунутої в море «кладки», я стою внизу й мушу одвести погляд на сині хвилі. Моя схвильованість велика, як море.

Милуємось хвилястими пагорками перед вікнами готелю «Взіб». Тут місцевість особливо чарівна. Он там, далеко, між зелених кипарисів мусить бути пансіон імені доктора Полугородника. Я жив у ньому два роки тому, наприкінці лютого, в горах цвіли фіалки. Тут мене провідала дружина мого приятеля Ніна. На візку абхазця ми їхали з нею в Новий Афон. Шлях в'юнився над морем, півдня йшов дощ. Мені здавалося, що ми з нею десь на краю світу, у якомусь теплому смерканні, але дикий берег з урвищами і попелястий колір заплаканих гір заповнювали очі та душу тоскною тугою за буйним весіллям, незміреною жадобою життя. Наче справдилась мрія багатьох літ. І не збулася... Під дощем я захворів, пролежав кілька днів у маленькому готелі «Псирцха». Туди приїхав мій друг Василь; у Ніни був новий провожатий.

Про все я коротко розповів Наталі. От дивак! Може, дівчина хотіла, щоб то був мій «перший Сухумі». І лише з нею. Та вона ще тихенько помститься мені.

Кожна дівчина хотіла б бути над усіма. Ти ж сам даєш їй право на це: своєю одвертою та безмежною залюбленістю. Тут не мавш, не мусиш мати й пам'яті про минуле.

Наталя з матір'ю зайняли окремих номер. Минула душна південна ніч, спали всього п'ять годин. О сьомій ранку були вже на теплоході «Грузія», ще сонні і втомлені мандрами. Учора я подарував дівчині велику квітку магнолії. На палубі вона повертає її мені. «Ця квітка надто гостро пахне». Коли підійшов знову, Наталя майже скрикнула: «Заберіть далі від мене цю душну магнолію». Іду на другий кінець палуби. Там я просидів один до кінця дороги... Мабуть, теж стомився від подорожі і душної ночі.

На другий ранок умисне приходжу до сніданку пізно, коли всі вже розійшлися. Потім не підходжу до веранди, до морського берега. Повертаюся до своєї будиночка на горі...

Уперше тут мене знаходить вона. «Чому не були на сніданку? Захворіли?» — «Та ні, я снідав. Хотілось почитати». Ми не згадуємо про хвилину сварку на палубі. Так, ніби нічого й не було. Дівчина в чорному спортивному костюмі; блуза відкриває руки і спину; широкі плисові шальвари. Все те батько привіз доні з Японії... У цьому костюмі велика школярка зразу стає стрункою і гордовитою красунею, наче героїнею з балади чи лицарської пісні. Та я не скажу їй про це. Вона різко відсторонилась тоді від мене, отам на палубі. І мені було боляче.

Наталя присіла до вікна, дивиться на море. А ще частіше — на себе, у велике люстро. Будиночок Міканбе вона зве моїм «гірським палацом», каже: «У вас тут справді дуже гарно!» Побачила на столику українські книжки, ми випадково продовжили заняття. Перед від'їздом до моря я готував до друку «Книгу лірики». Читаю Наталі «Грозу в горах»:

Під хмарами притихла Хоста,
І спеки цілоденна млюсть
Воскресла блискавками, й просто
На море — море пролилось!
Цей дощовий чудовий почин
Ураз прогнав початок сна,
Й до другої години ночі
Я не одходив од вікна.
Ми розчинили навстіж двері
У світ, на сполохи густі.
І друг мій Всеволод Аверін
Тут склав пошану красоті:
Бо цих міжгір глибока чаша
Вставала в блисках знов і знов.
Ми говорили з ним про нашу
До моря й гір палку любов.
І кипариси під озоном
Запахли морем і вином.
Ім'я, римоване з грозою,
Спливало казкою і сном...

Слова були тісні, як дверці,
Й не міг я другу розказать,
Як нароста в моєму серці
Висока й радісна гроза.

Дівчина вслухається в звучання вірша і не питає, що то за ймення, яке «римується з грозою». З усмішкою каже:

«А знаєте, що мені найбільше сподобалось у вашій кімнаті? Оце велике дзеркало!»

Вона весь час заглядає в нього. Вивчає пильно й старанно, чи гарна вона. Це добра ознака. Але — чи для мене? А може, це зовсім не торкається мене... «Чому вона так різко відсторонилася тоді на палубі?» Ах, не буду згадувати! Нехай довше посидить у моїй хатині. З нею море і сонце зайшли в мій притулок. Під сонцем Грузії світлі кучері русявки стають білими, як льон. «Вони такі ніжні, що хочеться поцілувати». — «Цього не слід казати, а тим паче — робити», — хмурить бровки Наталя. А потім знову всміхається. Ну що ж, хай буде по-твоєму, моє сонце...

Гори запнула темінь, після вечері ми гуляємо на шосе біля моря. Будинок відпочинку «Челюскінець» сяє вогнями. Проходять вантажні машини, великі, немов кучугури; це перевозять листя тютюну у товстих папушах. Ми сідаємо на камінь при дорозі. Прозорі під сонцем кіски тепер стають знову каштановими і пахнуть фіалками. У якомусь ніжному забутті я схиляюся, цілую їх. Вона схоплюється з каменя в збентеженні і тривозі. «Ось ви і зіпсували наш вечір. Я хотіла слухати вас і вам дещо розповідати, а тепер — про що будемо говорити?» — мовила суворо... Біля веранди прошу пробачення і знову цілую русяву голову, що пахне фіалками. За це ти будеш, необачний друже, у тоскній самотині цілий довжезний вечір!

А вечорів лишилось так мало! І ось ще один гине марно. Це вже моя нехитра і немудра помста. Ми з братом дівчини Андрієм їдемо на цілий вечір у Стару Гагру. Наталю не запрошуємо, боюся, що сьогодні відмовиться. Блукаємо вдвох з хлопчиком по алеях.

Увесь новітній бомонд північної столиці збирається в серпні та вересні тут: славетні балерини й видатні керівники торгівлі чи медицини. Старий парк прекрасний, а вечір для мене жахливо порожній. Отут я зірвав для неї червону троянду... «Андрію, досить цього блукання! Їдьмо додому. У нас в Ахалі-Гагрі краще». Автобус переносить нас швидко... При доні мати довірливо каже мені: «Ах, як вона скучала весь вечір!» (У мене солодко завмирає серце: від радості й... помсти!).

«За ким це?» — наївно чи неждано вирвалось у мене. (Не показуй же, диваче, свого торжества!)

«Ах, мамо! Киньте ви оці вигадки! — різко мовила Наталя. — Я ходила з дівчатами до моря, ми там співали, і нам було весело».

Всі зиркають на мене. І враз... ми дружно, нестримно регочемо.

Марія Олексіївна завжди спокійна, роздумлива. Очі ясні та уважні, тиха й добра, як сива голубка. Вона лише починає сивіти. Якась зажура не полишає її і в веселі години, наче тінь чогось важко пережитого. Помітно, що журбу матері полегшує чи й зовсім знімає лиш те, що діти біля неї. Вона сама тонка, мов дівчина, ходить повільно, любить сидіти на лавці, дивитися на море... Містер Брік учора подарував бібліотекарці із спілки «говорильщиків», як мовить Шкваркін, чудовий букет троянд. Я кажу про те матері Наталі. Потім питаю: «Де можна дістати троянди?» — «Навіщо це вам? — вгадує мою думку Олексіївна. — Не балуйте її. Вона ще мала».

На тих словах біля нас швидко проходить Наталя. «Іди до нас, доню», — каже мати. Дівча кидає на ходу: «Потім!» — і довго не приходить. «Підіть розшукайте її», — каже мати роздумливо, привітно. На веранді велика школярка зустрічає мене сердитим допитом:

«Про що ви там говорили?»

«Про все на світі: погоду, море, троянди».

«А про мене?..» — похмуро допитується дівчина.

«Здається, нічого».

«А чому ж мама сказала: «Вона ще мала...»?»

Переказую розмову про троянди. І зненацька розгадую збентеження Наталі. Так ось *про що* вона подумала! А сам звертаю на хмари, які схожі на старовинний замок у горах, на те, як люблю грози і дощі, коли земля і небо пахнуть фіалками... Люба, сильна і гарячкова дівчино! І до твого серця приходять неспокій та сумніви. Ти стаєш дорослішою в мене на очах... Може, в тому винен і я, такий необачний і щасливий.

Той вечір і здогад не дає мені спокою всю ніч. Отже, Наталя подумала, що я почав з матір'ю розмову про найважливіше... Виходить, така розмова можлива? Нехай те, що *причалося*, здалося дівчині, збудеться...

Гірський вітерець і шепіт листя співають пісеньку на сон грядущий. Ех ти, великий і нерозумний хлопе. Ти ж не вистоїш перед спокусою химерної надії, ти ж почнеш ту розмову. Але не з мамою дівчини...

Тож тримайся, тримайся міцно за свою морську казку, яку так своєчасно дарувала тобі доля. Як за останню нитку життя. Це твоя й сила, і розрада. Консуело твоя. Що виходила з моря.

Шоста година ранку, прокидаюся бадьорим та дужим. Небо над морем синє й вологе. Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу! Несподівано зустрічаю й проводжаю до автобуса симпатичного шведського журналіста містера Бріка. У великих окулярах, з довгими руками, високий і тонкий, він дивно схожий на колюче дерево кизил. Та яка веселість і скільки приязні світиться за тими великими окулярами! Брік згадує нашу прогулянку в парку, викрадену з клумби троянду. Він передає прощальне вітання Наталі. І міцно тисне мені руку. Підходить автобус. Брік просуває обличчя у вікно, довго махає мені рукою, капелюхом, найдовше стоять у моїх очах його великі окуляри. Він поїхав до Швеції. І ми ніколи більше не побачимося. А шкода. Коли сідав до автобуса, то якась тінь смутку пробігла по його обличчю, і мені стало журно.

Я сьогодні трохи розчулений. І напрочуд гарним ранком, і власними намірами...

Люди на кухні вже працюють. У будиночку над морем всі сплять. Пильно озираю її вікно. Воно розкрите. Це добре... У сусідньому дворіку на городі буйне царство троянд. Молода жінка в рожевому сарафані викручує над коритом білизну. Шматки та бульбашки піни світяться на сонці, вони схожі на білі квіти. Нерішуче й ніяково прошу через огорожу продати мені кілька червоних троянд. Моє збентеження викликає в неї посмішку, вона витирає руки об фартушок. Зрізає п'ять найбільших квіток, подає мені через дірку в паркані. Від моїх грошей відмовляється, навіть з обійдою, — от добра жінка! Повертаюся до будиночка над морем, тихцем кладу квіти на підвіконня. Вона прокинеться, побачить їх, спохмурніє. А потім усміхнеться. Андрій і мати почнуть кепкувати з неї.

Іду до моря. І знову — потоп сонячного проміння над потопом морської синяви!

Я повільно вирушаю в далекий похід. Позаду знову виростають зелені мури майже прямовисних гірських схилів, та обрій безмежно піднімається вгору! Довго пливу на спині, так можу дивитися на чудові береги осяяної сонцем Гагри... Вода в серпні тепла і лагідна, як плісові смуги синього килима. Яка це краса й насолода! Невеличка хитавиця, але пливти легко. На морі стає просторо, самотньо й похлоп'ячому радісно! Тихенько, впівголосу починаю улюблену пісню:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло.
Ой вийди, вийди, серце-дівчино,
Та-а й про-мов до мене сло-о-во.

Один чи два куплети, і досить. Далі мені приходить на пам'ять пісенька, яку часто співали мої сестри в степах біля села Глодоси, на баштані:

Позаростали стежки-доріжки,
Де походили милої ніжки...

Спочатку зелена стіна гори все виростала перед очима. Тепер швидко зменшується — значить, заплив далеко. Дім на березі ледве помітний, людей майже

зовсім не видно... Треба повертати назад. Але не хочеться.

Назад пливу швидше, підганяє загроза відстані, і часто напочатку здається, що берег нітрохи, ніяк не наближається.

Коли залишається чверть путі до берега, мене зустрічає на човні наш завгосп Садік. По сумісництву він сполучає й професію «рятівника». Ще здалеку кричить і лається, наказує мені сідати в човен. Я теж не надто люб'язно посилаю його до біса.

Лягаю на спину, пливу швидше. Хочу повернути вбік, човен Садика знов біля мене. На пляжі гурт людей, стоять і дивляться в море...

«То ви організували таку... урочисту зустріч? — кажу, показуючи Садику на той натовп на березі. — Тьху, чорт, як вам не соромно!»

«На морі мусить бути порядок, мій дорогенький! — відмовляє Садик примирливо. — Це вам не ваша... література! Там можете плавати, як хочете... — Іще й іронізує, чортів базіка! — Ви не сердьтєся. Нам же відповідати за вас!»

«Добре, Садику. Келишок поставлю», — гукаю до нього, скочивши в море. Швидко пливу до натовпу людей, до свого одягу на березі. Він мене, цей одяг, і виказав комусь...

Наталя каже за вечерею: «Ніхто не бачив, як ви попливли. Я помітила й стежила. Довго... Потім десь зовсім зникли в морі: і я злякалася...

«Дякую, ви добра».

«Побігла до Садика. І він іще жартує: «Чому ж це ви, красуне, так непокоїтєсь?» Ще й натяки собі спітає, надто цікавий слідопит», — мило розгнівилась на нього дівчина.

* * *

В печальні юності літа,
В краю моїх дідів,
Отам, де шир і самота,—
Над морем я сидів,

І милувавсь я кожен раз:
Під синьогрудий грім
Земля із морем обнялась
В коханні віковім...
Весь вік розлучені колись,
А суджені здаля,
Тепер ми в ніжності зійшлись,
Як море і земля,
І все, що єсть в любові їх
І вічне, і святе,—
Мов сум землі і моря сміх,
В серцях у нас цвіте...
Прилинь і тихо обійми,
Розлуки всі пробач
І над життям моїм слізьми
Солоними заплач.

Кожен ранок — як морські хвилі: радості, надії і страждання. Моя непевність та болючі тривоги. Мучить думка про швидку розлуку. Як не скажу їй ні, то коли ще?

Юрій-Стамбульська сільрада відшвартовує для нас човна. Як і завгоспу Садику, йому подобається наша з дівчиною дружба. Несподівано надумав сісти до нашого човна і менший брат Наталі Андрій. Мені приємне його товариство. Але сьогодні?..

«Наталю, мені треба сьогодні поговорити з вами про дещо важливе.— Хлопчик зиркає на мене допитливо. Я усміхаюсь до нього, щоб не образити:— Ні, Андрійку, ти сиди в човні. То буде пізніше».

«Дуже мені треба слухати вашу розмову,— похмуро каже. Видно, йому таки досадно, що збираємось відселити його з човна.— Ось поплаваєм трохи, і відвезете мене на дерево Утьосова!»

«Ти не поспішай, мій друже. У нас багато часу!»

Наталія поважно й насмішкувато звертається до мене:

«Де ви хочете розмовляти зі мною: на суходолі чи в морі?»

Я кажу їй трохи журливо:

«Скоро ж поїдемо звідси. І розлучимось, Наталю...»

Дівчина дивиться на мене здивовано. Розмова не

клеїться. Андрій не дивиться на нас, він старанно копирсається в морській пелені велетенськими веслами, що не слухаються його; постійна течія непомітно відносить нас убік.

«Дерево Утьосова» у Гагрі показують десятків зо два. Тут знімали кінокартину «Веселі хлоп'ята», яка прошуміла досить галасливо як перша справді смішна комедія та ще з чудовою музикою Дунаєвського. (Іван Каляник і досі наспівує з неї веселі мотиви!) Бо скептики вважали, що «Червоні бісенята» — то дика суміш примітиву і несмаку, а вона була нібито початком комедійного кіно... Андрій вважає «справжнім» деревом Леоніда Утьосова лише берест на самому березі моря, он він сідає під ним грати в лото на купі гравію. Не встиг вилізти з човна, як до нього збіглися всі товаришочки... На морі тиша і сонце. Яке сонце! Від нього нема порятунку. Я радий, що сіверянка легко зносить і навіть любить спеку. Ось на кормі зручно влаштувалася каштанова і бронзова ніжність. Від неї також струмить жовтогарячий племінь... Тихо рипають весла в уключинах. Не треба думати ні про що. Тут безмовна втіха і щастя очей моїх. Так гарно. Вона доїдає велику скибку дині і мовчить... Учорашній здогад не дає мені спокою. Дівчина чекає розмови. Може, з простої дівочої цікавості. Нас відносить хвиля у простір. Над ним зелені шапки гір. Ми далеко, та пливемо повз них — мовчазно, повільно, зачаровано, самі в цілому... *морі!*

Усе, що сьогодні, — ніби вперше в житті... І човен, і море, і русява дівчина на кормі, ніби вся вилита з жовтого воску чи меду. Чуйно вслухається в тишу на морі і в моє мовчання. Починаю незграбно і плутано, питаю, чи не могла б переїхати в моє місто. Коли б погодилася так зробити, то було б для мене велике щастя. Вона повертає обличчя вбік, я бачу лише любий профіль; дивиться в зеленкувату воду, і її неймовірне, безмежне збентеження схоже на гострий біль. Навіть у суворо затиснутих складках вуст тінь того болу. Відповідає не зразу. Розгублено і мляво підшукуючи слова, каже, що ніколи в житті навіть не думала про таку зміну в житті. Щоб зважитися на таке, треба сильно любити, а ми ще мало знаємо одне одного.

Для мого настрою, розпачливо-напруженого, безмовно тривожного й боязкого, ці слова здаються поміркованою й холодною відмовою. Мене зразу наповнює, оточує й заливає темна ніч туги. Туга безкрая, як морська далечінь. Чи не помічає вона, яка темна ніч западає в душу мою? Вачу лише, що її саму приголомшує якась страшенна ніяковість. Не подумалось мені про соромливість юності, замішання душі. Човен обмежує коло вчинків, рухів. Я не можу залишити весла. До того ж сонце тут сліпуче, настирне, невідступне, як тисячі «юпітерів» при кінозйомках. Ти, милий брате, вибрав місце для сватання так необачно й по-дурному, що гірше й придумати не можна... Коли б це було у смерканні вечора, десь під деревами чи на камені, ти б міг тихенько пригорнути й заспокоїти дівчину в цьому глибокому та болісному замішанні, у трепеті й тремтінні юної душі. Летиш, як на вогонь, і чиниш, немов засліплений хлопчисько... Я скеровую човна до берега. Дівчина стрибає з нього й ховається за корму. Не піднімаючи голови од води, тихенько запитує мене, і голос долітає ніби з глибини моря:

«Тересю, а ви не обидились на мене?»

«За що, Наталочко?..» — Намагаюсь відповісти голосом звичним, може, й веселим, але страшенна туга й смуток виказують правду.

Садик забирає й швартує човна. Наталя підіймає руку з води. Я не відповідаю, іду на чоловічу половину, швидко одягаюсь, виходжу на асфальт. Сонце відбивається на ньому, як у дзеркалі, воно сліпучо-яскраве, моїм очам боляче. Так воно мучило мене і в човні!

По дорозі до крамнички Максума я купую багато соковитих персиків. «У вас добре кахетинське?» — питаю я господаря. «У нас завжди добре вино. Ми одержуємо з Тбілісі», — з гідністю відповідає Максум. В ці години тут нікого нема. «Налийте, прошу, ще. Тільки — міцного. І собі також...» Я пригощаю статечного й привітно-стриманого винодара: ми п'ємо добре вино, заїдаємо персиками. «Може, мені вже досить?» — невпевнено каже Максум. «Я один пити не звик...» — «Ну добре», — примирливо каже він і наповнює келих. Він пильно вдивляється в моє лице,

ловить погляд, хоче щось розгадати... По дорозі до хатини Міканбе зустрічаю Андрія, кажу хлопчику: «Забери у мене, любий, оці персики. А то розгублю».

«Ви що, були в Максума?»

«Так, трохи був...»

«Добре трохи»,— ясно та пильно дивляться очі хлопчика.

Я йду до моря. Сьогодні запливу далеко-далеко. Максум же пив за моє здоров'я, щастя і навіть за благополуччя...

«Привітайте там Ататюрка»,— гукають мені знайомі, коли відпливаю. Чи й вони що помітили?.. Та дідько з ними!.. Міцні обійми холодної води— як сувора втіха. Не озираюсь, не милуюся зеленим муром гори... «Чаша моря і синя чаша неба»,— так писав Борис Пільняк, здається, в повісті «Сперанца». На пароплаві з такою назвою їхали через Босфор перші переселенці на землю предків і він з ними. «Ех, дівчинко. І немає в мене надії». Нині море і небо, все спокійне і таке байдуже до мене! І мені холоднувато. Лягаю на спину, помічаю, течія віднесла мене вбік. Слабенький крик лунає з берега: «Не пли-віть! Зачекайте на мене!..»

Швидко пливу їй настрічу.

«Навіщо ви... попливли за мною?» — голос мій хрипкий і сердитий.

«Я за вас боя-лась... Не сердьтеся на мене»,— тихо каже дівчина, не повертаючи голови.

«Чудна думка прийшла мені, Наталю».

«Яка?..» — спитала швидко, аж закашлялась від морської води.

«А та, що не підете за мною у *вир* життя».

Вона хоче заперечити, повертає голову. Та я дужими ривками відпливаю.

«Друже Максуме! Налийте мені ще, але міцного».

«А де ви були?»

«На побаченні в морі».

Моя кімната біла, як палата в лікарні. Щоб заснути, треба повернутися лицем до стіни. Я надто стомився за день. Оце тобі відпочинок! «За дурною головою

і душі нема спокою». Вві сні до мене приходять матери... Вона, вся в білому, стоїть біля узголів'я. Хоче попередити про якусь біду... Так було кілька раз у моєму житті.

Я розумію, що все це лиш сон, а прокинутися не можу. Здається, хтось приторкнувся до мого плеча. Біля ліжка стоїть Наталя. Дивиться пильно, здивовано. Наче прислухається до чогось далекого.

«Чому обідати не прийшли? — запитує строго. — Ось я дещо принесла. Вам снилося... щось неспокійне? Я сиділа тут поруч».

«Приходила мати. В білому. Якась жде мене біда...»

Я дивлюся з вікна хатини Міканбе, як по крутій стежині сходить до моря моя світло-русява гостя. Ти не по літах буваєш засмучена, моя зірко. Але ти так яскраво освітила мою хатину, і море, і весь Кавказ.

Ще тільки світає, умиватися холодною водою під кущами виноградної лози так приємно! До валізки летять комірці та галстуки, за літо ні разу не одіті, забуті й трохи пожовклі від кавказького несамовитого сонця книжки та рукописи. На околишні стежечки та пагорки я дивлюся з такою любов'ю й тугою, наче давно вже попрощався з ними... Кипариси над морем стоять вологі й сонні. Ми з Андрієм квапимося скупатися, бо це вже востаннє! Море хвилюється, як і ми. Та сьогодні — менше від нас: одні поїдуть, інші приїдуть до нього у вічних пошуках своєї химери, жарптиці щастя. Я пірнаю, набираю у рот води, цілую море — дякую за неповторну казку! Я прощаюся з ним і горами: більше ніколи не побачу їх отакими чаклунськими й легендарними... Гірські діброви й скелі високі! Мабуть, ніколи вже не прийду до вас з моєю дивною супутницею, яка подарувала мені хвилини такої небесної радості. Благословляю вас, дні того серпня, як літо моєї душі...

Учора сюди приїхала дружина мого друга, Ніна, та сама, що колись завезла мене з Сухумі в Афон. Як побачила вкупі з Наталею, то розгадала мою морську казку за мить. І вигадала ще деякі казки про мене для жінок, але цілком буденні...

У відкритому авто ми знову поруч. Наталі гарно в коричневій ковбойці і синій шапочці. Я дістаю з бокової кишені піджака дві картки: на них доня Бориса Вогау і моя.

«Ось мої любі дві школярки,— кажу тихенько, показуючи Наталі.— Одна в десятому, а менша — в другому...»

Наталя вражена. Вона схиляється, дивиться довго... В думці я дорікаю собі: про Іринку треба було розповісти давно.

Вона мовчить всю дорогу до Сочі. Журними очима дивиться на гори й море. Я немов у чомусь винен, стаю слухняним і підвладним її мовчанню...

Чекати на поїзд години дві, ми йдемо до моря. «Так іще одне прощання з морем, Андрійку?» — кажу я руському хлопчикові. Під грузинським сонцем його вихрястий чубик порудів, немов кожушок степового ховрашка. Скидає платтячко, запливає з нами і Наталя. Гребені хвиль не дуже високі, але Андрійко скоро повертає до берега. Наталя довго мовчить. У рожевій шапочці для купання вона зненацька пірнає, вистрибує з води, каже:

«Знаєте що...» — і знову ховає голову під хвилю.

«Що ви хотіли сказати?» — питаюся, коли виходжу на берег.

«Ви передайте вашій доні моє вітання... Наші з нею долі схожі».

Нова маленька таємниця. А на вокзалі немає троянд. Я купую в старенької жінки жмутик безсмертників. Мати сидить на лавочці поруч з Наталкою, я супроводжую свій дарунок тихими словами, майже шепотом. Дівчина приязно усміхається, приймає... безсмертя моїх морських надій, химер і вигадок.

Кінчається посадочна метушня. Я вибираю у вагоні вікно, що дивиться на море. Ми стоїмо біля нього. Сяйво яких зірок може зрівнятися з очима дівчини, що дивляться тобі в саму душу і вкупі з тобою — на сонце, поринаючи в зелену морську купіль! А поїзд невловимо одвозить нас усе далі від гір та все ближче до нашої розлуки... Дівчина підросла, вся стала яскрава, мов квітка в розвої, і я, мабуть, винуватець тієї дивної переміни.

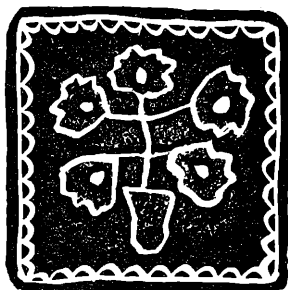
Промовляю гарні рядки: «Стигнуть рожі на пшениці — буду я журиться». Пояснюю слова «рожі» і «журиться» й кажу: «Не довчив я вас, Наталочко. Розлучимось, і забудете мою мову». Очі наші знають, що таке розлука, погляди надовго зливаються у печальній ніжності... А поїзд все ближче підходить до мого міста. Смеркає, Андрійко лягає спати, і я цілую його на прощання. Марія Олексіївна усміхається тихо й журливо... Напливає вночі знайомий перон. Нині він темний, похмурий і пустельний. Вона не зважається спити на нього, держиться за поручні на сходах. «Якщо я відстану від поїзда, хто ж повірить, що це трапилося випадково!» — грайливо туркоче і сміється... «Гей, зупини, забери, не пусти її на ту північ!» — щось бунтується, заперечує, кричить у мені...

Надійде північ, упаде снігами
Над нашими морськими берегами,
І буде плакати зорями Кавказ,
Що не вберіг для щастя й долі нас.

Гостро звучать два дзвінки. Мій погляд тоскно ловить мить розлуки. Я рвонувся за поїздом. Та він швидко зникає у темені ночі. Потім немов прокидаюся зі сну. Кепка у піднятій руці. На сірому асфальті сиротливо стоїть моя валіза. На пероні ні душі.

Тихше, дурне моє серце. Ну, від'їхала дівчина. «Та вона ж забрала, повезла з собою і повітря, яким ти дихав».

Таксі швидко переносить мене в рідний дім. Він також пустельний і холодний. Такі знайомі й немов чужі полиці, такі добрі і теплі колись книжки тепер дивляться холодними очима, звичні речі насторожено стежать з усіх кутків... Але тихше, серце, щоб не здогадалася ні про що сестра Оксанка. Брат щось записує до великого зошита в клітинку. Всю казку, прожиту над морем. Часом виходить на балкон, дивиться на зорі. І сидить за столом до ранку. Сестра мовчки ставить на стіл сніданок..

12. ПРОДОВЖЕННЯ МОРСЬКОЇ КАЗКИ

Ти, каменю, холодний чи гарячий,
Без тями і чуття отут лежиш,
А над тобою море вічно плаче
І чайки плачуть, тільки ти мовчиш.
Коли на тебе ступить юнка строга,
Зігрій їй лагідно маленькі ноги,
А хвиля хай обійме теплий стан,
Як я обняв для щастя і тривоги,
Залюблений у вічний океан...

«До каменя на березі моря»

Почалися дні такої гострої туги, що я місця собі не знаходжу. Приходять друзі, та я тікаю від них: легше зносити муки розлуки наодинці, ніж на людях. Один притулок, де шукаю хоч малої розради, це Лісопарк, він бушує жовтогарячим полум'ям осені, тут чекаю листів і сам пишу... Сюди ж прийшов із першим листом від неї, який звучить мені небесною музикою, читаю його удвадцять: «Т — сь, хороший! Жодного листа за своє коротеньке життя не читала з такою цікавістю й радістю, як оце ваш. Даремно ви позаздрили моему веселому тону — він фальшивий. А коли ввійшла до вагона й залізла на полицю, то мені стало дуже самотньо, і навіть плакати хотілося...»

Минуло два місяці розлуки, і кожен лист був як повість жалю й розради. Кожне слово як відгомін морської казки. У цій розмові через простір палахкотів племінь серця і порив нерозтраченого шалу душі. Не було слів ні випадкових, ні другорядних... *Через тишу ночі, крізь поля все зі мною мила розмовля. Птиці*

*крик — далекий голос любий... Та крізь тишу ночі,
крізь поля милої не видно звідцїля.*

Листи дівчини і стримані, і точні у слові. Мої ж повні безоглядної й, може, комедійної щирості.

Так спокійно, серцем посмутнілий,
Я листів ще зроду не чекав,
Снився мені учора голуб білий,
Що на вишні ягоди клював.
Спілі вишні капали криваво,
Тільки голуб чистий був, як сніг.
Він і крила парусом розправив,
Але довго полетить не міг...
Краще вже мені б приснилась чапля,
Білий голуб завжди неспроста.
Моє серце знову кров'ю капле
Над рядками вашого листа.

«Білий голуб»

Перекладаючи ці вірші на російську, Віра Інбер якось писала мені, що, їй здається, голуби на вишні ніколи не сідають. Може, й не сідають, бо я сам не бачив. Але в нашій пісні співається: «Сидить голуб на дубочку, а голубка на вишні...» Коли народна пісня дозволяє собі таку «неточність», то може дозволити й поет.

Наприкінці жовтня, крім листів від Наталі, де все уже звичне та любе, несподівано приходить іще один лист. На білому конверті латинкою надруковане ймення російського романіста; батько дівчини пише весело й коротко: «Учора з друзями пили за ваше здоров'я. Доня розповіла мені про вас. Чекаємо на свята...»

Готелі в столиці завжди переповнені, мені ласково надає притулок співробітниця Спілки, і я одразу ж лечу до моєї казки.

Маленький будиночок у дворі на вулиці «Правды». Біля дерев'яного тину ряди жовтої акації, як колись біля моєї хати в херсонському селі... Вечір, накрапає дрібненький дощик. Прочиняю хвіртку із калатанням серця. Її кімнатка — крайня праворуч. Тільки тисну маленьку руку й не можу сказати нічого з того, що передумав у дорозі... Андрійко влітає до кімнати, радісно стрічає мене.

Розглядаємо альбоми, безліч фотокарток, дві, по добрій згоді, переходять до мене. Рвучко прочиняються двері, на порозі батько Наталі. Підступив до мене, пильно вдивляється в лице, каже: «Так оце ви... М — ко?» — «Так», — усміхаюсь ніяково. Дужа рука на мить затримує мою, він звертається до Наталі: «Що ж ти казала мені, що він старий? А він молодий і гарний», — хоче батько підбадьорити мене. «Що ти, тату? Я ніколи такого не казала», — заперечеу дочка. Батько потихеньку приглядається до мене, жартівливо нападаючи на дочку, милується її збентеженням. У нього ще молоде обличчя, нестримна енергія, допитлива добрість. Борис Андрійович якимись рисами дуже нагадує Саву Божка. Якщо двох людей порівняти з гарними книгами, то Сава буде ніби простіше видання... Збираючись у дорогу, я читав книжки її батька. Знайомство з автором ставало начебто продовженням книжок. Вибираю мить і дякую за запрошення приїхати. Він каже: «Дякуйте Наталі, це її турботи...» На хвилину він вийшов до своєї кімнати, потім запропонував невелику прогулянку до центру Москви. На столику в коридорі захопив листа, читає при нас. Людина, відома світові по нарадах у Женеві, запрошує Бориса Андрійовича з дружиною на прийом у Наркоматі іноземних справ. «Фрак», — читає наприкінці листа.

«А він у тебе є, тату?» — запитує Наталя.

«Нема. Поїду в смокінгу».

Ми виходимо до авто. Борис Андрійович привіз його з Америки. Авто схоже на гоночну машину. Наталя сидить поміж батьком і мною. Ми виїздимо на Ленінградське шосе, потім на Тверську. Гамірна метушня вулиць мене вражає. Борис Андрійович помистецькому вгадує проміжки між темним чвалом швидких машин. Море вогнів, ватаги людей, колони тролейбусів. Їдемо у строгому мовчанні, бо рух напружений. Наталочка у червоній шапочці. Я тихенько кажу: «Казка про Червону Шапочку... у машині». Наші сидіння поруч з водієм, у машині інших немає. Батькові руки на кермі. Вони впевнено ведуть. Як і пишуть.

Ми виходимо з дівчиною біля славетного Єлисеєвського магазину, як його й досі звать москвичі. Удвох

з Наталею прискорюємо проходження великої черги, бо це ж напередодні свята. Знову під'їхав до крамниці батько, вся машина зайнята, він бере для нас таксі. Вдома Наталя далі знайомить мене, й коло моїх друзів зростає. Перший — її дід Андрій, селянин із Поволжя, міцний і суворий, з гарним і виразним обличчям. Потім вона веде мене до кімнати своєї «мами», зве її Кіра Георгіївна. Марія Олексіївна Соколова, що була з нами над морем, нині живе одна в місті Коломні. Наталі важка розлука з матір'ю.

У невеликій вітальні до стінки приколото малюнок, зроблений олівцем. «Це портрет Бориса Пастернака, мальований колись батьком. Він дуже любить поета».

Нас покликали до більшого покою. За круглим і досить великим столом сиділи господар і господиня, дід Андрій, його онук, Наум Калюжний, і не знайома мені жінка. Все несподіванки. Бо Калюжний — мій добрий знайомий, нині редактор харківського журналу «Червоний шлях». Він вітає мене сердечно. Перед від'їздом до Москви я був у редакції журналу, коли Олесько Досвітній приніс Калюжному свою повість «Літератори»... Жінка в чорному зосереджена, печальна. Борис Андрійович каже:

«Познайомтеся, Германович, з Анною Андріївною Ахматовою...»

Оце вже справді несподіванка! Борис додає:

«Ви з Анною Андріївною колеги, по жанру». — І садить нас поруч.

Жінка висока, постава рівна й гордовита, лице бліде, а руки нервові. Щось орлине в обличчі, ніс з горбинкою, гарні сині очі, погляд відкритий. Вираз очей повен розуму, уваги до інших, душевної сили. Вона велична й загадкова, як і в своїй поезії... І така ж безмежно печальна. Наум Калюжний — веселий, низенький і круглий, обличчя дуже добре і по-козацькому закручені донизу вуса. Ми згадуємо один випадок з його життя: тоді Наум працював у нашому посольстві в Чехословаччині. По дорозі в Париж з Маяковським щось трапилося, обікрали його, чи що. Він прийшов у Празі до Калюжного обміняти валюту. На подяку за послугу поет подарував Калюжному свою нову книжку з таким написом:

От Северного полюса
до полюса Южного
Люблю, вспоминаю
Наума Калюжного...

Наум пишався цією присвятою, показував її товаришам у редакції «Червоного шляху»... Всі за столом весело сміються, слухаючи його розповідь. Борис Андрійович каже:

«Наум ваш земляк, справжній українець».

«Так, вуса в нього українські», — вирвалося в мене.

«Не лише вуса, а й темперамент справді український», — додав господар. Потім згадує про Бориса Пастернака, про любов його до України: — Він там учився, довго жив і книжку своїх поезій назвав «Ірпінь». Ви знаєте Ірпінь?» — звертається до мене.

«Знаю, і річку, й містечко, і книжку читав. Гарні поезії. Всі мої молоді друзі люблять Пастернака. На нас справила велике враження і проза його: «Охоронна грамота», — кажу, звертаючись до всіх.

Розмова заходить про книжки. Наум пригадує оповідання Бориса Андрійовича про лісового царя часів громадянської війни і дивується:

«Де ви такого царя викопали?»

«Як викопав? — сміється автор. — Життя таке іноді вигадує, що нам і не сниться! То було на півночі, в глухому лісовому закутку, який і наші червоні загони, та вже й біляки, обминали стороною. Там панувало безвладдя, отож бородаті селяни зібрались на сходку і вирішили для порядку обрати свого, «домашнього» царя. Не можна без влади! Отак і з'явився лісовий цар Іван».

«Ну, це прямо дивовижно», — захоплено вигукує Калюжний.

«А як же інакше? Сотні років звички до влади, до старост і жандармів, а тут царя вже немає, до них у ліси ні Кропоткін з книжками, ні якийсь там Махно не дійшли, а без влади не можна», — жартівливо пояснює господар.

Калюжний доливає в наші маленькі чарки горілку. Ахматова усміхається стримано та журливо.

Вона мовчазна, ніби в полоні якоїсь важкої турботи. Раптом звертається до мене:

«Ви в якому жанрі працюєте?»

Борис Андрійович уважно прислухається до початку нашої розмови, говорить мені:

«Пробачте, ви дозволите Наталі принести сюди ваші книжки? Принеси, дочко».

Вона дивиться на мене нерішуче: подаровані книги щедро «прикрашені» ніжними написами. Потім принесла «Нашу Азію» і «Книгу лірики». Цю, другу книжку взяла в руки Ахматова. Наталя пильно стежить за її обличчям... Ахматова читає вголос, читає легко й точно, у неї чиста вимова, вірні наголоси.

«Ви так добре знаєте українську мову?» — кажу я Ахматовій.

«Вона рідна й мені, це мова моєї матері. Моє дівоче прізвище — Горенко, і гімназію я скінчила в Києві. Ви у Києві живете?» — запитує Анна Андріївна.

«Живу в Харкові, але Київ дуже люблю».

Потім докладно розповідаю Ахматовій, як люблять її поезію мої харківські друзі, називаю імена багатьох поетів — Калянника, Котлярова, Литвака, Вітковського. Бачу, як пильно стежить за моєю мовою господар: він радіє кожному моєму слову... А лице Ахматової на мить освітила журлива усмішка. Вона роздумливо говорить:

«Все було написане так давно! Невже мене хоч трохи знає сучасна молодь? Та у книжок, мабуть, своя доля, незалежна від долі поетів».

«Так, це дуже вірно сказано,— жваво підхопив її слова Борис Андрійович.— У книг своє життя і своя доля. І ви, Анно Андріївно, дарма дивуетесь: вас і молодь знає добре! Ви навіть не уявляєте, з якою жадібною цікавістю вивчають вони спадщину старших поетів!»

«Молодь має своїх товаришів, однодумців і поклонників, своє коло палко закоханих у поезію людей. Так вони й переносять ваші чудові поезії, Анно Андріївно, до чималого й щирого загалу читачів»,— намагаюсь і я доповнити поштиву й запальну мову господаря.

Гостя все була мовчазною, проясніла тільки по цій розмові. Крім смутків минулого, її оточувала

якась інша важка таїна... По хвилинному мовчанні ось вона сама продовжує бесіду:

«Останніми роками мені доводилося з обов'язку в Академії наук, та й за власним натхненням, вивчати рукописи Пушкіна. Його метод і звичка писання дуже цікаві. Поет писав зразу, швидко, в полум'яному напливі енергії. Опрацьовуючи, викінчуючи твір, він починав скорочувати написане, нещадно викреслювати цілі строфи, куплети. І викреслював він не просто гірші, між ними часто бували чудові строфи! Але вони були зайві в композиції твору: знімаючи їх, він досягав більшої виразності й сили звучання поезії».

За мовою Ахматової пильно стежить Наталя. Мені подобаються милі очі, заглиблений погляд строгої учениці. Поруч з нею дослухається дід Андрій. Він мені видається людиною також міцною в думці і по-своєму цікавою. Саме суворе обличчя дідове говорить про те, що він чуттям угадує синову турботу про цю журливу жінку в чорному. Мені здається, що він цілком розуміє найглибші причини турботи сина. Син виявляє теплу й щиру увагу до всіх, він веселий оповідач за столом, але тут не розказують анекдотів просто для веселощів. За кожною з найкоротших історій якась значна думка, як ото в лісовому царі Івані. Коли Ахматова сказала про те, що книги мають свою окрему долю, Борис Андрійович показав нам деякі свої книжки, видані вже німецькою та англійською мовами.

На хвилину мені подумалось: чи могли тут справити враження мої поезії, прочитані вголос Ахматвою? Кіра Георгіївна розмови наші лише слухала. Вона мало схожа на свою сестру, Нато Вачнадзе, але висока й струнка, також вродлива, типова грузинка. До Ахматової ставилася з такою ж пильною увагою, як її чоловік. І ми, вся харківська молодь, добре знали про всі нещастя, пережиті поетесою, про трагедію її друга поета Миколи Гумільова.

Моя поїздка до друзів набрала більшого значення тому, що я зустрівся з Анною Ахматвою. Це була єдина стріча в житті з російською поетесою, прекрасною й трагічною. Так само я радів, що познайомився з Борисом Андрійовичем, у моїй пам'яті ці люди стоять поруч, як сильні характери й талановиті

діячі на ниві культури. Для мене їх образи дорогі ще й тому, що ці російські люди щиро поважали та любили письменство й мови всіх народів, їм була близька пісня й поезія України.

В тот год, как камень, снег лежал,
Чуть оседал под солнцем ранним,
И яблоню мне было жаль —
Сугроб ей ствол и ветви ранил.
Тот снег — злодей и чародей —
В сок превратясь, лечил ей раны...
В природе, как и у людей,
И нелогично все, и странно.

Один вечір на Малому Тишинському провулку в моєму тимчасовому мешканні. Ми згадуємо з нею дні над морем, читаю їй свої чернетки, розповідаю, як тужно було в розлуці з нею; мої скарги і жагучий біль викликають хвилини такого ніжного співчуття, що треба зібрати всю силу волі, щоб не перейти грань у тій болючій розчуленості. Чиста юність мусить боятися її, як пастки і небезпеки, бо мужність кохання породжена вірним серцем, хоч у такій мужності невимовно багато страждання... Мусиш забути недбалий заклик: «Цілуй її, більш молодість не буде».

Я проводжаю її через усе місто, до самої хатини, біля хвіртки ми довгенько затримуємось. Тут домовилися, що завтра підвечір поїдемо в Коломну до матері... І знову вона відійшла до своїх уроків і турбот. Наступного ранку я не знаю, куди мені подітися з вимушеним дозвіллям. Цілісінький день самотності й тужного чекання! Мені здається, що мене безжально та жорстоко покинули в цьому ревучому, гамірному місті...

Та ось вечір, і ми вже сидимо в вагоні. Наталя одразу защебетала:

«Знаєте, що сказала про вас Анна Андріївна?»

«А що саме?..»

«Що ви, для свого фаху, людина дуже-дуже скромна».

«А, розумію. Колись було модно серед поетів здобувати собі славу позою чи навіть скандалами. А що ж

годилося мені, келиха розбити, чи що? Ви сиділи далеко від мене. А я почував себе наче їжак серед вогнища. Навіть випити зайву чарку боявся».

Наталья тремтить у якомусь радісному піднесенні, наче птаха, що вирвалася з клітки, вона щебече без упину:

«І знаєте, що скажу вам по секрету? Ви справили на моїх гарне враження... Це мені не подобається!» — додає вона з лукавою усмішкою.

Поїздка до матері — це ж свято для неї. Та, може, й моя присутність важить дещо, принаймні нагадує, як ми всі були рідні й щасливі над морем.

У Коломну входимо мовчазні. На мить я думаю: навіщо сюди заблукав?.. Але Марія Олексіївна зустрічає нас такою тихою й незмірною радістю, що мені гріх було так думати. Скільки в неї тоскних днів та ночей у розлуці з дітьми... Наталья рвучко скидає пальто, їй так гарно у новому костюмі темно-вишневого кольору. Вона підросла і стала напрочуд гарною. Обличчя матері світиться ясною радістю.

Виявилось, що всі ми дуже зголодніли, вечера триває майже до другої години ночі, нам тепло та люблю в домі доброї матері... Згадуємо наші дні в Гагрі, мандрівку до Сухумі. Мати розпитує про вчорашню вечерю в домі Бориса Андрійовича, про Ахматову. Світ батька тепер далекий і чужий для неї, і про Кіру Георгіївну ні дочка, ні мати не мовлять ні слова.

...Свято у малому місті відзначають не галасливо, бо всі будні присвячено важкій роботі. За два кроки від нас старовинна церква, вона зветься по-древньому: «Нікола на Посадах».

Двері моєї кімнати напівпрочинені, протилежної — зовсім відкриті. Блакитненька ковдра обіймає дівчину. На сніжному пагорку подушки наче кинуті снопики золотої пшениці. Юність випромінює тихе світло, і ніби вчувається запах степових фіалок... Як болоче вдома я мріяв хоч на мить побачити отаку картинку! Мати її зазирає в мою кімнату й каже:

«Я ось мушу зауважити, мало уваги вона приділяє вам».

«Яка там увага? Все добре», — відповідаю.

«Пішли б разом погуляти. Уставай, доню, годі тобі, вже пів на дванадцятую!»

«Доброго ранку. Тільки не ходіть сюди,— весело відгукується Наталя й закривається до підборіддя.— Підіть поки що самі погляньте на Коломну. Добре?»

День похмурий, от-от посіється холодний осінній дощ. «Не осенний, мелкий дождичек...» Заходжу та оглядаю церкву — Ніколу на Посадах. Вона побудована квадратом, сірого кольору, але цікаві тут п'ять баньок, зібраних угорі до купи.

Мандрую в напрямі річки. Через кожні кілька будинків тут по одній або дві церкви. Іноді вони стоять поруч, а всього їх у невеликому місті — 26... Завод, паротяги, нова Коломна десь збоку, над нею червоні стяги, мов квіти весни під сірим небом... На околиці можна забути, в якому столітті живеш. І це відчуваю, мабуть, не я один... Назустріч мені йдуть два хлопчики, може, з п'ятого класу, пильно видивляються на моє довге пальто, черевики та широкий капелюх. Без тіні посмішки один запитує:

«Ви, дядю, часом не Петро Перший?»

«Цілком можливо»,— відповідаю.

Мої географічні знання доповнюються, дізнаюся, що місто Коломну підперезують три річки: Москва, Ока й Коломенка. Я довго не розлучаюся з красивим берегом чудової Оки, довго бреду вдалеч, червоняста глина налипає до черевиків, уже вони схожі на гостроносі човни, що потопають в осінніх калюжах... Може, річка нагадує мені дніпровські розливи. Мені журливо й любо під вологим вітром. Нащо я завіявся в ці далекі краї? Що тут знайду й що покинув? Мало мені було Середньої Азії на початку тридцятих років!

Син мандрівний старого гречкосія

Відшукав на радість і на сум

В стародавній лісовій Росії

Величаву і ясну красу.

Три ріки тут сходяться до купи,

І на тому перехресті рік

Моє журне, необачне й глупе

Серце утопилося торік...

(Вдома мої друзі Іван Калянник і Арон Копштейн скажуть, що в цих рядках є якась свіжість).

А нині я ще блукаю берегом Оки з химерною образою в серці. Образа на цей похмурий ранок, на церкви, що вони такі схожі, на самого себе і свою долю. Хочеться бути нерозлучним з нею кожен мить... Ех, Наталю, Наталю...

Удень надходить мир і прояснення. Мати кудись пішла. Ми удвох в кімнаті її дитинства, і Наталя каже: «Якось недавно ми зайнялися з Кірою Георгіївною такою дивацькою арифметикою: вона сказала, що ви старші за мене рівно на стільки років, на скільки мій тато — од неї...» — «Можливо, що так, — відповідаю дівчині в журбі. — Але через два дні мені буде 32 роки!»

Вечір проводимо за читанням уривків і чернеток. Про море, сонце прекрасної Грузії, хатину Міканбе. Очі дівчини розкриті широко й племенисто, брат здивовано каже сестрі: «Що ти так дивишся, ніби кицька?» Наталя нестримно сміється на ці наївні слова хлопця, і я сміюся з нею.

І не забудь мені того вечора ніколи в житті. Може, саме в ньому було веселе, безтурботне та безмежне кохання...

...За ту мандрівку до мене причепився капосний грип; я знову на Малому Тишинському провулку, один, утомлений, змучений сумнівами; у неї школа, інші турботи. Крізь туман ледве просвічуються вогні великого міста. Мені холодно й самотньо. Я викликаю таксі, і воно мчить мене на Курський вокзал. Я нікому не подзвонив, ні з ким не попрощався. І з нею... Це вже справжня втеча.

Мені шкода було тільки сердечну матір у Коломні. Наче моя самотина така подібна на її, материнську. На подарованій книжці я зробив віршований напис:

Я був із вами — на сердечнім святі.
Прийміть пошану і любов мою.
Мені приснилось щастя в вашій хаті
У романтичному поокському краю.
Хай буде пам'ять — світле почуття,
І сонце світить в хаті на порозі...
Споконвіків романтику життя
Перемагає невблаганна проза.

В листах не питає пояснення моєї втечі, наче все так і мусило бути. Ех, дівчино, не буде в нас добра з тобою...

Час виліковує рани не лише в юності. Біль та гіркота вщухали, турботи й труд — найкращі лікарі.

Разошлись спокійно и навеки,
И сердца прошедшим не болят.
Только нынче молодости реки
В островах прожитого шумят...—

так переклала вона мій вірш.

Біла зима минає в роботі, в суворих подіях, і лише надії на нове побачення робили мене повністю діяльним, боронили серце від безодні небезпеки страждання. Ніжність пісень ставала панциром перед силою жорстокості. Знову будила блакитна далеч весни, з першим курликанням журавлів до моєї адресатки летіли нові жалоби та пісні... Цього літа ще раз їду, тепер прямо в Коломну. Марія Соколова стрічає мене з донькою сердечно, але з цнотливої надумливості зупиняюся в маленькому готелі. Таким чином, я сам зразу прирік себе на самотину. Наталя часто провідує мене із своїми шкільними товаришками. Але всі години без неї мені видаються занадто жорстокими... Їдемо в коломенський ліс із ночівлею, блукаємо в зеленому царстві, співаємо й розпалюєм вогнище. В широкому колі яскравої юності моя непевність і туга надто помітні, обурення на себе зростає, та ще ми випили чимало вина.

За кілька днів готель стає для мене нестерпним. Складаю книжки і речі, їду на вокзал. І знову нікого не попередив, не попрощався. Це друга втеча, мабуть, найважча для мене...

Справжні житейські драми не обминути, але пізніше я не міг собі пробачити тих, які сам вигадував. Лише вони потьмарювали мої стосунки з людьми, що, мабуть, любили мене щиро. Тоді вже мати пише мені листа: у ньому слова лагідного й журного дорікання. Але доня, мабуть, так і не збагнула, що залишати мене надовго — велика жорстокість.

Наступного літа вона їде на Кавказ, саме в місця нашої морської поеми, і на вокзалі вкидає поштівку

для мене. У ній одна фраза: «Вас чекає хатинка Міканбе». Та я вже поїхати не можу...

Редакція великої газети відзначала свято Перемоги 24 травня 1945 року. Я був на тому святі, дружня вечеря тривала до світанку... З моїм приятелем Сергієм ми зайшли тоді в дім по вулиці «Правды». Нам відчинила мати. «Що нині скаже Мар'я Алексєвна?» — як жартували ми над морем. Забилося в мене серце... Вона сказала, що вчора її дочка народила сина...

13. ПОДІЛЛЯ. САВА БОЖКО

Десять літ піском укрито
В Азії, в солдатах,—
Щоб залізною говорити
Й бронзово стояти.

«Вірші про Шевченка»

— Український письменник Сава Божко,— чітко стукає закаблуками, голосно рекомендується ставний і кремезний, ще зовсім молодий чоловік, міцно тисне мою руку, допитливо вдивляється в лице.

Згодом я пересвідчився, що ота формула саморекомендації у Божка постійна і незмінна при знайомстві з усіма людьми. Але в тих словах не було пихи або хизування, швидше то була «законна гордість», так би мовити, порядку соціального: він одверто пишався тим, що от син бідних катеринославських селян, мужиків, власним розумом і великою працею досяг почесного звання «пролетарського письменника». Та ще тієї нації, якою довго гребувало великодержавне панство. Він не підкреслював, що от у нього є якийсь особливий талан: на перший план виставляв свій невсипущий труд. І це було так.

Саву Божка люди вважали «оригіналом», диваком чи просто химерною людиною. Бо він міг віддати товаришеві й другу останню пару штанів.

Те ж саме було з черевиками, сорочками та іншим, коли хтось із товаришів виявлявся ще біднішим за нього. А як сам нуждався, то не казав приятелеві «позич мені десять карбованців», звертався просто: «Дай мені грошей». І ніколи не вважав, що їх треба повертати. Але й сам міг дати іншому та не думав, що йому мусять віддати. Божко був твердо переконаний,

що треба зневажати приватну власність і гроші. І найцікавіше те, що такі «норми поведінки» Сава пропонував іще... в 1922 році!

Він середнього зросту, широкий у плечах, помітна добре виплекана сила. Високі груди і вся постава, а особливо обличчя з рівним носом і тонкими губами робили Божка виразно схожим з Наполеоном. Він іще більше випинав груди, виструнчувався й пишався цим, коли товариші згадували цю його подібність. Сава лише на три роки старший за мене, але змушнення його пройшло набагато раніше, ніж моє. Студенти вже знають, що у двадцять років Божко став членом партії і ще через два роки викладав політичну економію в Комуністичному університеті імені Артема в Харкові.

Сьогодні він сам розшукав мене в гуртожитковій робітфаку, у місті Кам'янці-Подільському. Був початок квітня, Божко приїхав до тихого, заштатного міста з Харкова, мав у кишені мандат від ЦК, доручення створити нову газету прикордонного округу. Назва газети вже дозріла в ясній голові молодого редактора: це буде «Червоний кордон». Кам'янець тепер стоїть поміж двох кордонів: за два десятки кілометрів від нього, зразу за містом Жванець, починається білопанська Польща, а ще ближче, від Мукші та Дністра,— боярська Румунія. Біля Мукші на воді Дністра сумно впали бетонні споруди, висіли над річкою залізні сплетіння мосту... У новому, ще не знайомому місті Божко зразу починав підбирати штат співробітників для газети, нині підшукав секретаря редакції.

Працівники окружного комітету партії назвали йому мене як одного з «грамотіїв» серед робітфаківців, та ще такого, що «любить літературу». Божко трохи чув десь моє прізвище, бо тоді вже мені пощастило опублікувати в журналі «Студент революції» свій «Марш робітфаківців», також кілька статей у газеті «Вісті», яку редагував поет Василь Блакитний.

«Так ви підете до мене секретарем газети?» — зразу переходить до справи.

«Дякую. Але я робив лише стінні газети і рукописні журнали. Чи справлюся?» — тривожно відкакую.

«Ви мусите знати прислів'я: не святі горшки ліплять. Навчіться,— рішуче намовляє Сава Захарович. Він усе говорив та робив цілком упевнено.— За тиждень я мушу набрати увесь штат редакції, налагодити друкарську базу. Тут багато клопоту, бо цілком нове. До штату я введу вас сьогодні ж. Будете мені допомагати у всьому. Перший номер газети має вийти на свято 1 Травня».

«Ви... член спілки письменників «Плуг»?» — зненацька запитую його.

«Питаєте! — гордо випростовує груди Божко. — Аякже! У Харкові я був правою рукою голови спілки, нашого «папаші» — так ми зevamo Сергія Пилипенка. Ви байки його читали?.. Ми з вами і тут організуємо Подільську філію «Плуга», маю на те доручення й мандат від самого «папаші»,— майже чванькувато заявляє Божко.— Але головна справа нині,— додає,— вихід першого числа газети на Перше травня».

Так я стаю секретарем редакції газети. Справа не легка, бо незабаром на робітфаків треба здавати випускні экзамени... За відрядженням комнезаму села Глодоси Єлисаветградського повіту на Херсонщині я прибув на Поділля два роки тому. Обстановка в Кам'янці була складна. Уряди обох сусідів ненавидять першу робітничо-селянську державу, дають притулок всім недобиткам, засилають через кордони бандитів, диверсантів. Перший набір слухачів робітфаку проводиться з метою зміцнення кордонів, сюди відряджено багато юнаків з Донбасу, органів ЧК, літніх людей з армії. Наш робітфак у тому приміщенні духовної семінарії, де колись учився Степан Руданський. Незабутня восьма кімната у гуртожитку, мої однолітки й найкращі друзі: Микола Назимок, Сашко Откаленко, Юрко Горбенко; нам років по двадцять. Разом з нами живуть також Іван Верба, Андрій Супрун, Михайло Сапожников; вони старші, декому аж під тридцять років, прибули на робітфак з армії. Учебний заклад цілком воєнізований. Нас розбили на роти, приєднали до частин особливого призначення — ЧОНу, видали гвинтівки.

Така була коротка передісторія культурної «епопеї Божка» у Кам'янці,— так ми звали її жартома, але вона таки була яскрава. До неї вже виходила окружна газета, назви її не знаю, редагував поет Іван Кулик. З ним виступали на вечорах його дружина Пйонтек, Іван Дніпровський і професор літератури поет Драй-Хмара. Вони переїхали до столиці, а хто до Києва. Мені ще довелося чути виступи поета Володимира Гадзінського, родом з Галичини. Він читав свої поеми, писані верлібром, під Уїтмена, також лекції на теми нелітературні. Пам'ятаю його лекцію про теорію відносності. Гадзінський високий, худощий, тонкий і цибатий, мов черногуз, читав лекції з запалом, розмахував руками, його вимова була чисто галицькою із характерним «с». Він, без сумніву, був палким ентузіастом всього нового та молодого, започаткованого у радянському краю. Цьому були присвячені і його «наукові», довгі й трохи нудні поеми.

Штат «Червоного кордону» маленький, щось із п'ятеро запальних служителів «чарівної богині» — преси. Так назвав її Савка: «Бо оте друковане слово — то ж велетенська сила!» Був іще один художник, він же й випусковий газети. Цей чоловік вирізував химерні кліше — карикатури: Чемберлена, Пуанкаре та інших. Техніка друкарська ще надто примітивна, на жовтому та грубому папері карикатури виходили масними, та головне було досягнуто: хто не дивився на них — всі реготали!

Крім нас двох із Божком, всі працівники редакції за походженням галичани. Савка часто кепкував із суто «галицької» вимови:

— Ти дивися, Тереню: вони навіть із Пуанкаре роблять у відмінку — Пуанка-роgo,— щиро реготався він, підморгуючи до старого Теодоровича. Це наш бухгалтер, душа й володар всіх фінансових справ редакції. Він мав у два рази більше років, ніж ми з Божком удвох, але був іще міцним дідом, з гостро підстриженою борідкою, довгастим обличчям, трохи схожий на Миколу Скрипника. Теодорович особа в редакції дуже поважна, цілком оригінальна. Крутий і вередливий за вдачею, старий часто сперечався з редактором, не виконував наказів і розпоряджень. Божкові було з ним багато мороки, але мусив терпіти всі

його забаганки за невсипущу ретельність старого в роботі: Теодорович приходив до редакції раніш від усіх, потім іще довго сидів, коли всі розходились. Він був нерозлучний з установою, як домовик, але дух добрий і сумлінний.

Сава Божко готував перше число газети старанно та любовно. Він поїхав у райони, «організував» кілька дописів від голів сілрад і комсомольців. Ми зарані знали програму святкування 1 Травня на кордоні. Сава Захарович сказав мені: «Твій святий обов'язок, поете, написати до свята вірші. Щоб були обов'язково!» Сам він написав гучну та пишну передовицю на міжнародну тему: огляд світових подій з височини Поділля! Там були заклики до наших уярмлених братів за кордоном. Перед тим широко прошуміло славетне Хотинське повстання трудящих проти румунських бояр. А Хотин був недалеко від нашого міста.

Працюючи в редакції, я все приглядався до свого шефа. Божко, я вже казав, середнього зросту, з орлиним профілем, прямим носом і тонкими, нібито аж злими губами. Коли насторожено мружив очі або нестримно реготався, вони здавалися маленькими і часто майже зовсім зникали у вузьких щілинах. Широкі плечі свідчили про неабияку силу потомственого селяка, сам він пишався своїми високими грудьми, казав, що ніхто із отих «щуплих інтелігентиків»-городян не знає стільки народних пісень, скільки знає він їх та співає. Що лише він може довго-довго виводити високі ноти розлогих і затяжних степових пісень... І все це — завдяки високим грудям! А стали вони такими через постійне тренування: «То ж мої лекції, голосне читання та співи довгі зробили мої груди такими високими!»

До нього цілковито підходив різкий вислів Юрія Олеші: «Художник не може бути скромним...» Коли хтось із неприхованою приємністю дивувався якійсь рисочці у характері Савки, то завжди чулося оте: «Пита-є-те!» — завжди розтягнуте і самозакохане.

Перше число газети «Червоний кордон» вийшло 1 травня 1924 року. Після того, як святкові колони пройшли по майданах міста Кам'янця, всі рушили на станцію. Агітпоїзд виїхав до Дністра, на румун-

ський кордон. То була демонстрація проти боярства, яке придушило повстання бідняків у Хотині. Люди сиділи на відкритих платформах у святковому одязі, з червоними прапорами. Ми з Божком везли великі оберемки рідної газети, яка приємно пахла свіжою фарбою, і роздавали її всім. Щедро та безкоштовно! Газета вийшла на товстому рудому папері, та ми пишались нею! Що там якийсь «Таймс» або «Лук»! То все буржуйське, а в нас велике пролетарське починання... І головне, у цій газеті були мої перші надруковані вірші, вони так і звалися: «Перше Травня на кордоні». Я примудрився роздавати цю газету щонайперше красивим студенткам. Савка бачив моє щире старання і загадково посміхався...

Поїзд зупинився недалечко від зірваного мосту. Після мітингу люди пройшли з прапорами понад Дністром, але на певній відстані,— щоб кулі не досягали.

Два роки ми жили в робітфаці напівголодним життям, одержували по фунту хліба на добу, з'їдали його за сніданком, потім учили логарифми та мріяли про хліб. Хронічне недоїдання на протязі тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод. Було великою розкішшю, коли ми, зібравши свої копійки, купували у приватній крамниці Менделя солодкі кукурудзяні коржі. То був омріяний додаток до малої пайки... На третю весну країна стала трохи заможнішою, пайку збільшили. Крім того, до Травневих свят робітфаківцям видали нові черевики, штани та сорочки. Хоч все було з простого сукна, ситцю й сатину, але новеньке, і ми почували себе прямо джигунами й франтами. Хоч і не дуже модними, але цілком пристойними громадянами ще «дуже феодального», як хтось із юних філософів мовив, нашого милого Кам'янця... Тому й роздавати газети вродливим студенткам та сільським дівчатам у час поїздки до Дністра я вже міг якось певніше та сміливіше.

На службі в редакції прийшла й перша в житті зарплата. За секретарство я одержував 45 карбованців місячного, то були чималі гроші, можна казати без іронії. Нині всі харчові продукти, як і багато інших, коштували копійки. Редактор одержував за працю разів у півтора більше за мене. Ми вносили з ним

по 15 карбованців одній господині, яка забезпечувала нас харчами на цілий місяць.

Божкові жінка й синок іще жили в Харкові, тож він запросив мене жити в себе. «І мені буде не так самотньо, і для діла будемо ближче один до одного»,— казав він. І закупив для себе й для мене величезні портфелі: під осінь ми носили в них навіть... кавуни! (Тоді всюди була мода на портфелі).

Із своєї зарплати я міг іще інколи переказувати по десять карбованців батькові на село. Коли ми приходили до господині, яка ласкаво опікувалася нашим харчуванням, Божко їв неймовірно швидко, хапаючи й ковтаючи все за кілька хвилин, ніби хто його підганяв. Він знав старе прислів'я: як хто їсть, так і працює. Сава справді працював рвучко, дуже швидко. Та коли, було, схопить ложку надто гарячого борщу або трохи захлинеться кавою, то сміється й пояснює: «От чортова звичка! Ніяк не можу позбутися... Дітей у моїх батьків було семеро. Посадять усіх за стіл, насиплять одну велику миску. Ми навколо неї з ложками, хапаємося, мов голодні цуценята. Хто не поквартиться, той мало що встигне».

Після снідання ми йдемо до редакції. Тут Божко безнастанно повчає всіх, що газета повинна обрости активом сількорів. Без них ми нічого доброго не зробимо. Ми друкували в «Червоному кордоні» заклики, запрошували писати, виїздили по черзі в села. Агітували юних і літніх. Сава Захарович радів кожному листу, замітці. Щоранку сідав розбирати химерну пошту, де листи писані майже поспіль школярськими закарлючками літніх людей; Савка терпляче розбирав те плутане мереживо, де й думку часом угадати було нелегко. Люди скаржилися на несправедливі вчинки керівників і голів сільради. «От оцих ми будемо критикувати в газеті нещадно. Ленін попереджав, що ніщо не може загрожувати нашій владі так, як бюрократизм»,— переконував Божко свій маленький штаб. Зразу брався за кожний важливий лист: переписувати його, скорочувати, «загострювати» думку. Щоб клятуший бюрократ завтра вже відчув силу громадського осуду.

Теплий і лагідний літній вечір. Ми проводжаємо з редактором, після засідання філії «Плугу», цілий

гурток студенток, які живуть у селі за містом. Проїшли з ними кілометрів з десяток у веселій розмові. Повертаємося додому вже пізньої ночі. По дорозі в одному з маленьких приміських сіл бачимо у дворі велике гульбище. Співають люди в хаті, під трюїсту музику танцюють на подвір'ї. «Що це за гуляння серед ночі?» — питає Божко. Йому кажуть: «Весілля».

— Ходімо погуляємо, посидимо з людьми, — командує мій редактор. У хаті нас привітно садовлять за стіл, наливають по великій склянці горілки, ще й приспівують: «Налий, мамо, стакан рому...» За звичаєм, підходять до нас дружки з тарілками... Треба класти подарунки. «Гроші є? — питається Савка. — Ах, чорт, і в мене з собою нічогосінько!» — з досадою промовляє він. Дружки ждуть, треба думати швидко. «Зробимо ось як, — мовить Савка. — Знімай свого годинника!» Він перший кладе свого новенького годинника на тарілку. У мене такий самий, лише тиждень, як купив. Досадно, не дуже хочеться розлучатися. Дружки здивовані, але й дуже задоволені такою щедрістю... «Не жалкуй, — шепоче тихо Савка. — Дамо гроші, Теодорович купить нові».

Нас щедро частують за весільним столом, тягнуть миски з холодцем, не питають, хто ми та звідки. Видно, людям досить того, що ми говоримо їхньою мовою, знаємо їхні пісні, а Савка заспіває та виводить краще, ніж вони... Всі красуні-молодиці зачаровані Савчиною щирістю й веселощами, закохані в нього, і треба розуміти, що він також, як добрий лицар-степовик, сам закоханий у кожную з цих сміхотливих подолянок. До самісінького ранку мій редактор п'є, співає, танцює й цілується з повними міцного хмелю, краси і радості подільськими чорнобровками... Я беру в цих справах участь, яка мені під силу. Та соромлива юність позбавляє мене сміливості дорослих, і нема в мене такого досвіду, як у Савки... Ось жінки переходять на двозначні і не зовсім пристойні співаночки, схожі на коломийки. Ми з Савкою регочемося від тих пісень разом із дивовижно гарними сільськими мадоннами, у яких сині очі янголів, а вогонь у тих очах ніби від бунтівничих і несамовитих циганок... Таж прабабки їх — і волошки, і часом циганки. Бо поруч з Поділлям — за Дністром —

румуни й волохи, а туди, на захід,— Карпати й Гуцульщина...

Поміж молодиць є напрочуд гарні вродливиці. У них тонкі, ніби найтоншим пензлем намальовані брови, стрункі постави, уста малинові й чарівні та соромливі посмішки.

Під кінець гуляння мене вражає, що Божко і тут примудрився «завербувати», як він каже, двох майбутніх дописувачів для газети. Учителя й комсомольця. Хоч він не пояснював і не розкривав, хто ми такі.

...Ми втомлено та дуже повільно *чáпаємо*, як говорить Савка, по найждженому шляху до нашого милого біленького Кам'янця. Ми й досі перебуваємо в сердечному зворушенні від зустрічі з тими людьми. Ми зачаровані ними, бо вони такі ж душевні та привітні, як і наші родичі в степах і на берегах Чорного моря. Ніжно й поетично настроєний, Божко знічев'я у тій довгенькій дорозі починає повільно перебирати всі українські синоніми від слова «ходити»: ходити, чвалати, блукати, чапати, чимчикувати, плентати, тупцювати, справляти походеньки... «Чи це вже не те?» — сміється він, сам себе перебиваючи.

— Заблукалися ми сьогодні, друже. Та як хороше, як славно заблукалися! Хочеться, Терешку, цілий світ зелений обняти,— додає Божко розчулено і разом скептично.

— Може, не світ, а тих молодиць, що розлучилися з нами,— кажу, наслідуючи його тон і манеру.

— Та, мабуть, і не побачимося вже ніколи. Чудні бувають стрічі на світі!

Через два дні в газеті «Червоний кордон» з'явився маленький нарис про те, як два інтелігенти з міста потрапили на сільське весілля, як вони сердечно спілкувалися з людьми, співали з ними пісень, наслухалися дуже файного та веселого фольклору. Герої нарису були без імен, і підпис під ним був вигаданий. Але я й зараз пам'ятаю, що назвав той нарис «Весілля в Янчинцях».

Перепочинком від боротьби з бюрократами були і наші засідання літературної філії «Плугу». Всі писальники збиралися по суботах. Юнаки та дівчата з вищих учбових закладів, деякі вчителі і молоді

викладачі. Студент Олексій Кундзіч читає на вечорах маленькі й вельми претензійні новели у модерному стилі. Очі сірі, опуклі та пильні. Він незграбний і нервовий, самовпевнений і різкий. Дуже любить критикувати інших. Критик Давид Копиця робить це роздумливо, повільно, з іронічною посмішкою. Ще більш скептично оцінює вірші й прозу місцевих творців викладач ІНО Борис Розенкранц. Кругленький і лагідний, що завжди немов пританцьовує, Микола Шевченко мирить усі течії трохи смішно, бо дуже нелогічно... Але сам він вважає, що ті його промови сповнені філософської глибини. Остаточо замирює всіх Сава Божко своїми трохи стандартними «заключними словами».

Ми ходимо з ним і на вечори студентської самодіяльності. Тут найбільше читають вірші. Велика мода в ці роки на романси утоми й розчарування, і зразком такої нуднуватої творчості був романс «Мне все равно»:

Мне все равно, любить иль нет,
Страдать иль счастьем наслаждаться,
Пускай меня забудет свет...
Мне все равно, мне все равно!

Чуючи такі співи зі сцени, Божко лаявся і казав, що то дурні та невігласи нав'язують слухачам такі міщансько-інтелігентські витребеньки, щоб відвертати увагу од великої пролетарської справи...

Всі реготалися, чуючи ті Савчині коментарі й тлумачення, бо контрасти були разючі! Божко — як міцно натягнута струна — в дії та громадському співі, як могутня тятива націленого лука, а тут — дохленьке «мне все равно»...

На зимові канікули приїхала Савчина жінка — Наталка. Він і жартома, і часом суворо зве її дворянською відщепенкою й каже: одружився тому, що немає в нього соціальних забобонів, бо всіх можна перевиховати. Правда, тут же чесно признається, що перевиховувати дружин, жінок — то справа трудна і вельми невдячна... Сам по-дитячому і нестримно сміється, продовжуючи власну думку: «Історія поміняла людей місцями. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми навіть у справах

кохання та одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями... Та найбільше цього боявся наші нові кар'єристи: їм чесна й велика любов для кар'єри не потрібна! Отже, соціальні категорії помінялися місцями, а що стосується підлоти — ця категорія незмінна».

Рідна мова його жінки російська, але під впливом чоловіка й столичного оточення вона починає писати українські вірші. Інколи читає їх на зборах «Плугу». Це мотиви нового, пролетарського кохання. «Перше звала я тебе товаришем, а сьогодні любим я назву». Наталка дуже любить Єсеніна, а я оце лише про нього почув. Всі студійці закохуються в її карі очі, сміливу усмішку, глухий сміх і хлоп'ячу зачіску. Мій друг Микола Назимок також зачарований її усмішкою та віршами, каже, що ніколи не стрічав жінки з такими палкими очима, такої одверто сміливої, та й не схожа вона на заміжню жінку, а на зелену дівчинку. Савка часом ревнує свою поетку до інших, запідозрює у нестримному захопленні друзями, яке невідомо де зупиняється. Але він не робить із того трагедії, втішається тим, що сам закохується в інших ніжно та щиро. Що ж поробиш, коли, крім його законної подруги, на світі ще так багато красунь і в такій невимовно великій розмаїтості характерів і душ... Стару мораль розбито, пошуки нової лишень починаються. Савка вважає, що наріжний камінь усякої моралі — тільки щирість. Тут він ніби продовжує свої експерименти з книги «Історія Якимового будинку».

Мій «Марш робітфаківців» публікує в столиці журнал «Студент революції». То перша радість. Керівник студентського хору Франко (не пам'ятаю ймення) пише музику на той марш. Ми йдемо на Першотравневу демонстрацію, і в колоні мої товариші співають: «Робфаківець уміє працювати! Сьогодні з молотом, а завтра з олівцем...» І я співаю з ними, зрозуміло, які химерні почуття сповнюють серце юнака, не позбавлене наївних мрій про славу. Та голвне: Зіна Гаврун також чує, що співають пісню на

мої слова... Восени перший випуск слухачів робітфаку. Була мода тоді «гойдати», підкидати на руках. Так зробили й зі мною, тож я щиро побоювався, щоб мої бурхливі шанувальники не кинули автора на підлогу.

Сава Божко не переоцінював моїх, не дуже гучних перших спроб віршування, інколи незлостиво кепкував, але ставився доброзичливо до всього кращого, захоплювався моїми виступами в газеті. Загалом, він шанувальник поетів, сам не раз береться до складання віршів. Особливо любить писати невимушені «експромти», може, часом і наперед продумані,— коли йдеться про дівчат. «Але ж це цілком щиро»,— намагається виправдати свій потяг до писання... І хоч напише за тиждень багатом, усе те в нього щораз виходить «цілком щиро»... Дуже любить Божко лірику Сосюри. Ось ми читаємо з ним у столичному журналі «Пам'ятаю, вишні доспівали...» Савка заучує напам'ять, всім дає журнал. Та навіть більше, ніж поезію, Божко любить сатиру і гумор. Він безмежно захопаний у Остапа Вишню! Кожен фейлетон Вишні у «Вістях» — то для Сави Захаровича ціла подія в літературі... Читає з превеликою насолодою, сміється, як дитина, всім настирливо пропонує газету, фейлетони на сільські теми не раз передруковує у своєму улюбленому «Червоному кордоні». Божко дуже пишається перед всіма, що знає Вишню особисто, що «дружив з ним у Харкові».

На початку зими, в самій середині двадцятих років, до редакції газети надходить із столиці одна-єдина путівка на курси журналістики при ЦК партії. Це перші такі курси на Україні. Божко зразу висовує мою кандидатуру на те відрядження, затверджує на окружкомі партії. На той час я був членом політосвітколегії окружному комсомолу.

Курси журналістики на шість місяців. Закінчуємо їх у першу веселу харківську весну, і мене залишають на роботі в столиці. Скоро повертається сюди й Сава Божко. Він ніде «не служить». Вивчає історію, пише невелику книжку «Над колискою Запоріжжя». Вона виходить у світ, даючи Божкові якісь кошти на прожиття. Потім додатково збирає історичні матеріали про зародження капіталізму на півдні Росії, тобто на

Україні, розпочинає роботу над романом. «Та у мене всі матеріали ось тут і тут,— показує Божко на голові і груди — на серце. Пише дуже швидко, вперто. За рік чи півтора подає до видавництва роман «В степах».

Того року по установах проходить чистка партії. На збори запрошуються позапартійні. Засідання комісії по чистці відбувається у великому колективі видавництва «Радянське село» на Пушкінській, 24.

Доходить черга до Сава. «Божко, розкажіть самі про себе, про свою роботу, характер і свої вади»,— чітко промовляє жінка, голова комісії. Він коротко оповідає про громадські доручення, роботу над романом. «Коли ж чесно говорити про власні вади, то, як це сказати? Є у мене одна...— Божко робить паузу, в муках підшукує відповідне слово, тре рукою лоба, мружить маленькі очі і випалює цілком невимушено: — Люблю... любити».

Ніби тихий шерхіт канцелярських паперів, по залі шелестить нестримний сміх. Жінка мовить до нього суворо: «Товаришу Божко! Тут вам не театр. Прошу говорити тільки серйозно!» — «Прошу пробачити,— відповідає Сава смиренно і люб'язно: — Але я кажу цілком серйозно...» — «Є тут заява на вас,— продовжує жінка,— що ви погрожували одній своїй знайомій... через кохання до неї... застрелитись...» — «Але ж то вигадка і чиста брехня! У мене не було ніколи нагана: був і є лише маленький браунінг».

На ці слова Божка зала вибухає гомеричним реготом. Сава збентежено оглядається і каже комісії вибачливо й наївно: «Став би я носити в кишені нагана, ту незграбну і недотепну зброю!»

Хвиля сміху прокочується ще дужче. Але жінка так сердито запрошує всіх до порядку, що за мить у залі панує повна тиша... Починається обговорення, мають виступати за і проти Божка. Жінці дивно: «проти» нікого нема. Товариші говорять один за одним про його доброту, чесність, пряму і щирю вдачу. Молоді співробітники редакцій підкреслено хвалять його безкорисливість. Старі робітники з трійки по чистці поглядають на Саву з усе більшим інтересом, їхня цікавість переходить у відкрити симпатію.

Жінка невмолима. Божка виключають. Йому трудно повірити в таку несправедливість, він додає

лише одну фразу, що вступив у партію рішуче й віддано, коли було йому дев'ятнадцять років... «Я не для вигод життєвих вступаю».

Десь через місяць після тих подій Сава Божко одержує так званий «сигнальний» примірник свого роману «В степах», це великий том, більш як на 500 сторінок. Ще за два тижні він одержує 20 авторських, докупляє до них ще стільки в книгарні, на вулиці Сумській... До речі, в тій книгарні, куди ще на початку своєї велетенської популярності заходив Остап Вишня з друзями і скромно казав: «Дайте, будьте ласкаві, мені десять примірників нової книжки усмішок талановитого українського гумориста Остапа Вишні...» Його друзі посміхалися, а він тут же надписував їм куплені книжки.

Але зараз мова про іншого, також не безталанного. І майже завжди веселого. Божко живе на Холодній Горі, на Токовій вулиці. На розі стояли з своїми бричками «ванькі» — так звали візників. Це плем'я зовсім тепер вимерло, ні коней, ні візників. Тоді люди ще здалеку гукали, щоб зупинити: «Гей, ванько!» Епоха таксі лише починалася, автомашин було мало... Божко домовляється з одним із «ваньків», виносить з квартири 40 товстих томів, укладає на бричку. Сам сідає на «тую фіру», збоку від поважної «кучугури книжок»... «Куди ви зібралися?» — весело питають у нього знайомі. «Поїду з візитом по начальству», — каже Божко.

Це була історична мандрівка молодого письменника, може, єдина на століття. Бо не кожен був здатний на таку багатющу фантазію.

Насамперед Божко їде до будинку на майдані Тевелєва, через секретарів просить побачення з Григорієм Івановичем. Він знав добру вдачу і демократизм всеукраїнського старости, трохи був знайомий з Петровським: його представив старості Сергій Пилипенко... Божко дарує Петровському свій роман «В степах» з надписаною зарані, стриманою, але вельми шанобливою дарчою суплікою. «Я люблю книги. І чим можу відповісти вам на дорогий для мене подарунок?» — приязно запитує Петровський. «За своїм фахом письменника я багато мандрую по рідному

краю,— каже Божко.— Хотів би їздити ще більше. Отож просив би, щоб ви мені виписали постійного квитка на залізницю, з яким їздить депутати Центрального виконавчого комітету... Якщо це можна, Григорію Івановичу!» — скромно додає прохач. «Можна. Але наші проїзні квитки мають силу лише до кордону, до Хутора-Михайлівського. Тобто дійсні в межах України»,— говорить Петровський. «Та це ж прекрасно!» — радісно вигукує Божко.

Йому виписують право на безкоштовний квиток по всіх залізничних шляхах України... Потім Божко хвальковито розповідав нам, що за два роки об'їздив буквально всі закутки республіки — від Волочиська аж до межі на Кубані і до Хутора-Михайлівського. (І в такому мандруванні навіть потрапив був у тяжку залізничну катастрофу, коли поїзди вдарилися паротягами, як «бики головами». Тоді Божка врятувала сміливість: в одну мить він вибив ліктями вікно, вистрибнув на колію, повис на низеньких дротах сигналізації...)

Потім Божко їде далі по Сумській. Спинається біля Наркомату освіти. Тут дарує свою книгу наркомові Володимирі Затонському. І принагідно жаліється, що його несправедливо виключили. На чистці... Нарком освіти держить велику книжку і щиро дивується тому виключенню. Радить заїхати до Контрольної комісії.

Божко довгенько їздить по Сумській, спинається проти багатьох редакцій газет і журналів. Всюди дарує книгу редакторам, інколи й секретарям або друкаркам, «просто добрим читачам». Він не їде лише туди, де його не люблять, або — кого він сам не любить... «Кучугура книжок» на бричці все меншає, гірка нижчає. «Ванько» терпляче та покірно жде, без слова протесту. Він уже встиг полюбити веселого пасажера. До того ж Божко заплатив візнику за цілого півдня: доки він буде здійснювати свій урочистий об'їзд і робити напрочуд важливі візити...

Молодий романіст навідує ще багатьох. Він вирішив їздити, як нам казав, «аж до останньої книжки»! А набрав же їх аж 40... Його всюди приймали з належною чемністю: том роману справляв відповідне враження. І не читаючи книгу, можна було

поважати велику працю автора. Майже 600 сторінок написати не так легко! І дуже мало людей бралось тоді за такі романи чи повісті... Але «трішки таємна» і головна мета мандрів автора, то була поїздка до Центральної Контрольної комісії. Тут Божко дарує роман з довгим і дружньо-шанобливим написом одному з найстаріших революціонерів і «прекрасній людині», як він нам захоплено казав,— голові Комісії Миколі Скрипнику...

Не пройшло й тижня, як ухвала трійки була переглянута, Божка відновлено в членах партії. Він казав, що тут переміг його сумлінний труд. Велика книга. І щирість.

Раніш і тепер Сава Божко любив повторювати чудові поетичні рядки:

Прочеть все темные страницы,
Все беззаконные дела —
И сохранишь полет орла
И сердце чистой голубицы!

Він казав, що ці рядки належать Тарасові Шевченку, що він бачив у якихось книжкових фондах книжку, подаровану Кобзарем П. Кулішу, і на ній рукою Шевченка було відтворено ці рядки в дарчому написі... Мені цієї книжки не доводилося бачити.

Але Сава Божко, напевно, намагався в своєму житті щиро наслідувати сентенцію двох останніх рядків як пораду і девіз у прагненні до подвигу.

Людина, як ми казали, поставою і профілем схожа на Бонапарта, мабуть, ще від юності цілком самовпевнена, Сава Божко інколи бував безмежно самозакоханий якщо не в свою особу, то в свою здійснену роботу. Пропагандою свого твору на якийсь час Савка був заповнений цілковито й популяризував книжку з неабиякою турботливістю. У новому домі на Холодній Горі, де він одержав маленьку кімнатку, щойно відкрилася теж нова, добре обладнана перукарня. Він через кожні два дні заходив туди голитися. Одного разу Сава Захарович приніс до майстрів перукарні свій грубий роман, сам гвіздком пробив біля корінця книжки дірку, як ото пробивають «швидкозшивачем» канцелярські папери, і попросив прив'язати роман,

якщо вже нема залізного ланцюжка, до ніжки столика, де лежать газети для одвідувачів. Щоб книжка лежала біля газет і всі могли бачити й проглядати товстенний роман, чекаючи черги на гоління, але щоб ніхто не міг «помилково» або з любові захопити тую книжку додому... «Бо я оцих холодногірських читачів добре знаю»,— казав перукарям Божко і весело реготався.

Молоді перукарі говорили поміж собою, що як судити за товщиною роману, то їх постійний клієнт — «дуже крупний» письменник, але він буває чудним і наївним, немов дитина... Коли чутка про той, «прикутий до столу», роман Сави Божка дійшла до Остапа Вишні, то він весело сміявся і казав, що така витівка цілковито відповідає всій вдачі доброго і милого «шалапути Божка!»

Остап Вишня знав, що Савка Божко давно та безмежно закоханий у нього і в його гуморески. Як і перші гуморески Юрія Вухналя та ліричні новели Миколи Дукина, Савка постійно носив у кишені книжку Вишні і читав її всім старим і новим знайомим — без кінця...

За роман «В степах» Божко одержав шість тисяч карбованців, на ті часи гроші великі. Молодий письменник намагався розтринькати їх так поспішно, немов гроші були для нього морокою, несподіваною й неприємною... Він часто великими та малими сумами роздавав їх товаришам. Друзі казали, що «позичають» у нього і «неодмінно віддадуть». Божко щиро сміявся на ті слова, казав, що добре знає, як то вони віддадуть, просив не клопотатися і не повертати грошей. Бо сам коли позичає, то ніколи й нікому ще віддає...

Крім того, що Савка роздавав гроші приятелям, він ще купував книжки. Багато, силу-силенну книжок!

Одного похмурого дня пізньої осені, коли над Холодною Горою пливли мокрі хмари, сіявся колючий холодний дощик і віяв пронизливий вітер, Сава Захарович зустрів біля промтоварного магазину дівчину років сімнадцяти, може, ученицю останнього класу. Вона була в стареньких латаних черевиках, які промкли, в тоненькому і старому пальті — так бідно й

не по сезону зодягнута! Зі своєю постійною невимушеною прямою Божко намовив дівчину не бентежитися його щедрістю, бо він — відомий український письменник, у нього оце тепер — несподівано й тимчасово — так багато грошей, що їх і кури не клюють... Савка завів дівчину в магазин, вона червоніла, відмовлялася, страшно збентежена, а він купив їй усі речі, одяг з голови до ніг...

«А тепер, дівчинко, заїдемо до гастронома, — поважно каже Божко незнайомій. — Я куплю іще горілки, хліба, ковбаси та підемо до твого батька в гості. Я розкажу йому, хто я і чому так зробив... Щоб він не подумав чогось кепського...»

Божко іще на початку розмови довідався в дівчини, що батько її робітник ХПЗ, що в них у родині шестеро хлопчаків і дівчат. І є ще зовсім малі... Коли виходили з промтоварної крамниці, пакунків у них не було. Все нове було на дівчині, а старе Савка наказав викинути, щойно вийшли з дверей. Батьки дівчини здивовані, та починається маленький бенкет. Божко й робітник ХПЗ добре випили, довго розмовляли про життя, до півночі співали пісень... Потім, якось за вечерею у їдальні Будинку Блакитного, коли сиділи за одним столом Остап Вишня, Вухналь і Дукин, Божко, весело закінчуючи коротку розповідь про ту історію, з чисто філософським заглибленням, роздумливо сказав: «А знаєте, батько тієї дівчини, розумний і добрий чоловік, випитуючи в мене, як багато грошей я витратив на його дочку, подумав, що я — химерний дивак і дурень безнадійний...» — І сам засміявся — без досади та образи.

Швидко роман був роздарований, з'їдений та прогуляний до останку. Сава Захарович вже сам позичав гроші у приятелів... Він приходив до мене на Каплунівську, де в одному флігелі жили Тичина, Лейб Квітко, Езра Фінінберг і я, і казав мені невимушено й весело: «Дай мені — ну хоч карбованців двадцять». Слова «позич» у його лексиконі не було.

Його долю несподівано полегшив заклик до армії, на перепідготовку. «От дияволи, ясновидящі у військоматі! Наче знали, що гонорар за роман увесь витрачено — тож беруть мене на казенні харчі!» —

казав Савка і охоче виїхав до Жмеринки... Сама назва цього міста і станції викликала у моїй пам'яті незвичайно лагідну, безконечно ніжну осінь 1922 року, коли я їхав на робітфак, до Кам'янця-Подільського.

Повернувся Савка з перепідготовки через півроку, дуже пишався новим кітелем і своїми надто скромними трикутничками в петлицях...

Віля буфету в Домі Блакитного, що був поблизу більярда, Божко показував приятелям, що може їсти... сиру рибу. Брав шматок коропа, грамів двісті, густо посипав сіллю, тут же з'їдав, щоправда, після доброго келиха горілки. Буфетники охають, дивуються, друзі сміються, Божко гордовито випинає груди, каже: «Від цього також моя сила». Але хто раніш не вірив, що він з'їсть таку рибу та йшов об заклад, мусив тепер ставити горілку під Савчину «дику закуску»... Він їв також сиру печінку. Дехто пробував наслідувати той приклад, але потім усі ляялися та казали, що підсмажена печінка краща.

Згодом починаються важкі події, драми особисті і загальні, Божко глибоко переживає долю товаришів, часто найбільш талановитих. Та всі й далі працюють активно-наполегливо.

Мій друг Микола Трублаїні іще частіше, ніж у двадцять роки, виїздить в далекі та дуже довгі подорожі на північ, які часом тривають по шість і вісім місяців.

Моряки й дослідники завжди зайняті мужніми справами, що сповнюють і душу романтика Півночі, видатного дитячого письменника.

Сава Божко несподівано переселяється до міста Херсона, ближче до хліборобів, рибалок і матросів, які живуть у тому легендарно прекрасному краю, де наші степи сходяться з Чорним морем. Тут його улюблені та омріяні стежки. Дружина, якій він помагав учитися писати вірші, давно вийшла заміж за другого. Савка розлучився з нею без жалю і скарги. Принаймні ніхто з його приятелів не чув ніколи жодного слова нарікання чи болю... Савка багато років парубкує в безладній самотині.

Столиця республіки перебирається до Києва, Божко інколи навідується туди і все менше буває в Хар-

кові. Тут іще живе більша половина літераторів, а керівники в столиці. Сава Захарович, декому з них давній та дуже близький приятель, як-от Івану Кириленкові, жартома зве їх «літвождями».

Поміж тостами й співами Божко без кінця вихваляв своє життя в Херсоні та особливо свою Марію Никифорівну... Це вчителька Гаркуша, з нею Савка недавно одружився. Він не соромився признаватися, що вона допомагає йому писати продовження роману «В степах», другу книгу, яка буде зватися «До моря!». Допомагає тим, що заробляє гроші на прожиття. Бо з чого міг би жити бідний мрійник і фантазер, поки він збирає матеріал?

І за нашим столом, крім жартівливих пісень, отієї грайливої «Баби Ярошихи», була постійно й незримо присутня найшляхетніша з усіх учительок на світі — славна Марія Никифорівна, бо вона весь час у думках і на вустах Сави Божка.

Ми часто зустрічалися у наших спільних київських приятелів. Божко приїздив сюди з Херсона, я з Харкова, Іван Кириленко залишив свою сестру Лиду жити в мене, бо вона кінчала школу, і я інколи спинався в нього. Сава Захарович також їхав «прямо до Івана Ульяновича». Він привозив у Київ великі шматки нового роману. Розділи, уривки з нього почали друкувати столичні газети «Вісті», «Пролетарська правда» тощо, і його романтична мрія «До моря!» починала своє народження й життя...

Божко безмежно закоханий тепер у цю свою нову роботу, а в себе ще дужче. На квартирі у Івана Кириленка він без кінця розповідає друзям про свої задуми, історичні знахідки і відкриття. Він по-дитячому радіє товаришам, Києву, життю і праці! І знову — хвала Марії Никифорівні. Уже всі знають, яка вона добра, чуйна, розумна, самовіддана, шляхетна, та Божко вимагає, щоб усі це збагнули, засвоїли, оцінили. Бо його вчителька іще до всього й походження якого славного: вона козацького роду, із запорізьких Гаркуш!

Савка признається, що його жінка невтомно працює аж у двох школах. Сам він ніде не працює, бавить двох маленьких синків. Та зрідка, уривками, продовжує писати роман...

Савка часто кликав мене приїхати до нього в гості. Влітку 1937 року ми приїхали до Херсона, зі мною були доня Іринка, дружина і синок Олег, якому мав сповнитися у серпні рік. Кілька днів ми жили в домі учительки Гаркуші, видно було, що вона тут господиня і голова. На руках у Сави Захаровича маленький Юлій, Всеволодик старший за нього років на два. Крізь жарти і невмілість няньки-батька просвічує його ніжна і велика любов до хлопчиків... Марія Никифорівна висока й сувора жінка, рідко усміхається, у неї великі гарні очі. До безтурботності й веселості чоловіка вона ставиться зі стриманим осудом і деяким роздратуванням, робить йому зауваження тоном владної господині. Савка жартівливо просить пробачення та знову поводить з усіма невимушено й грайливо, з іронічними примовками, витівками. Найсуворіша жінка не може змінити вдачу непоправного жителюба.

Вечорами Савка заводить мене до клубу якогось інституту, де є «шикарний» більярд. Хлопці ганяють по малому столику залізні кульки — підшипники, завбільшки з гороб'яче яйце. Але студенти набули тут чималу спритність: кульки часто залітають у лузи... Мені призвичаїтися до цієї складної науки трудно.

Херсон сподобався зеленими кварталами біля причалів на Дніпрі, просторими вулицями. Лагідні сонячні ранки червня викликають сердечне хвилювання. Я згадую, що тут колись учився в учительській семінарії мій брат Степан. Яка тепер школа в тому будинкові, мені трудно довідатись... Тепер мій брат учителює десь далеко в Карпатах, у незаних мені Ясині й Рахові, думки про нього не залишають мене ніколи.

Земляки мене зустріли привітною увагою, газета області дала замітку під заголовком: «Поет, ім'ярек, в Херсоні». Щойно перед тим я закінчив третю главу роману у віршах «Степ». (Четверта глава була дописана вже під осінь, в Одесі). Херсонська міська книгозбірня влаштувала мій вечір, на якому довелося читати майже дві з половиною години з невеликою перервою. Це — перша усна «публікація» першої книги роману. Обговорення «Степу» було для мене

цікавим і корисним, воно допомогло в остаточній редакції роману.

Ще один вечір ми влаштували разом з Божком у військовому училищі. Тут я прочитав лише одну главу з книги. Сава Захарович виступав із читанням своїх юнацьких віршів, прочитав новелу, розповідав веселі випадки з життя літераторів.

Батьки дружини Божка живуть в селі Станіславі, на Дніпровсько-Бузькому лимані. Тут дельти двох славетних річок сходяться до купи... На катері ми всі їдемо туди. Село розташувалося на високому пагорбі Станіславської коси, зліва перед очима велетенські простори Дніпровського лиману, за ним видніються у сизому мареві блакитні береги Таврії... Десь праворуч дельта Бугу. Станіславська коса заходить далеко в море і кінчається там тоненькою пісковою стрілкою. За добу ту стрілку кілька разів повертають то в один, то в другий бік берегові вітри: їх звуть — низовик і горішняк... Закономірність течії повітряних потоків над косою та селом споконвіку кривдить людей: хмари проходять над ними, але виливаються тільки в морі... Над селом ніколи не буває дощів! Але село геть потопає в садах.

Тут ростуть вишні, яблуні і жерделі. При кожному домі в селі великі «басини», дно водоймищ відлито з цементу, в них селяни збирають узимку сніг, потім талі води, привозять прісну воду з лиману. Історія села також славетна. Сава Божко розповідає, що це край потомствених матросів і рибалок. «На повсталому крейсері «Потемкин» із села Станіслава було 27 матросів!» — з гордовитим захватом каже він...

Тут добре живуть і працюють рибальські колгоспи, в довгі червневі дні їх вітрила поволеньки плывуть та гойдаються табунами білих чайок на голубому плесі лиману. Батько Марії Гаркуші бригадир у колгоспі. Щовечора він привозить для нас з лиману найкращу свіжу рибу.

Менша сестричка Марії Никифорівни Шураня допомагає нянчити мого Олежка і Савчиного Юлія. Коли ми їдемо весело черідкою щоранку купатися, Шураня плентається за нами невідступно, немов біленька й вірна кізочка. Дівчинка з тихим голоском,

повільними руками, але вона хитрує та стримує себе, бо з гострих оченят вже сиплються гарячі сині іскорки, вона швидко підрастає і скоро стане рибальською красунею. На теплі хвили ліману Шураня влітає з розгону, мов чайка, на воді — як легенька рибонька...

Як іюнь у синьому тумані
Виткав даль, вітрилами рясну,
Дівчина купалася в лимані,
Дівчина в сімнадцяту весну.
Як дитина, розкидала бризки
Над лукавим і ясним лицем.
І гойдалась голуба колиска
Під легким таврійським вітерцем...
Де ти, сонце місяця іюня,
Де ви, юності далекі береги?..

Не забути мені той широкий і завжди сонячний лиман, те чудове село і його добрих людей, мого друга Савку у нашому щасливому байдикуванні, його справді шляхетну та повну мужності у всіх бурхливих змінах життя Марію, ті дні ясної радості серед них... Мої вірші тих літ пізніше ввійшли до книги «Вітчизна». Та гірко згадувати, що наприкінці того року Божка тяжко розлучили з рідним краєм, друзями, малими синочками Юлієм і Всеволодом...

Ми зустрілися з Божком знову лише влітку 1944 року в Києві, куди навесні того року він повернувся на величезну радість всіх товаришів і друзів! І Остап Вишня і Божко обнялися, схлипуючи, після одинадцяти літ розлуки.

Савка зразу виїхав до Херсона, шукати своїх синочків Юлія та Всеволода, яких не бачив багато років.

До мене приходить лист, зверху позначено місце: село Н. Збур'івка, дати немає. «Тереню! Плаваю, запечалений, Дніпром і Лиманом. Був у Станіславі. Казали люди в Херсоні, що мої там, але... Все було б гаразд, та після шести років знову без родини, самотньо, тоскно. Агафія Іванівна і Никифор Васильович самі...»

Читаючи листа, я з гіркотою подумав: бідні старі — Агафія Іванівна і Никифор Васильович! То батьки Марії Никифорівни...

Ранньої осені того року я одержав коротенького листа від Сави Божко уже з фронту, він подавав номер своєї військово-польової пошти. З Херсона, хоч був поновлений у членах Спілки письменників, попросився добровольцем на фронт, і його призначили в редакцію дивізійної газети. Газети фронтів були на відстані, дивізійні — як він писав — найближчі до передової.

Короткі Савчині листи з фронту були «скупими трикутниками», але бадьорі і часом навіть пересипані дотепними примовками. Фронтове товариство припало до серця вічному бурлаці, це відбивалося і в рядках листів. Скарги на долю зникли. Частина, де служив Божко, з боями просувалася до Будапешта і далі...

Божко повернувся з фронту з солдатськими медалями, його повна реабілітація за провини, яких не було, відбулась на фронтових дорогах. Помер він 1947 року у м. Донецьку.

Перед тим потоком безбережним
Суєти, де мало прямої,
Ти не був ніколи обережним
І на кривду був не здатний ти.

14. ДО СЕРЦЯ КАЗАХСТАНУ

Все дівчата добром святили.
І не знавши скорбот світових,
І читали вони, і любили
Переважно поетів живих.

«Степ»

Поїзд Москва — Алма-Ата — то цілий маленький світ. Шість днів і шість ночей тут житиме півтисячі людей, об'єднаних швидким і безнастанним рухом. У строгому ритмі, в залізному клетоті вагонів навколо нас щодня і щогодини змінюються краєвиди, обрії, барви неба, станції та полустанки.

Нові, небачені та любі світи розстилаються перед нами!

На всіх великих і малих станціях поїзд наш «розгублює» поодиноких своїх мешканців, набирає нових, і ніколи не зменшується загальне число мандрівного «населення». Ми будемо в Алма-Ата через сто сімнадцять годин після виїзду з Москви.

«На таких великих відстанях поїзд може видатися надто повільним, скучнуватим транспортом», — кажу я, дивлячись у вікно.

«Як скучнуватим? — сердито запитує в мене молодий український письменник Олекса Десняк. — А ти згадай про те, як ото мандрували люди на конях чи волах! Чумаки в Крим по сіль, ну... або поети «на перекладних» на Кавказ із Петербурга! Ото були шляхи-доріженьки! А ми тут скучати не будемо!..»

Для цієї дороги Олекса Гнатович загодя припас великого загального зошита в синій палітурці з золотою каймою. Спека все більшає. Десняк не витримує, скидає піджак. Залишається в гарно вишитій україн-

ській сорочці. Потім іде до умивальника, підставляє свого буйного чуба під кран з холодною водою. Я берусь за переклад дорученого мені П. Г. Тичиною розділу з вірменського епосу «Давид Сасунський». Наші зв'язки з братніми народами та їх культурою з кожним роком все міцніють. Там, дома — переклади, тут ось — нове мандрування!

Минає другий, третій день нашої дороги. Мій супутник починає подобатися мені своєю енергією, веселістю, прихильністю до людей. Ми познайомилися з Олексю Десняком минулого року в Одесі, на Великому Фонтані, над Чорним морем. Тоді там цвів наш степовий і надморський травень. У дворі на дачі Федорова жовтим полум'ям підвелися височенні півники. В мареві білого цвіту стояли черешні над кручею. Неосяжно голубіло внизу Чорне море. Ще тоді мене вабила до себе життєрадісна вдача молодого прозаїка. Тепер ми їхали з ним до Алма-Ата — делегатами на Другий з'їзд письменників Казахстану.

Вулиці Алма-Ата, певне, не мають собі подібних в інших містах. Кожна з них, прокладена впоперек міста, повільно прямує, підносячись у гори. На гострих шпильях Ала-Тау темно-сині ліси підступають до білих шоломів вічної криги.

Нас із Десняком і Леонідом Соболевим, який приїхав на з'їзд із Москви, поселили в горах над Алма-Ата. Ми живемо в будинку відпочинку Раднаркому, що зветься, як і вся місцевість, «Алмалик» (Яблуневий край). Велике місто світиться вогнями десь далеко внизу. Друга година ночі. Серце чарує спокій темних гірських шпилів, мелодійне, повне лагідної веселості воркотіння струмків у яблуневих садах навколо будинку.

Ми в країні Джамбула!..

Світанки тут такі чудесні, що хочеться співати, зустрічаючи схід сонця. Жолдас Олекса, Леонід Сергійович Соболев і наші казахські друзі стоять на дамбаі проти воріт до «Алмалику». Жолдас — товариш казахською мовою. Відтепер я зву свого супутника саме так. Ми довго дивимось на піяву, прекрасну в своєму нестримному русі воду Алма-Атинки. Вели-

чезне, віками одшліфоване кругле каміння вистеляє шлях річки, утруднює течію.

Олекса дивиться й замріяно говорить:

«Я люблю тихі та лагідні річки нашої України: Ворсклу, Псьол, Сулу та Оріль...

«Донець, Синюху та Інгул»,— в тон йому відкачую я.

«Це, мабуть, твої степові... Тих я не знаю. А ці ось суворі річки промовляють до серця вже іншою, гримучою мовою гірської височини. І зараз я вже не знаю, що мені миліше: узбережний тихий шелест осоки й лози чи гострий та дзвінкий гомін цієї води!»

«Та як можна не полюбити гірських річок, коли в них стільки живої сили й музики!» — весело говорить Леонід Соболев.

Ми прослухали на з'їзді велику доповідь Мухтара Ауезова про основоположника казахської літератури Абая Кунанбаєва. Потім її гарно доповнив вечір народних акинів, присвячений пам'яті поета. Один за одним виступали співці, виконуючи імпровізовані пісні. Олекса Десняк, сидячи в першому ряду, стежив за всім з неослабною увагою. Для нас обох це було видовище незвичайне. Гра на казахських народних інструментах заповнила своєрідною красою. Словесний текст імпровізації майже завжди супроводжували то домбра, то баян.

Першим вийшов на сцену народний акин Шашубай. Шашубая давно знають у народі як співця переважно веселих, жартівливих пісень. У нього дуже виразне лице. Здавалось, що не лише очі, але й гостре поголене підборіддя, кожна риса обличчя підкреслювали вимовлене слово, влучний жарт.

Шашубаєві без малого вісімдесят років. Та він рухливий, немов юнак. Гострий зір, посріблені сивиною кострубаті брови так дивно нагадують старовинні портрети наших кобзарів. Сидячи в президії, Шашубай і раніш вів якусь ледь помітну мімічну розмову з передніми рядами зали: посмішкою, рухом брів позмовницькому жартував з делегатами. Вони стежили за кожним його рухом. До акина Джамбула Шашубай ставився з особливою шанобливістю.

Ще сорок років тому Джамбул і Шашубай виступали з піснями перед народом. Обидва користувалися великим успіхом. Шашубай був автором жартівливих пісень. До того ж він — добрий вершник і виконавець віртуоз: на людних базарах грав на домбрі, стоячи в сідлі на коні. Любов народу вершників до співця-джигіта була подвійно великою.

Лише тепер, уперше через сорок років, зустрілися давні друзі. Старший із них, Джамбул, став улюбленим поетом радянського народу. Він тричі орденоносець, депутат Верховної Ради Казахстану. Шашубай зостався жити в своєму аулі. Він співає й тепер своїм землякам на сільських святах, на літніх степових пасовиськах.

Зараз Шашубай виходить на сцену, дуже правдоподібно вдаючи людину, налякану великою аудиторією. Несміливо, боязко сідає на краєчок стільця. Потім схоплюється, хоче тікати зі сцени. Але його перепиняють, садовлять знову. Все це акин робить з почуттям міри.

У залі вже з першої хвилини рух і сміх. Артист підготовляє аудиторію до слухання жартівливого твору. Шашубай грає на домбрі й співає пісню, присвячену Абаю. Це — жвавий і дотепний діалог з великим поетом. Після кожної проспіваної строфи народний акин щоразу підводиться і низько вклоняється портретові Абая. На обличчі в співця стримана, хитрувата посмішка. Записати бодай один рядок з його імпровізацій, щоб потім перекласти, так і не довелося. Спеціально «для перекладу» пісень з нами сіли: Мухтар Ауєзов — біля Леоніда Соболева, а Сабіт Муканов — коло Десняка й мене. Але наші поважні «перекладачі» з таким захопленням реагували на кожен фразу, що в своєму широкому захваті зовсім забували про нас. Я щоразу просив Муканова перекласти якусь фразу співця. Він дуже чемно хитав головою: «Ось зараз перекладу...» А відповідав тільки вигуками свого захоплення! Вони були звернені, звичайно, не до мене і висловлені казахською мовою!

Другим на сцену виходить народний акин Кенен Азирбаєв. Його співом дуже зацікавився Джамбул. Щоб краще чути, він, спираючись на свій ціпок,

батьоро зійшов на сцену. Йому подали стільця. Джамбул все ближче та ближче нахилився до співця, уважно слухав. Як скінчив грати Азирбаєв, то Джамбул голосно вигукнув: «Хороша пісня, гарно співав!»

Вся зала підтримала його оцінку гарячими оплесками. Кеєна Азирбаєва змінює молодий акин Мактубай. Його музичний інструмент — також кобиз. Мактубай виконує журливу інструментальну мелодію. Він тільки грає. Джамбул все ще сидить на сцені. Слухає й починає хмуритись. Видно, старий акин сердиться. «Співай!» — голосно наказує Джамбул Мактубаєві. В залі рух, пошвавлення... Але Мактубай не співає. Джамбул все більше насуплюється. Він повертається на стільці в бік виконавця. «Давай голосу! Хороша музика!» — сердито й докірливо каже музикантові. Але той не вміє складати віршів!

Всі акини давно вважали, що *голос і слово* незрівнянно виразніші за музичний інструмент. Вірші більше говорять серцям людей. Ще великий Абай сказав: «Вірш — це вождь слів». Нині в казахській радянській літературі існують дві рівноцінні течії: усна творчість народних співців та писемна творчість поетів і прозаїків.

Джамбул Джабаєв — найбільший представник усної творчості казахів. Репліки Джамбула Мактубаєві нагадали мені іншу зустріч, що відбулася того ж року у нас на Дніпрі.

Учасники Шевченківського пленуму Спілки письменників поверталися з Канева в Київ. Під час концерту на пароплаві казахський акин Іса Байзаков почав просити в соліста опери замість арій виконання українських пісень.

Після Муктубая виступає учень славного Джамбула, молодий акин Іса Байзаков. Він виконує свій новий твір, присвячений Абаю Кунанбаєву. Його гра на домбрі здається трохи одноманітною, хоч музика сповнена задушевної мелодійності, а пісня виконується з надзвичайним темпераментом. Супровід підкреслює ритмічну канву пісні. Успіх Байзакова надзвичайний! Буря оплесків здається молоді надто скромним виявом захоплення. Тупотять ногами, замовляють нові пісні! Співакові не дають піти зі сцени!

Ще має виступити багато акинів. Кожному з них дозволено виконувати на вечорі лише одну пісню. Та Байзаков змушений проспівати вже другу і третю. Але його просять іще. Тоді він імпровізує останню пісню-відмову:

Я міг би ще довго співати,
Але співаків тут багато,
І чемності звичай велить
Мені поступитися місцем:
Щоб кожен в піснях про свободу
На славу і щастя народу
Міг словом своїм послужить!

Улюблена серед казахів пісня про кохання «Світло моїх очей» справляє сильне враження у виконанні Монарбека Іржанова. Текст пісні і мелодія Абая. Це вже класичне мистецтво. Всі ми, гості, відчуваємо чарівну красу цієї пісні, навіть не розуміючи слів.

Виходить Сабіт Аздимбаєв і співає на честь Джамбула Джабаєва. Джамбул і досі сидить на сцені. Починає вслухатися в слова, нахилиється до співака, стає похмурий. В залі всі здивовані. Стежать за ним, бо ж пісня хороша. Джамбул рвучко встав, махнув рукою і голосно промовив: «Ат, занадто він вихваляє мене! Не люблю!» І старий пішов зі сцени...

Слухачі стримано сміються... Потім під супровід кобиза Азимбаєв виконує ніжну й сумну мелодію Абая на текст його ж перекладу з Пушкіна: «Відповідь Тетяни Онегіню». Мені й Олексі Десняку вона чомусь нагадує тихий і сердечний смуток українських пісень. Та ось залу зачаровує нова сумовита пісня прощання — «Харлан»... Її давно співають у всьому Казахстані.

В старі часи тут існували важкі й суворі звичаї. Скільки було розбитих сердець! Молодих дівчат продавали за багатих нелюбів... Ці людські трагедії народили в побуті цілу низку так званих «костасу» — скорботних *пісень прощання*. Найсильніша з них — пісня про Харлан. Її склав акин Єстай. Це було сорок років тому. Він був молодий і любив чудову квітку казахських степів — дівчину Харлан. Та її продали за багатого... Розлучили навіки. Тоді всю муку і тугу свого серця молодий парубок вилив у пісні про

нещасливе кохання. Вже сорок років «Харлан» тужно бринить і зворушує серця в степах і горах Казахстану... І ось зараз цю пісню виконує сам автор — народний акин Єстай. Він член президії з'їзду письменників Казахстану.

Бороду йому запорошили срібним інеєм швидкоплинні роки. Літній чоловік співає в столичній залі зворушливу пісню... Зала притихла.

— А де ж тепер ота дівчина, що про неї він склав таку прекрасну пісню? — запитує в щирому зворушенні Олекса Десняк. Наші казахські друзі мовчать... Може, й сам автор пісні не знає тепер, чи жива вона і де тепер та дівчина, вічна подруга його нещасливої юності.

Виступило двадцять п'ять виконавців: акинів, поетів, співаків. І всі вони співали те, що склали раніш, або ж імпровізували на сцені, але всі до одного самі творили слова й музику своїх пісень!

Пізнього вечора ми повернулися в наш «Алмалик». У нічній тишині дзвеніли струмки, що котилися з високих схилів Ала-Тау. Увесь наш «Яблуневий край» дихав свіжістю зелених садів. У нашій пам'яті той чудовий концерт ще довго дзвенів хвилею музики, дзвінкою та ніжною, мов співочі гірські потоки.

Ми знали, що всі ті народні співці Казахстану — талановиті й достойні спадкоємці творчості і слави великого казахського поета Абая Кунанбаєва. Молоді казахські поети наче доповнили нам враження від прекрасних афоризмів, поезій, висловлювань Абая... Всі ті дні зі мною і Олексою Десняком були майже нерозлучні Сабіт Муканов і Мухтар Ауєзов. Мухтар нещодавно почав публікувати в журналі «Література и искусство Казахстана» перші глави свого роману «Абай». Він без кінця цитував і перекладав для нас висловлювання основоположника казахської літератури, його чудові пісні-поезії. Ми з Олексою всі ті перлини народної мудрості записували. Потім Десняк ще багато місяців читав і перечитував ті крилаті слова та пісні Абая. Я також повертався до них протягом літ і зробив вільний переспів багатьох. Ось деякі з них, які знав та любив Олекса Десняк...

М о в а

Любіть красу своєї мови,
Звучання слів і запах слів:
Це квітка ніжна і чудова
Печальних батьківських степів.

Д р у г

Друг — твоя тінь,
Коли кепського друга маєш:
Коли ж сонячно —
Від нього не втечеш,
А хмарно —
Ти його не відшукаєш.

С в і т л о м о г о ж и т т я

Коли скінчиться мій похід важкий
І наді мною зійде свіжа м'ята,
Тоді збереш мої листи й книжки,
Жалі сердечні і пісні-присвяти
І, може, в тузі будеш цілувати...
Бо ти була моїх надій сестра,
Моє шукання радості й добра,
Сумного щастя найніжніша мати!

Г н і в н е с л о в о А б а я

(На суді — до багатого роду Тобикти)

І скажу я вам під кінець,
Щоб не хвастали знатним родом:
Ви не вмієте пасти й овець,
А взялись заправляти народом.

Д ж у т

Ця ожеледь страшна; жорстокий джут,
Як божа кара, простелився тут:
Копитам кінським не дістать з-під криги
Ані колючки, ні травички жмут!
В завіях стогне вся земля моя.
З торбами піде бідняка сім'я.

Табун поліг в снігу. Із ним пастух вмирає,
Щоб зберегти добро багатія.

А після дж у т у...

А після дж у т у в ранішній весні
На всіх дорогах стрінуться мені
Ватаги жебраків, голодні діти,
Їх матері, у розпачі страшні.
Шукати хліба в край чужий ідуть!
Які їх злигодні в дорозі ждуть!
Ростуть сумні могили край дороги.
І на Голгофу не страшніша путь!

В е р ш н и к

Серця мого тривожні видіння:
Образ — і далеч. Голос — і час!
Як у нічне степове безгоміння
Вас повернути, догнать мені вас?
Кінь спотикається знову об камінь.
Він притомився на довгій путі.
Дай доторкнутись до гриви руками:
Кінь — найпевніше, що єсть у житті!

Б і л ь

Коли я згадаю обличчя братів,
Яких не вернути нам звуку-віків,
Тоді в тишині степової дороги
Безсило згинаються ноги.
Ми стільки згубили в дорогах сумних,
Що сором і жить після них...

Гірські надвечір'я на мальовничих схилах Ала-Тау завжди ясні, тихі, як саме людське щастя... У садку біля будинку гуляють діти. Ми з Олексю Десняком вже маємо серед них друзів. Ось підходить хлопчик Булат. Підбігає до нас трошки соромлива Каріма. У неї личко мов цвіт лілеї і дуже чорні очі.

Місяць червень. Спека у цім краю велика. Ми спочиваємо лише вечорами, коли з верховин Ала-Тау плинуть свіжі благодатні вітри. В такі години

Йдемо з дітьми погуляти над берегами Алма-Атинки. Річка швидка, покручена. Обабіч неї ростуть дерева, стелеться густа трава, хитаються високі білі квіти... Щоразу ми зустрічаємо велетенські округлі камені. Вони то стоять окремо на голому піску, то поринають у високій траві, виставляючи рудуваті, обтесані водою спини, наче табун слонів на спочинку. Сьогодні їх розпилюють на широкі кам'яні «дошки» алмаатинські каменярі.

— Навіщо? — питають у робітників діти.

— Ці камені йдуть на облямівку шляхів міста, — відповідає засмаглий, з сивими бровами каменяр.

Ми входимо в зелений гай над Алма-Атинкою. Часто зупиняємось над шумною течією, дивимось, як стрибає по гострому камінню невтомна гірська вода. Вона вабить дикою силою. Через вузькі, глибокі потоки часом перекинуто кладку: дві або три дошки. Вони хитаються під ногами. То Олекса Гнатович, то я переносимо через ці кладки дітей на руках. Ми сідаємо над Алма-Атинкою на великих двох каменях, серед високої трави. На більшому вмоцнюються діти. На меншому — Олекса Гнатович і я. Всі повернулись до велетенського багряного круга, що от-от потоне за обрієм. Одсвіт сонця на засмаглих лицах — чудесний! В чорних і синіх очах дітей блискають малинові іскорки, смагляво-білі обличчя стають мідно-червоними. Навколо нас фантастична панорама суворих гірських шпилів. Співуче воркотіння потоків не змовкає й на мить. На веселому обличчі Олекси Десняка світиться спокій, душевна рівновага. Ми закохані в пишну красу гірського Казахстану... Я декламую «Гобелен». Діти вслухалися в слова незвичної для них мови. Під кінець читання Каріма задумливо сказала: «Дядю! Ви хороший!» Олекса Гнатович розтлумачив: «Оце тобі, пісняре, найвища оцінка твору!»

Півнеба на заході горіло високими стовпами малинового полум'я. Темніли гори. Ми поверталися в «Алмалик» трохи стомлені й дуже радісні.

Наступного дня вже поспішали до Алма-Ата.

Радіокомітет Казахстану влаштував інтернаціональну літературну передачу. Перед мікрофоном виступали всі гості — делегати з'їзду. Олекса Десняк

прочитав розділ з нового роману «Револуція продовжується». Перед початком виступу нам казали: «Ми одержуємо багато листів від українців, які живуть у Казахстані. Вони просять робити передачі українською мовою. Нам трудно задовольнити ці прохання. От сьогодні ви вже прочитаєте нашим казахським українцям рідною мовою!»

Отам шумлять бори соснові,
І неба шовк цвіте в воді.
Коли ми стрінемося знову
Отак щасливо, як тоді?..

День двадцять дев'ятого червня пройшов для мене та Олекси як святкова легенда... Ми провели його на озері Іссик. Автомобілі їхали жовтою рівниною. Праворуч — височіла гряда Ала-Тау. Долину заливала сліпуча спека. Далі дорога пролягала гірською ущелиною. Для машин починався важкий шлях. Не доїхавши кілометрів з п'ять до місця, ми спинили машину. Далі добиралися пішки...

Річка в ущелині. Ставши на великі камені, ми з пригорщ напилися кришталево-чистої, студеної води. Олекса Десняк запропонував мені і нашій супутниці Хадіче ще й умитися цією крижаною водою. Рушили далі. Глибока ущелина простяглась з півдня на північ і була по вінця налита сліпучим промінням сонця. Під таким сонцем іти в горах важко. Часом ми спинялися спочити в тіні дерев над річкою. Мальовничі краєвиди навколо давали нам велику втіху. Наша супутниця розповідала про ці краї... Хадіче була співробітницею Казахського відділу Академії наук СРСР. Вона уродженка Казані. Татарка, але добре володіла казахською мовою; російською розмовляла, як рідною.

Хадіче легко зносила спеку, йшла енергійно, весело. Коло підшви гори починалася найважча стежка в гори. Тут ми побачили дві перші машини. Товаришів і водіїв не було: всі вирушили до озера. «Значить, Сабіт Муканов і Мухтар не почекали нас? Ну, ми їх все одно тепер не доженемо. Давайте спочинемо тут хоч хвилини десять», — розважливо сказав Леонід Соболев. Ми довгенько посиділи біля машин,

жартуючи над труднощами шляху. Важкі п'ять кілометрів до підшви гори були забавкою проти трьох кілометрів крутого підйому. Стежка в'юнилась по кам'яному схилу. Жорства і сипкий, мов попіл, ґрунт вислизали з-під ніг. Здавалося, й небо дихало жаром. Дорога розпечена, як черинь.

Олекса Гнатович героїчно рушає вперед. Цього разу він залишає нас далеченько позаду. А ще далі, ген-ген унизу, маячить велика постать у кремовій сорочці: то повагом сходить на гору Леонід Соболєв. Спираючись на білий посох, він повільно брав приступом уступ за уступом. Леонід Сергійович скинув сорочку. Олекса Десняк був у виштії.

...Та легко зрозуміти безмежну радість випадкових альпіністів, коли ми згори побачили лазурове дзеркало великого озера, будинок з терасою над ним, на терасі великий стіл і Сабіт Муканов коло нього! Всю дорогу нас мучила нестерпна спрага. Ми не сіли, а впали на стільці поруч Сабіта. Пили все, що тільки міг дати будинок відпочинку над озером: чай, вино, узвар, воду!

Леонід Сергійович героїчно дочимчикував хвилину через десять після нас. Спеку і втому, всі подорожні пригоди було забуто за кілька хвилин. Олекса Десняк запропонував усім попливти на човні до другого берега, де виднівся зелений чагарник. «О, чернігівського лісовика зразу потягло до зелені!» — пожартував Леонід Сергійович.

Озеро невелике, з півтора кілометра. Воно протічне, на середині — до вісімнадцяти метрів глибини. Цей мальовничий басейн — глибоке провалля серед гір, заповнене водою з «вічних» снігів. Казахські друзі кажуть, що точніша назва озера — Ієсик, тобто ворота. Вона походить від назви одноіменної річки в горах, яка є для нього вічним і невичерпним джерелом.

«Але це невелике наше озеро за шістьдесят кілометрів од Алма-Ата не слід змішувати з велетенським озером-морем Іссик-Куль, — говорить гостям з посмішкою Сабіт Муканов. — Бо те озеро дуже далеко, в Киргизії».

З Олексою Десняком ми читали книжку Юрія Платонова «Ала-Тау». Платонов — наш земляк з

Харкова. Давно живе й працює в Алма-Ата. Він так пояснює утворення гірських озер у цих краях: «Кінцеві морени древніх льодовиків зупинили течію гірських річок. І от з річки утворюється озеро. З кольором його не зрівняти ні аквамарин, ні бірюзу...» На гірське озеро можна дивитися годинами. Барва його мінлива, як неба чи моря. Але незрівнянно нижніша й дуже лагідна. Якись чари ласки і радості у цій барві води...

За кілька годин, які ми провели над озером, воно багато разів раптово змінювало свій колір. Ось на сонце знаходить маленька хмарина, синява озера стає густішою, схили над ним журно темніють. Виглянуло сонце — озеро вмить проясніло, радісно всміхнулось до неба. В ньому стільки чистоти, як в оченятах дитини! Гірське озеро — урочисте, святкова чаша живого спокою і краси. Гори піднімають її високо над рівнем моря. Хмари часом плывуть нижче озера. Тут і в сонячний день випадають дощі. Круті схили були то кам'яністі, то вкриті тянь-шаньськими ялинами. «Оті ялини наче сходили одна за одною до води і зупинились», — каже Олекса.

Мені зроду не доводилось бачити такої неповторної краси... Наша провозата не одривала очей від протилежного берега. Відтак мовила: «Погляньте! Стрункі ялини не тільки на схилах. Різьблені їх тіні стоять у воді...» Мережані ряди «водяних» ялин наче тягнуться назустріч отим, що на схилах! Я подумав: от би пожити тут та попрацювати в тиші й самоті!

Олекса ніби вгадав мою думку: «Коли б ми не були так прикуті до справ, то оселилися б тут хоч на місяць. Який чарівний край!»

Над озером Іесик височить будинок відпочинку для трудящих казахської столиці. Мухтар Ауезов розповідає нам, що згодом тут будуть гірські санаторії.

Повітря гірських верховин зробило нас дужими й веселими. Ми вибрали гарний човник. Гірське озеро не має течій. Човен пливе рівно, легко. В маленькому гаю Хадіче шукала квіти. Вони були не яскраві й не пишні, але духмяні, як наші степові... Ми довго ще не розлучалися б з нашим човном. Та спустилася

хмара. Над озером пішов дощ. Надходив вечір. Гори дихали прохолодою. Тією самою крутою стежкою ми сходили вниз весело й легко. Здивовані, побачили свій великий автомобіль поруч малих машин біля підосви гори. Всі, хто ходив на прощу до матінки-природи, одночасно вирішили відразу рушати, доки не стемніло.

Смеркає в узгір'ї зненацька. Над горами з'явився повний, багровий місяць. Наше авто йшло повільно, борсаючись на вибоях вузького шляху. Вечеряли в степу край дороги, на сухій і ще теплій траві. Це було справді казкове місце для товариської вечері поетів! Повний казахський місяць спинився високо над Ала-Тау. В білому і м'якому промінні я бачу радісні лиця друзів.

На сухій траві сидять півколом: Хадіче, Сабіт Муканов, Жакан Сиздиков, Іса Байзаков, Леонід Соболев, Таір Жароков, Олекса Десняк... Байзаков імпровізує, вихваляючи красу казахської ночі. Потім ми читаємо при місяці вірші, співаємо російських та українських пісень.

Степ навколо молочно-жовтий, мовчазний і таємничий. Тільки стрекочуть коники і цвіркуни, великі казахські цикади. Солодко пахне тепла, суха трава. Може, не було чогось надзвичайного ні в розмовах, ні в наших піснях. Та була надзвичайною сама ніч, зустріч на стерні, сердечна розмова друзів у широкому казахському степу.

Тут звучало багато мов. Багато було сказано. Та ще більше почувалося під голубою юртою неосяжного азійського неба... І очі друзів — як зорі.

На другий день редактор казахського журналу запросив усіх, хто був у тій дорозі до озера Ієсик, до себе на обід. Мешкання його скромне, але дуже чисте й затишне, а господиня Хадіче турботлива, привітна. Ми згадували вчорашню вечерю під зорями, дорожні пригоди... Коли подавали гостям запашні пельмені, господиня чомусь першу миску поставила перед мандрівним псетом. Сабіт і Мужтар глянули один на одного, потім на мене. (Вони пояснили, що той вчинок — право господині).

Добра жінка наче вгадала, що найбільше зачарування степами її краю довго буде жити в душі цього

мандрівника. Я потім опублікував у харківському «Літературному журналі» книгу нарисів «Весняний Казахстан», написав багато поезій. Мені було радісно, що всі ті поезії і нариси друкувалися в Алма-Ата, в обох журналах, казахською і російською мовами. Багато тих віршів переклали ленінградці Всеволод Азаров і Євгеній Нежинцев. (Він загинув у війну, в час блокади). Я особливо вдячний палкому аматорові поезії Нежинцеву за добру поміч...

В сонячну неділю 25 червня ми виїхали в колишній аул Ёрназар, що тепер носить ім'я акина Джамбула. Опівдні з Алма-Ата вирушило сім легкових автомашин. Нам з Олексою випало їхати вкупі з Леонідом Соболевим, Мухтаром Ауезовим і перекладачем Марком Тарловським. Майже до самого аулу пролягає брукований шлях. Широка долина навколо щедра на зелень. Шосе перетинає багато ариків. Приблизно напівдорозі Мухтар звертає нашу увагу на гору Суук-Тюбе, що значить — Холодна Верховина. Шпиль гори якраз укрила синя хмара. «Коли на Суук-Тюбе хмари, в Алма-Ата йде дощ... Це стара прикмета, і вона вже стала казахським прислів'ям», — каже нам жолдас Мухтар.

Мухтар Ауезов і Сабіт Муканов — видатні люди в сучасному Казахстані. Обидва вони глибокі знавці культури рідного народу. Крім того, знають ще й східні мови і добре вивчили найславніших стародавніх поетів Сходу.

Недалеко від села Джамбула дорога звертає трохи ліворуч. За два кілометри нашу машину зустріли верхи на конях поети Таїр Жароков та Іса Байзаков. Таїр виїхав на гнідому коні господаря. За казахським звичаєм, це вияв великої пошани до гостей. Таїр та Іса хвацько вилетіли напереріз машині. Потім повернули коней і, як путящі джигіти, весело гарцювали перед нею. Казахи щиро кохаються в конях. Мухтар із справжнім натхненням і гордістю розповідає нам про чудові кінські радгоспи Казахстану, де йому нещодавно довелося побувати. Він згадував про славетних текинських жеребців. «Ці дикі й розумні, але дуже злі самці не підпускають до табуна не тільки

звіра, але й чужої людини. Конокрада такий жеребець дожене, стягне зубами з сідла...»

У дев'яносто років Джамбул ще може їздити верхи. А діти казахів стають вершниками років у п'ять або сім. Тож славетний акин держиться в сідлі вже більше, як вісімдесят літ життя.

У широкому, зарослому травою дворі стояло поруч шість автомашин. Разом з далекими гостями до поета приїхали також заступник Голови Президії Верховної Ради Казахстану і заступник Голови Раднаркому. У дворі нас привітали родичі й сусіди Джамбула. Садиба огорожена невисоким тином. Праворуч од воріт, просто на вулиці, височить просторий і світлий кам'яний дім з окремим ганочком і виходом. Нещодавно його збудував для поета казахський уряд. В глибині двору, перед молодим садом, стоїть велика юрта. Це — постійне літнє житло поета. У місяці найбільшої спеки юрта зберігає прохолоду краще, ніж цегляні будинки.

Перед входом до юрти акина — умивальник. На ньому білий рушник і мило. По другий бік входу смаглявий юнак тримає великий чайник з водою над красивим старовинним тазом. Нас запросили до юрти, і ми по черзі помили руки. Запилені черевики скинули й лишили при вході. Посідали на простелених килимах просто долі. Почалися жарти з того приводу, що росіяни та українці не вміють сидіти по-казахському, підклавши ноги під себе. А сидіти саме так — у юрті найзручніше. Делегат від Татарії Афзал і башкир Юсуф почували себе як удома. Леоніда Соболева, Олексу Десняка й мене посадовили найближче до господаря.

Ми з великим зацікавленням оглядали вікове житло казахів. Воно досить просторе, хоч зовні юрта здається невеликою. В одній половині круглого приміщення стояло високе «європейське» ліжко Джамбула. Біля круглої «стіни» житла лежали кольорові ватяні ковдри, на них — сніжно-білі подушки. В середині юрта затишна, барвиста. Переважали кольори: червоний, голубий, жовтий. Крізь горішній отвір у конусі юрти, що зветься — *тундек*, в помешкання заглядало згори лазурове люстерко чистого степового неба. В кочовищах та переїздах на віддалені літні

пасовиська всю цю казахську «юрту» можна нав'ючити на одного верблюда, перевезти на сотні, тисячі кілометрів. В назві — *юрта* — звучить відгомін безмежних просторів, степової волі, вікового мандрівництва... Під час бурі у ній так само затишно, як і в цегляному домі.

Джамбул одягнутий у барвистий халат поверх звичайного міського одягу. Він сидить на килимі, простеленому на долівці, по-казахському склавши ноги. Бровами й очима схожий на степового беркута, мовчазно, але з пильною увагою дивиться, як входять і сідають гості. Іноді на мить спиняється уважним і гострим поглядом на чиємусь обличчі. В його зорі — розум, спокій, стримана й гостра цікавість. Очі сині і такі ясні! Майже сто літ життя не залишили в погляді печаті втоми, старості... Ліворуч від господаря сиділа на килимі жінка-акин Айманкуль. Це мати радянського поета Абдильди Тажибаєва. Казахи ставляться до неї з великою пошаною. Вона талановита складачка усних віршів-пісень. Айманкуль на вигляд не більше сорока літ. У неї чорні очі, смагляве, ясне й спокійне лице.

Пошепки Леонід Соболев звернув мою увагу на «скульптурну» позу, красиву, просту й невимушену: Айманкуль сиділа, обнявши руками коліна.

Ми непомітно милувалися лицем, постаттю жінки-акина. Оливковий комір її шовкової, дуже довгої сукні тільки підкреслював класичну й строгую простоту пози. Вираз задумливих і сумовитих очей народної поетеси був прекрасним... Раніш я зустрів Айманкуль в президії письменницького з'їзду, на якому головував її син.

Навіть у виборі місця для гостей казахи дотримуються певного звичаю. Так у своїй юрті Джамбул сидів між найкращими жінками, що були в нашому товаристві. Казахські поети і сусідки господаря у звертанні до нього вживали коротке, ласкаве імення — *Джаке*. Таким шанобливим ім'ям зве свого співця казахський народ. Щирий і незалежний у поведінці з людьми, акин виявляв до своїх сусідок лагідну увагу. У колі своїх дам він був справжнім лицарем. Говорив не часто, та коли озивався до них, то це були жарти — прості й веселі.

В юрті ставало жаркувато. Господар скинув халат. Хтось узяв його з рук поета, поклав на ліжко. Йому запропонували влаштуватися в колі гостей зручніше. Всі трохи відсунулися. Але Джаке підсів ближче до сусідок. Вони обидві прекрасні. Кладучи свій лікоть на подушку, Джамбул кивнув головою в бік Айманкуль і голосно проспівав якусь фразу... Казахи дружно засміялися. Це був імпровізований вірш акина:

Не роблю провини жодної,
Але сповнююся тугою:
Наближаючись до одної,
Віддаляюся від другої...

Я помітив, що ніхто з казахів не записав цієї маленької перлини. Багаті не дорожать своїми скарбами.

Дружина поета Таїра Жарокова, тиха жінка, тоненька, мов дівчина, мішала ополоником у великому тазі молочне питво. Рівно й неквапливо розливала в казахські *кесе* — місцева назва піали. По черзі подавала гостям. Джамбул частував нас простим і почесним питвом своїх батьків — казахським кумисом. Перед тим ми пили шампанське. Але Джамбул за все життя ніколи не випив ані краплини вина. Його п'яним напоєм, його вином був тільки кумис... Мовчазно і майже врочисто випили гості по першій великій кесе цього гострого й, немов повітря гірських верховин, запашного напою. Друзі казали нам, що, мабуть, завдяки кумису Джамбул залишається міцним і в дев'яносто років. Казахи свідчать, що їх поет — найкращий знавець способу готування кумису у всім Казахстані. Майже всі випили по другій кесе. Питво Джамбула було справді дуже смачним. Пили повільно, вслухаючись у голос акина і голос домбри. Коли подають кумис, тоді настає час для бесіди й пісень...

Народний акин Нурпеїс Байзалін проспівав урочисту пісню на честь господаря-поета, його родичів, на славу його дому. Після Нурпеїса в центрі юрти з домброю в руках сів наш старий знайомий по вечору народних акинів — співець Шашубай. Я стежив за незвичайно жвавим і виразним лицем Шашубая, і часом спадало на думку: чи не хтось з українських старих кобзарів дивом якимсь завітав до цієї юрти?.. Так

неймовірно схоже було обличчя Шашубая на портрети наших кобзарів. Мені згадалися оповідання Мухтара про поведінку Джамбула в колі дідів-казахів. З людьми старими поет любить згадувати минуле, пожартувати. Тепер між ним і Шашубаєм була суперечка про пісню і самі вислови також пісенні... Неймовірним було те, що весь довгий діалог складався з таких чітких пісенних уривків, ніби він був написаний зарані.

Гостям дуже хотілося, щоб після Шашубая проспівав сам господар. Але просити Джамбула тут не прийнято: він співає, коли сам виявить бажання.

Марко Тарловський згадав, що минулого року в цій самій юрті були гостями Джамбула наші з Десняком земляки — поети на чолі з Павлом Тичиною. Вітаючи своїх українських гостей, Джамбул проспівав тоді нові свої вірші «Павлу Тичині, моему синуві». У Києві товариші з веселими жартами розповідали, що Джамбул цілком серйозно подарував Тичині верблюда... Ми з Олексою попросили Єрмагамбетову передати Джамбулу, який розмовляв тільки казахською мовою, сердечне вітання від його колишніх гостей.

Джамбул уважно слухав, кивав головою. Пильно вдивлявся в моє лице, переводив свій погляд на Олексу. На мить схилив голову, задивився на простелений килим, немов збирався з думками. По невеликій паузі заговорив ритмічними фразами — голосно, уривчасто. Мухтар переклав нам віршовану відповідь Джамбула:

Однакове сонце щоранку встає
Над нами, мій гостю і сину!
Я був на Кавказі. І серце моє
Летіло й до вас на Україну.
Я бачу, що ви — України сини,
Нам разом про дружбу співати.
Джамбул лиш згадає цвітіння весни,
А вам ще рости, виростати!

На мить зупинився. Потім проказав ще кілька співочих рядків, і всі казахи голосно засміялися... Олекса Десняк глянув на них здивовано. Але Мухтар Ауєзов поспішив заспокоїти: «Джамбул дуже

раптово перейшов з високого стилю на жартівливий. Він закінчив своє привітання до вас, українців, хорощим побажанням:

Я рад привітати гостей дорогих,
Я знаю... ви їхали звідки!
Бажаю утіх вам таких золотих,
Як очі моєї сусідки».

Ми пішли оглянути молодий сад поета. Він починався зразу ж за тиним внутрішньої частини двору, недалеко від юрти. Тут ще лежали купи битого лампачу, уламки глиняних стін убогої землянки. Це було колишнє зимове житло акина. Молодий яблуневий сад поет посадив сам кілька літ тому. На доброму лесовому ґрунті дерева гарно приймалися, і молоденькі яблуні вже досягли середнього людського зросту. Джамбул з неприхованим задоволенням і гордістю ходив з нами стежками саду. На південь від аулу стоять, здається зовсім близько, стрімкі й величаві гори Ала-Тау. Ще ближче — широка й полога спина жовтуватої гори Май-Тюбе. Після полудня в долині вже чувається свіже дихання гір.

В саду ходив з нами казахський поет Таїр Жарков. У родині Джамбула до нього ставляться, як до родича, близького друга. Відомий поет взяв на себе обов'язки літературного секретаря славетного акина. Таїр зробив величезну кількість записів пісень Джамбула і таким чином зберіг їх для читачів. Жолдас Таїр розповідав нам, що в місяці найбільшої літньої спеки Джамбул і тепер виїздить з колгоспниками на гірські пасовиська — *джайляу*. Ті дні — благодатні для його здоров'я...

На килимі з'явилось вино і тарілки бешбармаку. Нам подали виделки. Декотрі з гостей, за старим звичаєм, обходилися без них. Баранячу голову подали гостям, які сиділи на почесному місці, першому — Леоніду Соболеву. Він уже знав, як одрізувати вуха барана, кому подавати. Цей ритуал був трохи смішний. Молоді казахи так і ставилися до нього, весь час жартуючи. Потім голова барана перейшла до Олекси Десняка та інших. На килимі лежали цигарки, в юрті можна було палити. Я палив і милувався спокійним лицем казашки, що сиділа праворуч від

Джамбула. Вона розмовляла з нами чистою російською мовою.

Потім казашка (то була Ш. Єрмагамбетова) зробила нам послугу, переказавши Джамбулові наше запрошення приїхати на Україну.

Акин підвів голову. Уважно поглянув на нас і відповів імпровізованим віршем:

Єсть води широкі —
Убрід не пройти!
Єсть спека далека —
Мені не знести!
За гонами — гони,
Важкі перепони...
Пройшов я свої молодії мости.
Хотів би поїхать —
Хто скаже, що ні?
Та старості дні
Заважають мені.

Ні голосу того, ні слів, так щиро і легко проказаних, не можна забути. Леонід Соболев і Таїр Жарков розповідали, що повесні Джамбул складав маршрут своєї майбутньої далекої подорожі... Він хотів одвідати Київ, Ленінград, Астрахань, Казань.

Під кінець виступів Джамбул стомився і тут-таки, на високому ліжку, приліг відпочити. Гості оглянули його зимовий будинок — просторий, на багато кімнат. У ще зовсім порожній ванній ми побачили милу й прекрасну тварину, яку казахи звать *єлік*. На нас злякано позирала, тупочучи тонкими ніжками, дика сарна. Її спіймали на схилах Май-Тюбе. Сарна схожа на мале козеня. У неї тонкі ноги та дивовижно гарні чорні й променисті очі. Олекса Десняк сказав: «Тепер я розумію, чому у східних поетів таке часте порівняння дівочих очей з очима гірської газелі».

Гості сідали в машини, вирушаючи в Алма-Ата. Мухтар Ауєзов запросив Десняка, Соболева, Тарловського і мене залишитися ще трохи в юрті поета. Аул Джамбула огортало тихе степове надвечір'я. Сонце багряніло на обрії велетенським малиновим кругом. Зеленаві схили Май-Тюбе ставали жовтогарячими.

Покрівлі аулу заливав густий червоний одсвіт. Ми довго милувалися заходом сонця в казахському степу. Стояли перед ганком кам'яного будиночка поета. Чекали, доки сонце повільно й урочисто потоне в багрянці далекої рівної, як море, пустелі. Чимось таким, що не можна й висловити словами, знову цей вечір нагадав мені тихі літні вечори рідного херсонського краю... Оця лампачева хатка через вулицю, очеретом укрита, охайно побілена, що стоїть перед самим будиночком Джамбула... Чи не земляки наші живуть у ній? Тільки сховалося сонце, зразу потемніли пологі схили Май-Тюбе.

«Сонце сідає, гори чорніють...» Он воно звідки: десь такого вечора, як оцеї, народилася пісня Тараса! — по хвилині мовчання озивається Олекса.

Степи ще прекрасніші, коли сусідами у них — високі гори... Тим-то в піснях казахів стільки широчини: і простір, і височінь!

Вкрай розчулені цим запашним надвечір'ям, ми повернулися в гостинну юрту поета. Тепер нас було небагато. Невістка поетова розливала в рожевенькі піали густий і пахучий чай. Через Мухтара Ауезова я розповідаю Джамбулові, що переклав на українську мову ряд його пісень. Книга Джамбула має вийти в Києві восени цього року.

«Чому багато талановитих імпровізацій Джаке та інших акинів ніхто у вас не записує?» — спитав Олекса Гнатович.

«Це наша давня біда. Акини співають за настроєм. На Шевченківському пленумі в Києві і на могилі поета в Каневі я склав і співав пісні про великого Тараса. Записати ж їх ніхто не міг. Мої пісні про Шевченка втрачені», — сказав Іса Байзаков.

«Коли б то була змога записати всі розмови та оповідання Джамбула, кожне його слово! — промовив Мухтар, поглянувши на поета. — У Джаке бувають хвилини особливого самозаглиблення. Якось у надвечір'я він довго сидів на вулиці за ворітьми. Повернувся у двір задумливий, строгий. У глибокій печалі сказав своїм синам: «Все на світі має свій схід і захід. І я стою перед ним...».

Тиха розмова в юрті Джамбула часом замовкала. Господареві було приємно, що в його старому житлі

чимало людей із далеких-далеких від його аулу країв! Під кінець бесіди акин стомився. Нечутно ступаючи по килимах, ми почали виходити з юрти. Небо вже було всіяне першими зорями.

У їхньому лагідному сяйві ми їхали до Алма-Ата. Великі й променисті зорі над Казахстаном!

Ми не розбудили Джамбула. Не прощалися з ним. Ми понесли з собою його пісні, його голос. Кожен з нас, виходячи з юрти, спинився довгим поглядом на спокійному в сні, величавому, орлиному обличчі старого акина.

Перед нами далеко-далеко, під сяєвом повного казахського місяця, по жовтому німому степу, стелилися примарні тіні, збоку степ обрамляли силуети гори, щось загадкове, мов уявні картини із казок забутого дитинства, торкало струни серця і наливало душу смутками й радістю... Леонід Соболев попросив спинити машину. Ми стояли на обочині, вийшли з авто, як гурт самотніх і химерних привидів. А збоку росли коноплі, височенна темно-зелена матірка! І гострий запах конопель, полину та чебрецю нагадував нам з Олексою рідні степи... Ну як же все до болю схоже, навіть терпкими пахощами теплої ночі...

І чомусь Олекса згадав вірші Тичини. Він уголос починає читати крилаті строфи великого нашого поета:

Глибинним будучи і пружним,
Чужим і чуждим рідних бродів,
Я володію аркоджуним
Перевисанням до народів.

Його слухали уважно, вслухалися в нашу мову Мухтар, Сабіт, Таїр Жароков і Леонід Соболев...

Ми слухали мову Олекси Гнатовича і самі були глибоко схвильовані. Прекрасна поезія дніпровського чарівника так повно впліталася в тепле марево цієї ночі...

Увечері, переглядаючи в алма-атинській перукарні газети, ми натрапили на старий номер бюлетеня Верховної Ради Казахстану. Одну дуже цікаву для нас постанову підписала жінка, яка вчора в юрті Джамбула була перекладачкою нашої розмови.

Постанова починалася словами: «Про увічнення пам'яті українського народного поета Тараса Григоровича Шевченка.

У зв'язку з 125-літнім ювілеєм з дня його народження перейменувати на ім'я Шевченка:

місто Форт-Олександрівськ, де перебував Тарас Шевченко у засланні; Ауздинську аулраду і рибальський колгосп «Кзил-узен» Магнітауського району, а також Лагерну вулицю в місті Алма-Ата; привласнити ім'я Тараса Шевченка Баутинській казахській неповній середній школі № 61;

перейменувати на ім'я Тараса острів Кос-Арал в Аральському морі та привласнити його ім'я казахській середній школі в місті Аральську...»

Як ми раділи з Олексою Десняком, що таким щирим і дружнім цвітом розцвіла пам'ять нашого великого Тараса в тих краях, де він страждав, боровся, вірив у майбутню перемогу народної правди!

...Казахські проводи бурхливі й хвилюючі. Жакан Сиздиков і ще дехто їдуть з нами у міжнародному вагоні аж до Алма-Ата. Ми тиснемо один одного до грудей зі справжньою тугою прощання... Які сердечні люди в гостинному Казахстані!

Знову дорога, уже до Москви. Олекса говорить: «Головне, ми відкрили для себе ну просто цілий новий світ! Заради одного лише дня в юрті Джамбула варто було проїхати ці довгі тисячі кілометрів! Ця мандрівка для мене — втіха і багатство, якому не скласти ціни!»

Через день, іще в степах Казахстану, я читаю йому мою жартівливу чернетку:

Незабаром Ала-Тау

За тумани утіче.

Я у серця запитаю:

— Чом сумуєш гаряче?..

— За міражами зосталось

Все, чим серце милувалось,

Милий світ моїх очей...

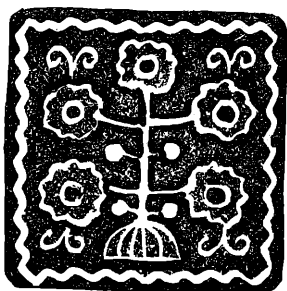
«Чорноока Хадіче...» — весело гукає Олекса, хлоп'ячому радий, що вірно розгадав закінчення цих немудрих рядків.

Схил Ала-Тау, велет многоликий,
І поруч степ казахський без кінця.
Під сонцем дня стоїть поет великий
Біля маленького у цвіті деревця.
І очі в нього од небес синіші,
А небо — як дитинство, голубе...
У сад Джамбула прохолода дише
Із верховин співочих Май-Тюбе...

Поїзд Алма-Ата — Москва з гуркотом перетинає
безконечні простори, ми ще в дорозі з милим Олек-
сою. Перед бурями, перед грозами...

Будь вічно безхмарною, земле наша, така розмаї-
то-прекрасна! Будь щасливим на дорогах своїх, Ка-
захстане! Ти дав серцю нашому стільки радості і
сили...

А хто там іде, а хто там іде,
 В громаді великій шумить та гуде?
 — Білоруси.

...А чого ж, чого забажалось їм,
 Вік покривдженим та сліпим, глухим?
 — Людьми зватись.

Янка Купала

...Перша моя зустріч з народним поетом Білорусії в Мінську взимку 1928 року не набрала характеру ділових взаємин, бо вона була дуже короткою, вельми заклопотаною, суцільно святковою, а білоруська гостинність у добрі свята не визнає ніяких ні прозаїчних, ні поетичних «справ», бо вона сама — висока й сердечна поезія!

Іван Домінікович Луцевич, який обрав собі виразне і співоче ймення також від народного свята — Янка Купала, у поведінці з людьми був стриманий, строгий, напочатку, здавалося, навіть холодний. Добре людське серце шукало тиші й захисту від суєти, мовби в легкому холодку доброзичливої іронії... Початком моїх ближчих взаємин з видатним поетом, добрим учителем і щирим старшим другом стала моя праця над перекладом і українським виданням його нової поеми «Над рікою Оресою».

На моє щастя, редактором перекладу поеми погодився бути Павло Тичина. Він мені багато допоміг у цій роботі. Я довго зберігав рукопис свого перекладу, густо помережаний синім олівцем редактора. Зауваження були дотепні і влучні, а поправки мистецькі. (Рукопис загинув у роки війни).

У жовтні 1936 року мені знову довелося побувати в Мінську. З двома товаришами ми приїхали з Харкова на ювілей народного поета Білорусії Якуба Коласа. Так уже повелося, що коли ми приїздили з України до Купали, то були гостями і в Коласа, а коли вшановували Коласа, то нас вітав у себе й Купала.

Ми приїхали пізно ввечері. Просто з поїзда потрапили в приміщення мінського Будинку Радянської Армії на багатолюдне засідання, присвячене ювілеєві Костянтина Михайловича Міцкевича — Якуба Коласа. Наступного дня вранці гості з Москви, Києва і Харкова зібралися в домі Янки Купали на вулиці Кастричніка, 36 (кастричнік — білоруською мовою — жовтень). Іван Домінікович і дружина поета Владислава Францівна, яку білоруські письменники дружно звали «цьотка Владя», приймали гостей радісно й сердечно.

Не забудеться ніколи виняткова білоруська гостинність, сповнена щирості й приязні. Почувалося: коли гості у домівці — то справжнє свято для господарів...

Господар дому був у чудовому настрої, а це багато важить для гостей. Того дня я вперше відчув за повсякчасною стриманістю Івана Домініковича його чуле до людей серце, приховану за жартом велику прихильність до друзів. Ми привезли Іванові Домініковичу примірник нового українського видання поеми. Авторіві я трохи поскаржився на суворість свого редактора.

— А то непогано, кращий переклад вийшов, — спокійно зауважив поет. — Майстер має право бути суворим до молодих. Для їхньої ж користі!

Він тепло дякував нам за привезену книжку. Переглядав її з великою увагою. Видно було, що це перше українське видання дуже радує його. Згорнув книжку, задумався. Палив, спокійним і красивим жестом підносячи цигарку. Постава у нього поважна й гарна. Чорний одяг завжди добре облягав кремезні плечі. Велика голова, обличчя, сповнене чоловічої краси. Русяве й ніжне, як льон, пасмо волосся над чолом... Профіль Купали різкий, мужній і вродливий... Строго стиснуті уста, їх гостра лінія свідчить про характер вдумливий і сильний. Впевненість у

всьому, лагідний спокій; якийсь особливий, вроджений і глибокий людський такт. Пристрасті, пережите не кладуть на обличчя свого відбитка. Все це десь там, у глибині, добре приховане за суворими бровами, трохи сумними очима.

Не похмура, а тепла тінь чогось величавого й незбагненого вабить до себе людей. Все мені подобалося в ньому. Приязнь і сердечна пошана зростали з кожною зустрічю. Його любили, як люблять батька. Він був для нас прекрасним взірцем справжньої людини. До того ж йому чужа найменша поза. Не було й тіні чогось удаваного чи надуманого. І в житті Янка Купала був щирий і простий, як його пісня, як сам народ його.

Мабуть, він помічав нашу пошану й любов. «Я дуже радий, що моя книжка вийшла українською мовою,— казав повільно й розважливо,— бо дуже люблю вашу мову, як і народ, і землю...»

Ми сиділи в його робочій кімнаті біля стола, на якому лежали газети й журнали. З вітальні долітали жваві голоси і сміх гостей.

«А ти часто перечитуєш Шевченка?» — раптом запитав мене Купала.

«Так. А чому ви, Іване Домініковичу, запитали?»

«Бо треба дуже часто читати вашого Тараса нам усім. Та що там — вашого! І нашого, і всіх... Він мужній, як сам народ. Я не можу собі уявити жодного поета, який не вчився б у великого, як світ, Шевченка!»

Купала завжди говорив мало, скупо. Любив слухати інших. Це була одна з найдовших розмов. Мене схвилювали його слова:

«А пісні ваші народні! В кожній пісні — шматок історії народу. Одна пісня — зміст драми, повісті або поеми... Отак я написав свою «Бондарівну»... Сам я почав писати вірші після того, як прочитав «Кобзаря»,—роздумливо говорив Купала далі.— Твори Шевченка перекладаю вже давно. Мрію видати білоруською мовою весь «Кобзар»...»

Я згадав, що два роки тому наше ДВУ запланувало видання однотомника творів Купали українською мовою. Та він якось все переходив з року в рік до нових планів. Купала про це знав. Йому писали

з Києва. Він запропонував мені розпочати цю роботу:

«Організуйте переклад книжки силами поетів молодшого покоління. У вас діло піде добре. У молодих більше часу та й запалу до праці».

Ця довіра Янки Купали до молодших поетів була для нас приємною. Ми з радістю дали згоду. Додому я повіз багато білоруських книжок, збірку народних пісень. Кілька томів Купали, подарованих мені автором, мали стати основою майбутнього українського видання.

Свою обіцянку ми з харківськими друзями виконали за півроку колективної наполегливої праці. І коли справді зробили щось добре і приємне для такої світлої людини, як наш незабутній Янка Купала, то свідомість цього для нас — велика радість...

Я залишав гостинну домівку поета на вулиці Кастрічника, 36, о шостій годині. Ранок був росяний, янтарно-багряний, сповнений запавної теплої вологи, як після літнього дощу.

Тримав у руці подаровану мені Вацлавою (племінниця Купали) яскраво-зелену гілочку з червоними достиглими ягодами білоруського барбарису. З тихою радістю і світлим смутком прощання дивився на високу тополю біля воріт...

Я не міг тоді знати, що бачу цей будинок, господаря востаннє. Потім налетить велика світова буря, і не стане ні будинку, ні кущів барбарису, — тільки обгоріла й самотня тополя сумно шумітиме листям... І нові покоління з любов'ю і смутком називатимуть її тополю Янки Купали.

Навколо першого українського видання творів Янки Купали об'єдналась група перекладачів саме з тих моїх друзів, які ще в 1928 році зустріли з захопленням білоруські книжки й журнали. Це були молоді поети Євген Фомін, Микола Нагнибіда, Степан Крижанівський, Арон Копштейн, Ігор Муратов. Влітку 1937 року робота над українським однотомником Янки Купали була закінчена. Весь час, поки тривала праця над перекладами, я листувався з Іваном Домініковичем.

«Вибрані твори» Янки Купали вийшли з друку в Києві восени 1937 року... Зустріч з Купалою на святі у Грузії буде для мене пам'ятною назавжди. На Руставелівський пленум Спілки письменників у Тбілісі з'їхались діячі літератури зі всіх республік. З далекого Казахстану прибув акин Джамбул Джабаєв. Ювілей був незвичайний в історії світової культури: ми святкували 750-літнє життя поетичного твору! Небагатьом поетам на землі судилося заслужити таку пошану.

Десять днів ми зустрічалися з Іваном Домініковичем ранками й вечорами, разом сиділи на довгих і часто цікавих засіданнях. З великою повагою придивлявся я до всього, що любив і до чого ставився з неприязню Іван Домінікович. Що йому не подобалось, все те він висміював дошкульно. Тільки до помилок, недоліків молодших товаришів ставився з м'якою, доброзичливою іронією. Найбільше недолюбливав порожні розмови, як і промови з трибуни, красномовні, але вбогі змістом і дуже розтягнуті. Спокійно і м'яко, але завжди з відразою, глузував він з пози, пиhi, чванькуватості. Окремі люди з цими рисами траплялися і в нашому товаристві. Чого зовсім не терпів народний поет — це найменшої нещирості.

«Отже, трапляються ще такі: назве тебе за столом і Пушкіним, і Байроном, а сам не тільки не поцікавився твори твої почитати, а ще часом і прізвище твоє забуде чи переплутає! Нецирі люди — пусті й нецікаві», — казав Іван Домінікович спокійно, без обурення чи досади в голосі.

В Тбілісі були тоді на пленумі Бедний, Серафимович, Пришвін, Новиков-Прибой, Панфьоров... Багатьох з них, що живуть своїми творами в серцях поколінь, уже немає на наших святах культури.

В один з особливо теплих днів ми піднялися тбіліським фунікулером на славу гору Давида. Посеред високої дороги природа створила невелике плато. Воно височить над усім Тбілісі. Коли сходиш на нього, обрії розсуваються. На фоні чистого кавказького неба синіють схили далеких гір. На цій площинці грузинський народ любовно створив надзвичайний своєю простотою і величчю літературний пантеон. Тут поховані кращі сини народу — великі співці Грузії. Під

променистим кавказьким сонцем, під чистим небом і лагідним вітерцем Грузії ми проходимо, скинувши капелюхи, повз могили Важі Пшавели, Іллі Чавчавадзе, Акакія Церетелі...

Прикраси й пам'ятники дуже скромні. Це ще більше додає пантеону строгої величності. Тільки гранітна плита, на якій зазначено прізвище або саме ім'я. Нас вразив постамент із чорного граніту, а на ньому золоте зображення ліри й короткий напис: «Акакій»... Це могила славетного Церетелі.

Далеко внизу сяють білі квартали Тбілісі. Виблискує на сонці річка Кура. На почесній варті стоять навколо вічні гори Кавказу.

Ми поверталися в Тбілісі мовчазні, схвильовані, несли в серці почуття ніжної пошани до славетних співців Грузії...

Наступного року поет приїхав до Харкова.

Я зустрів його на Південному вокзалі. Помітивши, як повільно ступив Купала на східці вагона, я допоміг йому зійти на перон. Іван Домінікович стримано й трохи сумно посміхнувся, стискуючи мені руку. У всій його постаті була помітна втома.

Ми взяли таксі та поїхали в будинок «Слово».

Надвечір до мене зійшлися товариші. Наш гість перед тим трохи відпочив. Його красиве й поважне обличчя оживилося, на уста набігла звична привітна й трохи іронічна посмішка.

Уже вночі ми поїхали з Купалою на вокзал...

Прощання на харківському пероні. Задумане обличчя поета зникло у вікні. Мене огорнув тихий сум. Де ми зустрінемося знов?

Перед далекою подорожжю до Алма-Ата я ще раз зустрівся з Янкою Купалою. Це було в травні 1939 року, на Шевченківському пленумі Спілки письменників СРСР.

Разом з багатьма учасниками пленуму Іван Домінікович жив у готелі «Континенталь». Ми стрічалися щодня. Часто поет проводив вечори в товаристві відомого пісняра Василя Івановича Лебедева-Кумача. Голова з ріденьким руським волоссям, не позначене вродою, але привітне обличчя, відкритий погляд

сірих очей Василя Івановича викликав щиру приязнь. На вигляд він був значно молодший за Івана Домініковича. Обличчя поета-пісняра сповнене енергії, рудуваті брови щоразу сходяться до перенісся з добродушним лукавством.

В його ставленні до Купали відчувається велика й сердечна пошана. Василь Іванович у доброму настрої, говорить за двох. Роздумливому Іванові Домініковичу добре в його товаристві.

В нашому Києві Янка Купала найбільше любив ті чарівні квартали й парки, що виходять до високого берега Дніпра,— увесь мальовничий простір од Володимирської гірки до Аскольдової могили та Лаври, який зачаровує всіх гостей столиці України. Були перші дні київського травня. Широкі кроки могутніх дерев стояли, мов нерухомі ніжно-зелені хмарки. Дніпровські схили оперізував суцільний біло-рожевий пояс, і прозорий день тихо шумів у густому сплетінні гілля, а внизу повільно котив могутній Дніпро. Задніпровська далина сяяла голубим кришталем. Внизу мінився під сонцем Труханів острів. Вода з кожним днем прибувала.

Ми виходили з Хрещатика на київські кручі.

«Так оцей гарний будинок — Київський палац піонерів? А як зветься сад при ньому?.. Піонерський? Чудовий сад! Тож посидимо на лаві в цій тиші... Невідомо, коли доведеться ходити тут знову».

І поет сідав на лаві в саду. Вибрав таку, з якої було б видно і голубі закрути Дніпра, і безкраю задніпровську далину. Ми тихо переходили над стрімкою і ажурною аркою мосту, який легким мереживом сполучає два високі горби коло стадіону «Динамо». В Першотравневому саду знов розшукали лаву над самим схилом гори. Тихо тремтіли вузькі й ніжні листки на каштанах. Очі й на мить не хотіли розлучатися з осяйною красою безмежної даліни, яка поринала й губилася в фіолетовій далечі, зливаючись з сизою чашею неба.

«Чимало бачив я міст на світі, які славляться красою. Був і в чеській столиці — прекрасній Празі... Та небагато з них можна порівняти з Києвом. Де знайдеш такі другі схили над великою рікою, таку другу далечінь під самим містом? Такого я не зустрічав

ніде. В отій лагідній і задумливій, зворушливій країні — вся Україна. Шумить за Дніпром, підступає до Києва...»

Знову скуповував книжки, збірники пісень, кийвські краєвиди, хоч у маленьких репродукціях. Розшукував пластинки для патефона з записами наших пісень у виконанні Оксани Петрусенко, Михайла Гришка, Бориса Гмирі, Івана Паторжинського...

Під час Всесоюзного Шевченківського пленуму відбулася незабутня подорож гостей на могилу Тараса Шевченка в Канів. Ця поїздка перетворилася на справжнє свято радянської культури. Те, що сталося тоді, не мало прикладу в історії світової культури. На мітингу біля могили Тараса Шевченка виступали поети — представники всіх радянських республік. «Заповіт» Шевченка був прочитаний шістнадцятьма мовами.

В грудні 1940 року Білорусія відзначала 35-ліття творчої діяльності свого улюбленого поета, який виступив з першими віршами в 1905 році. І от ми знову гостюємо у Янки Купали в Мінську. На свято зібралось багато гостей з усіх республік. Сергій Городецький прочитав у театрі вірш «Від серця», що був відгуком на нову книжку Купали, яка теж мала назву «Від серця». За хврткою безлиста тополя тихо поскрипує на вітрі, за вікном сніжна білоруська зима, хуртовина. У хаті шумно, тепло, до пізньої ночі триває гаряча розмова. Іван Домінікович і Владислава Францівна з любов'ю приймають у своїй домівці ще нових гостей. У вересні того року впали кордони між східними і західними землями Білорусії.

...З цих днів мені запам'ятався вечір-концерт у Будинку Радянської Армії в Мінську. Янку Купалу стомили за день численні зустрічі, привітання, розмови. Тепер він з помітним задоволенням сидів у півтемній залі. Часом здавалося, що поет не дуже уважно слухає артистів, які декламували його вірші. Та ось на сцену вийшли діти, піонери. Наче веселі квіти зарясніли. Червоні галстуки. Білі й блакитні убрання. На нас повіяло весною, радістю. Купала не одривав очей від сцени. Діти показували інсценізацію, складену з його творів.

Потім він якось затих. Ні репліки, ні слова. Я глянув збоку. Чи згадував він далеке й гірке дитинство своє і своїх ровесників, чи радів щастю юного покоління, — тільки по обличчю тихо скотилися сльози.

Кабінет поета був схожий на величезну, добре злагоджену бібліотеку вченого: великий книголюб, Купала зібрав близько двадцяти тисяч томів... Тут були книжки переважно російською, білоруською, українською і польською мовами.

Видатні поети майже всіх слов'янських народів були його найближчими друзями.

...Ми збирались на московський поїзд. Ще раз глянув на безлисту, вкриту інеєм тополлю коло тину...

І не знав, що це побачення буде останнім.

В середині червня 1942 року з працівниками Харківського обкому партії ми виїздили з зеленого міста Куп'янська під несамовите виття фашистських авіабомб. То був тяжкий і вкрай захмарений рік. Разом з військами ми переходили Дон. В селі Калініно Саратовської області в один із перших днів липня мені потрапила до рук газета «Комсомольская правда». Тяжко вражений, я здригнувся. Побачив сумне повідомлення: 28 червня 1942 року трагічно помер народний поет Білорусії Янка Купала... Я не знав, де жив у ті роки Купала. Тяжку звістку сприйняв як гірку й велику втрату серед незліченних втрат на дорогах великої битви.

Незабаром після війни прийшов лист від дружини Купали — Владислави Францівни Луцевич. Мене вразив надрукований на конверті штамп: «Музей Янки Купали».

Вірний друг Івана Домініковича, невтомна Владислава Францівна, людина кипучої енергії, всю свою любов і піклування перенесла тепер на живу спадщину — твори поета. Кожен лист її починався словами про нього і закінчувався його ім'ям. Вона зворушливо й палко продовжувала жити його життям.

...У червні 1947 року, прибувши на літаку до Мінська, ми тихо йшли через усе місто пішки. Тяжкі руїни розповідали про сліди великої грози. Але рани потроху вже гоїлися. Виростали нові будови, нові

садки. Я згадував і розповідав своєму супутникові про перші відвідини столиці Білорусії. Про будинок на вулиці Кастрічніка. Про гілочку барбарису, подаровану племінницею Купали юною Вацлавою. То було останнє прощання перед війною...

Того ж дня ми виступали в міській бібліотеці разом з Крапивою, Глебкою і Бровкою на вечорі, присвяченому Янці Купалі. Потім читали свої присвяти на великому вечорі в Будинку Радянської Армії, де колись не раз бували разом з ним.

Відвідали й те пожарище, де колись стояв поетів будинок на вулиці Кастрічніка. Зірвали собі на спомин по листочку з Купалиної тополі... Вона самотньо стояла там, де були колись цілі квартали.

Владислава Францівна розповіла, що згоріло все: велетенська бібліотека Янки Купали, цінні рукописи, унікальні видання, листи від Максима Горького.

Доля племінниці поета Вацлави Аблachimської теж була трагічною. Вона лишилася на окупованій території з двома малими дітками. Поневірялась, зазнавала переслідувань від гітлерівців. Після тортур в гестапо Вацлава захворіла на манію переслідування, яка не залишала її й пізніше, коли була визволена білоруська земля. За кілька місяців до нашого приїзду в 1947 році на перші Купалівські читання Вацлава померла в лікарні. Мені показали фото її двох малих дітей... Двох синочків...

Де ти, моя дівчино, за горами?..
 Ти поглянь до мене, як зоря...
 Ми крізь темінь ночі поговоримо
 Про людського розпачу моря —
 Де про щастя юним душам мріялось,
 На снігах троянди розцвіли...
 А сталі дощі над нами сіялись,
 Цілий світ сльозами залили...

Місяць грудень 1939 року. Уперше в житті мені випало щастя пройти під високим небом Гуцульщини...

Зі мною мандрують добрі друзі Олексій Кундзіч, Антон Шмигельський, Михайло Хащеватський. Учора ми виїхали з міста Коломиї до села Великі Ключі. Сюди нас запросив у гості до своїх батьків учень коломийської педагогічної школи Василь Бойчук.

Обідали ми в домі Василя Гуцуняка. Це проста селянська, але заможна хата. Під стінами стояли довгі дубові лави. Недалеко од дверей — піч із фабричною залізною плитою, не схожа на печі селянських хат над Дніпром. Килимків у хаті не видно. Але стіни зверху на всю довжину прикрашені суцільною мережкою з декоративних тарілок. На тарілках узорі — зелені, жовті, білі. На одній стіні, під тарілками, ікона з пронизаним двома стрілами серцем. Поруч неї великі портрети Шевченка і Франка.

Господар дому чемно запрошує сідати. Тримається він з великою статечністю. Добре поголений, одягнений у білий файний киттар. Широким, наче австрійський багнет, ножем повільно ріже заморожене сало, ставить у мисці великі грудки масла. Воно з погребя,

примерзле, янтарно-прозоре, схоже на медові соти. На стіл ставлять одну склянку. Господар наливає по вінця горілки, випиває сам. Потім по черзі подає гостям. Такий звичай у підгорян. Гуцуняк не кривиться, не поспішає заїдати. Ніби випив чистої джерельної води. Почувається, що це колишній військовий. В першу світову війну був у полоні, жив у нашому Миколаєві, над морем.

Господиня дому стоїть біля печі. Вона склала руки над фартухом під грудьми. Стоїть мовчазно або подає що на стіл. Так само, як стояли господині-селянки в моєму степовому селі, коли у їхній хаті сиділи гості. На голові проста хустина, трохи зігнуті плечі, материнські зажурені очі... Такий знайомий мені, і далекий, і дорогий образ мого дитинства.

Того ж дня ми побували ще в одній хаті.

Це вже інша. Отаких домівок тут переважна більшість. Василь Бойчук повів нас у дім своїх батьків.

На стіні — також ікона. В хаті, певно, вранці топилосся, та од печі віє зимою, вона давно прохолола. Гола глиняна долівка, холодне й голе дерево грубих ослонів. Навіть на ліжку — ні ковдри, ні ряднини. Батько Василів загортається в поживклий, замащений киптар, глухо кашляє. Вже старий і хворий. Мати бліда, сумна. Малі онучата — хлопчик і дівчинка — виглядають із запічка, немов злякані руді ховрашки.

Мати дітей, молода невістка старих Бойчуків — Параска, стоїть біля дверей з ясними, скорботними очима. Певно, художник малював оцю селянську божу матір з таких самих молодих матерів.

Мій товариш, Олекса Кундзіч, довго дивиться на хату, на молоду жінку. Коли почалась голосніша розмова, він каже вражено: «Змучена працею, нестатками жінка — і такі тонкі риси обличчя, така ніжна й дивна краса в кожному русі!..» Справді, молода господиня в цій сумній хаті була напрочуд гарною.

Старі Бойчуки показують нам єдину коштовність у своїй хаті — киптарі молодших синів: Парасчиного чоловіка і парубка Василя. Гуцульські кожушки зберігають та одягають на свята впродовж довгих десятиліть. Часом вони переходять од діда до онуків. Киптар — то красний витвір гуцульського народного

мистецтва. Він теплий, але короткий, без рукавів; легінь — по-гуцульському парубок — має вільні, не обтяжені одягом руки і в роботі, і в танці. Інколи парубок носить ще й другий киттар, простіший, майже завжди білого кольору, обшитий чорним хутром по краях. Він скромний, але дуже елегантний. На нього парубок часом одягає святковий киттар, червоного або цегляно-червоного кольору, щедро оздоблений великою кількістю всіляких прикрас: шовкове шитво, бісерні узорі!

Цей святковий козушок вдягає перед нами Василь Бойчук. На киттарі не тільки шитво, але й тонкі мідні кільця. Всі оздоби на ньому розміщено з великим смаком, в продуманому єднанні кольорів. Ми повертаємо чорнявого Василя, що трохи аж застидався, на всі боки: киттарик на ньому такий чудовий! Багато намистинок жовтих, білих, синіх, нашивки з різних клаптиків хутра.

«Ого! Недарма ви так замилювалися,— каже до нас Василь батько, і на мить його жовте обличчя стає радісним.— Бо це найкраще з гуцульського одягу! Він вельми барвистий і дуже зручний, дуже вигідний».

«Він дуже, дуже красивий і виключно елегантський»,— додала з світлою посмішкою вродлива синьоока Параня. Уста від посмішки стали мов квітка. Звідки вона взяла це слово «елегантський»? Але мовила саме так. Нам теж запропонували «приміряти» гуцульські киттарі. Дивилися в маленьке люстерко, що висіло на стіні.

«О, та ви стали справжніми гуцулами!» — казав, щиро посміхаючись, старий Бойчук.

«А то файно як вам!» — промовила до мене привітна Параня і трохи засоромилась. Це був киттар її чоловіка.

Звідкись у хату долітала музика не знайомого нам танцю. Василь став просити батьків, щоб дозволили музикам та молоді перейти з сусідньої хати до них:

«Нехай послухають та подивляться гості з великої України на гуцульську гулянку!»

Батьки сумовито відмовляють йому:

«Та куди ти їх приведеш! Хата неприбрана, холодна й тісна, а молоді багато».

Було видно, що старі стидаються зайвий раз показувати перед людські очі свою убогу хату. Тоді Василь запросив нас подивитися на гулянку підгірських дівчат і хлопців у хаті сусіди.

І я гуцул, і ти гуцул —
Оба-сь ми гуцули.
Купили-сьмо постоли-ти,
Аби си-сьмо вбули.
Купили-сьмо постоли-ти
З тими волічками,
Аби си-сьмо навходили
За молодичками!

Слова цієї коломийки ми почули ще знадвору, коли входили в хату. Один з парубків приспівував їй до танцю. В малій хатині дивом якимсь вмістилося понад двадцяттеро дівчат і парубків. Як вони тут могли танцювати — то була річ зовсім незбагненна. А вони танцювали, та ще як! В коло входила одна пара за другою. Танцювали по черзі, довго, безупинно. Котрийсь із парубків зненацька починав голосно співати коломийку, крдаючи слова в такт рвучкої і лагідної музики. Музики сиділи на дубовій лаві, на покуті, під образами. Музика троїста: широкі, схожі на цитру, гуцульські цимбали, скрипка, великий бубон, бас-басоля. Цілий вечір, здавалося, цей народний оркестр виконує лише один танець. То була схожа на ніжне воркотіння гірського струмка безконечна коломийка. Вона дзвеніла часом півгодини, а то навіть більше, не зупиняючись: пари танцюристів входили в коло одна за одною без перерви.

Насправді за вечір виконувалось, хоч не багато, але ж кілька танців. Тільки ритмічний стрій і темп їх дуже схожі.

Дівчата танцювали в легких шкіряних постолах. Вони одягнені в барвисті горбатки, вишивані сорочки. В гурті було кілька дуже вродливих, з тонкими чорними бровами і синіми очима. Струнки, білолиці, трималися поважно, гордовито, але в танець влітали, мов білі чайки. Особливо красні легіні, парубки. В білих та червоних кштарях, у сорочках з темно-малиновими мережками, легкі, з мужніми й ніжними обличчями,— всі веселі і невимушено горді. Кожен

парубок рвучкий і суворий, як орел, а милий, лагідний — наче голуб. Смагляві лица, міцні плечі, майже зухвалі погляди. Серед великого гурту легко пізнати ватажка. Він спокійний, владний, сповнений вродженої гідності. Його русяве волосся кругло підстрижене, наче шапка з ніжного льону, спадає на чоло й потилицю. Ватажок гуцульських легінів порядкує в переповненій хаті повільно і недбало-велично. Він говорить голосом майже тихим, але таким, що не припускає заперечень.

Це він посадовив на покуті музик, а нас — поруч них на ослоні. Я милуюся і його поставою, і чемним поведженням з товаришами та величавим, лицарським — з дівчатами.

В хаті мало хто сидить. Парубки й дівчата стоять густим натовпом, впритул. Кінчає кружляти одна пара, то миттю вступає друга. Музиканти спочивають рідко. Доки ми розсідаємось, нова барвіста група входить у замкнуте коло, почавши граційний і дуже швидкий танець. Стоячи збоку, один з парубків скоровою кидає під музику жартівливі співанки:

Ти Михайло, я Михайло —
Оба-сь ми Михайли,
Полягаймо на дорозі,
Ніби поздыхаймо.

Перші два рядки співанки парубок зачинав голосом високим та дзвінким, а другі два скінчив приглушено, кумедно-поважним. Ось він знову пильно дивиться на танцюристів, ніби під ноги їм дрібно сипле:

Я Микола, ти Микола —
Оба-сь ми Миколи...

Робить паузу, поводить бровою до гарної дівчини, що посміхнулась і запишалась, та задьористо докінчує коломийку:

Тебе били коло церкви,
Мене коло школи!

В протилежному куті хати, на печі, примостилася дівтора. Двоє дівчаток швидкими оченятами пильно стежать за танцюристами. Менша держить на руках велику руду кішку. Не одводзячи захопленого

погляду од тих, що танцюють, вона голосно гукає до сестри:

«Не застуй нам! Нехай і киця подивиться, як танцюють!»

Задуманими очима стежить за танцем молода дівчина, що сидить поруч на лаві.

Пов'язана теплою хусткою, як усі гуцульські дівчата, в такому ж, як вони, одязі, вона чимось вирізнялася з-поміж них. Менш було в ній того надміру міцного здоров'я, ніж в інших сільських красунь, і зовсім не було тієї загальної, трохи удаваної пихи. У неї в кожному русі лагідність і простота. М'яко окреслене підборіддя, а лице таке світле, як буває тільки в дуже юних дівчат. Маленькі, повні уста подитячому добрі, та, певно, й вередливі, схожі на пелюстки ледь розквітлої троянди. Тихо глянула, ніби освітила синьою ласкою гуцульського неба. Цей погляд серця торкнувся.

Танцюристи виходять з кола і входять. В гурті стоять — кожна дівчина зі своїм хлопцем. Наша сідка сидить одна.

— Чому ви не танцюєте, як ваші подруги?

— Цих танців не танцюю, — відповіла дівчина лагідно, просто.

— Не любите?

— Ні, танці дуже хороші. Просто не довелось навчитися. Коли мої однолітки-дівчата починали гуляти з хлопцями, мене батьки віддали до Коломийського інституту урсулінок...

Я тільки-но збирався запитати дівчину, що то за інститут, як з другого боку до мене прихилився незнайомий юнак і над саме вухо сказав пошепки, застережливо:

«Пане товаришу! То єсть полька».

Слово «полька» хлопець вимовив з великим притиском.

«Так що з того, що вона — полька?» — зовсім не розуміючи, спитав я.

Юнак позирає на мене у великому здивуванні: як це я не розумію! Мить мовчить, потім знехотя каже:

«Та вона ж... чужа тут, у нашому селі!»

«Як це — чужа?»

«Бо вона полька,— уперто доводить юнак.— А ми всі українці, гуцули».

«А, от у чім справа»,— з сумом подумав я... Цьому простому карпатському хлопцеві і невтямки, що ми там, на великій, як він сказав, Україні, давно вже забули ділити людей по національних ознаках.

Він говорить мені про таку звичайну річ, а в голосі чується пересторога: так говорять про небезпеку, яка наближається до людини.

Сумні залишків старого. Недавно тут панська держава нацькувала поляків на українців і євреїв, а цих, останніх, сварила між собою.

«То ця дівчина — дочка шляхтича, польського пана?» — тихо питаюся в хлопця під нескінченний гомін бубна, цимбалів, баса.

«Та ні! Батько її — наш сільський кушнір, виробляє людям файні киптарі. Ціле село наше ходить у кожушках, які він зробив...»

«То й не треба цуратися дівчини. Однаково: українка чи полька».

Я тепер зрозумів, чому гарна дівчина була на цій гулянці самотня...

Хлопець з хвилину подумав. Розважливо й щиро запитав мене:

«То ви так, пане товаришу, думаєте? Так усі у вас думають там, на великій Україні?»

Я запевнив юнака, що саме так.

«Чому він вживає оце «пане товаришу»? — подумав я собі, слухаючи парубоцькі коломийки.— Якесь химерне поєднання старого «пане» й нового «товаришу».

Потім згадалося, що це ж дуже стара українська шаноблива форма, ще, може, від запорожців, яка надовго збереглась на Карпатах. Старі гуцули часто зверталися до нас із цими словами. Хлопець згадав про кушніра. Ми запитали, чи можна замовити комусь пошити гуцульські кожушки тепер.

«За киптарі платять не грішми, а вівцями. Кушніреві давано кілька овець чи ягнят. Він із смушків шие та оздоблює кожушок, а за плату бере собі м'ясо. Кажуть, що один ваш земляк придбав собі у Косові, за допомогою місцевих організацій, файний киптар, що дуже йому сподобався».

«Хто ж це?»

«Я забув його прізвище,— відповів юнак.— Той чоловік приїздив у наші гори на своїй машині з Києва. Кажуть, він ставить гарні картини для кіно. Він був тут зразу, у вересні. Може, й гуцульський одяг йому буде потрібний для тих картин...»

Мова йшла, як ми довідалися потім, про видатного нашого кінорежисера Олександра Довженка.

Ми урвали розмову, бо увагу привернув новий танець. Танцювали самі парубки. Ставні легіні побралися руками за плечі, зімкнулися в тісне, невелике коло. Під воркотіння цимбалів та баса ритмічно захиталися цілим колом з боку на бік, а потім разом, рвучко, рушили в буряному коловороті, міцно б'ючи ногами в діл. В дужих і граціозних рухах парубків була сила, енергія, буйна веселість. Нічого більш прекрасного в розвагах людських, в красі молодечих веселощів досі мені не доводилось бачити.

Наша сусідка не одривала од танцю очей. Вона озирнулася, усміхнулася. У дівчини порожевіли щокки, заблищали очі од захвату. Кивнула очима на танцюристів, немов запрошуючи нас нічого не пропускати в такому чудовому видовищі. Потім сказала, що її звать Вілія...

Парубки танцювали старовинний гуцульський «Аркан». Тільки справжні сини гір, волелюбні предки могли залишити в спадщину онукам такий буйний і гордовитий танець! Легіня, що танцює «Аркан», не можна уявити з похиленою перед паном головою. Перед яким ворогом могли б схилитися буйні голови людей, що так гордо та високо підводяться в цьому залізному колі! Народ, який би хоч трохи постояв на колінах перед чужинцем, ніколи б не створив таких гордовитих національних танців. Минали важкі й темні століття, а в ньому вічно жив незламний і непокірний дух Довбуша й Кобилиці.

Я ніколи не знав, що одне споглядання народного танцю може дати людині таку велику втіху. Буйна радість цієї живої картини сповнила гордістю серце.

Гуцульські легіні ще танцювали «Буковинку», «Опришка». Напочатку ми з трудом розрізняли ці танці українських горян. Всі вони були однаково сповнені зухвалого молодечого буйства і сили. Танці

наших верховинців і пристрасна музика до них чимось нагадували мені танці грузинів та осетинів. Якись ледве вловимі спільні риси людської вдачі споріднюють вікову мистецьку культуру всіх горян, синів різних народів.

Гуляння все не кінчається. Не стомлюються танцюристи, не стомлюються музики. Після окремішнього парубоцького танцю цимбали і скрипка, навіть без малого перепочинку, задзвеніли плавнішим і повільнішим ладом верховинської «Голубки». Тут вже танцюють хлопці з дівчатами. Хата була тісною для цього групового, ніжного і милого танцю.

Ватажок парубоцький знов затягнув коломийку:

Два нас легіників, два нас,
Та й не ходіть попід хати,
Та й не робіть галас.
Та й не ходіть попід хати,
Та й не галасуйте,
Візьміть собі по дівчині
Та й господарюйте.
Візьміть собі по дівчині,
Ще й по Катерині,
Одна сидить на горбочку,
Друга на долині.

До нового танцю парубки приспівували й інші співанки. Деякі з них лишилися від тих часів, коли гуцульські повстанці з «цівками», рушницями, ходили на «своїх» покутських дуків, а також на панів з того — «угорського боку». Часи, різноманітні події переплелися в цих приспівах. Найчастіше лунали віршовані жарти, у яких за веселістю і зовнішньою безжурністю приховано часом гіркий зміст.

Ой Василю, сиди в биллю,
Сорочку ті шию...
Василь сидів, аж ізнидів,
Сорочки не видів.

Донька поляка-кушніра захоплено стежила за танцями, вслухалася в слова коломийки. А сама весь час була осторонь.

«То ви й не збираєтесь навчитися цих танців?»

«Мабуть, не навчусь. Батьки говорять, що такі буйні розваги — гріх»,— відповіла Вілія.

Я глянув здивовано: дівчина сказала це дуже серйозно.

«Ваші батьки такі набожні?»

«А так. Особливо бабуся. Я також вірю в бога»,— сказала просто, як про щось таке, з чим не криються, але й не вихваляються перед людьми.

В цих очах, у словах не було й тіні лицемірства — риси, найбільш огидної у вдачі молодої людини. Саме тому мене вразило це несподіване признание. Воно було дивним: примара чогось темного, монастирського випливала тут з милих і життєрадісних уст. Заперечувати дівчині, удатися до намови проти релігії в отакій веселій, прямо безбожницькій обстановці — було б кумедним ділом.

А музика дзвенить, дзвенить... Хлопці й дівчата готуються до нового танцю. Побралися за руки. Потім кожен легінь обійняв свою дівчину за стан. Так вони чекали на свою чергу вступити в коло. Один з парубків притулився щочкою до ніжної щоки своєї дівчини. Потім же в гурті став цілувати її, тихо, лагідно. Вони поводитись так, немовби нітрохи не заважала їм присутність багатьох людей.

Цим були здивовані тільки гості. Ніхто з молоді не звертав на них уваги. Нікому такий одвертий, на людях, вияв почуттів не видався дивним чи недоречним. Щоправда, у поведінці парубка не було нічого грубого, лише хороша й стримана ніжність.

Друга двійка цілувалася на лаві, під самою божою матір'ю. Красуня гуцулка ніжно поклала русьву голову на широке плече свого вродливого хлопця. І в їхній позі була тільки молодеча краса, без найменшої грубості. Інші всі танцювали або голубили своїх подруг. Нічого недостойного в цій одвертій ніжності вони не вбачали. На все те з цікавістю дивилася Вілія...

Здавалося, в цій хаті для молодої і набожної доньки кушніра є таки чимало гріховних прикладів і спокус. Але вона, як і всі інші, нічим не була здивована.

«Ваші батьки вважають танці за великий гріх. То поцілунки, мабуть, ще більший?»

Дівчина повернулася рвучко.

«Може, й так... Ну, а як були вони хлопцем і дівчиною, то думали, напевне, інакше!» — мовила вона лукаво і засміялась.

«У вас завжди отак... гуляють?»

«Звичайно. А у ваших краях хіба не так?» — сказала Вілія з деяким подивом.

«У наших містах цілуються привселюдно, лише коли стрічаються по довгій розлуці або ж як розлучаються. Найчастіше — на пероні, перед тим, як поїзд має рушати».

«То, виходить, хата — зручніше для того місце, аніж перон!» — засміялась Вілія дзвінко, як дитина.

Що скажеш проти такого справедливого зауваження!

Дівчина жартувала просто й мило, її вередливі губи розцвітали в посмішці, як пелюстки степового маку. Дарма її залякують вдома гріхами. Вона вся світиться такою чистою і сердечною юністю, що її не зачепить ніяка життєва «проза». Такі ж строгі та гарні у своїй ширості і лиця гуцульських дівчат, тих самих, що не стидаються цілуватися зі своїми хлопцями при людях. Так робили колись їх молоді батьки, так було заведено в цих горах споконвіку.

Грація, ніжність, щирість чесних почувань — в цьому теж народна краса!

Мені згадалася в цій гуцульській хаті чарівна і сумовита поема нашого великого Михайла Коцюбинського — «Тіні забутих предків»...

Красуні гуцулки з цікавістю позирали на доньку кушніра, нашу сусідку. Вона раптово скинула темну хустку з голови, всю свою недавню зажуру: звесіла, жваво заговорила.

«О, Марися танцює із своїм Григором! — кивнула на одну з дівчат. — Значить, вони вже помирилися».

«А що, сварилися?»

«Щось скоїлось. До другої Григор залицявся, чи що. А вони дружать удвох вже п'ять літ. Наші парубки мають своїх дівчат за майбутніх дружин».

«Рано у вас дівчата починають дівувати?»

«З шістнадцяти літ мають своїх хлопців. Хлопці завжди старші. Бо вони парубкувати починають років з вісімнадцяти. Дівчата і гуляють зі старшими, і виходять заміж за старших від себе».

Вілія розповідала про все одверто. Ця щирість дозволила запитати:

«А ви маєте хлопця? Котрий він тут?»

«Маю, та він не тут. Мій наречений у Львові».

«Наречений? Скільки ж вам років?»

«Пішов вісімнадцятий. А нареченому вже тридцять п'ять. Батьки мої не хочуть, щоб я виходила за нього».

Парубки у приповідках до танців потроху переходили на веселі, двозначні коломийки. Залунав новий варіант відомого приспіву «І ти гуцул», де вже згадувались тато і мати.

«Оце вже вони почнуть таке, що вам і слухати буде незручно»,— сказала з посмішкою дівчина.

«Чому незручно? Навпаки, дуже цікаво».

Парубоцький ватажок почав нову народну пісеньку:

Ішов гуцул з полонини,

А гуцулка з бані...

Баня — тут солекопня... Щоки моєї сусідки почала заливати густа краска. Певно, вона знала продовження пісні, бо сказала:

«Тільки дівчата соромляться, цих пісень не співають. А хлопцям байдуже, вони ніколи слова з пісні не викидають».

Але парубок не встиг скінчити коломийку. З лави швидко підвівся член сількомітету, що прийшов сюди разом з нами, і голосно промовив:

«Прошу шановних товаришів парубків дотримуватися пристойності і цих пісень не співати: у нас тут сидять вельми поважні гості...»

«Бодай ти скис з такою увагою до вельми поважних гостей!» — зігнули ми.

Але робити було нічого, співанка враз урвалася.

Вечір ми провели в Народному домі. Була маленька вистава самодіяльного театру. Потім почалося чудове «продовження» сільської гулянки... В залі сільського клубу було просторо для буйних легіників та їх подруг. Літні й старі люди zostалися до пізньої ночі дивитися на танці молоді. Частина глядачів роз-

містилася тепер на сцені. Інші стояли під стінами. Тут було на що подивитися!

Я вдруге побачив «Аркан». Тепер він був ще пишніший і могутніший — парубкам є де розійтися на дощаному помості широкої зали. Танець починався тихо, повільно, ліричним голосом скрипки і цимбалів. Потім темп його почав наростати, доки не перейшов у пристрасну бурю! На неї люди з боків дивились у німому захваті.

Швидко закидали парубки ногу за ногу, разом били каблуками в підлогу, потім, як вихор, рушали всім замкнутим колом то вправо, то вліво. А їх було,— високих, струнких, у білих вишиваних сорочках, з гордовитими і красивими постантями,— чоловік двадцять!

Потім я не раз бачив цей танок на великих сценах, і вже такого враження не було. Траплялись бліді копії цього чудесного народного танцю. Його уміють танцювати лише сини Верховини,— стилізації рідко вдаються. Зберігається зовнішня форма, але губиться настрої, простота, чарівна сила.

В Народному домі була і донька кушніра Вілія.

Це нестримне й чудове рокотання цимбалів ніби якось п'янило людей — вона стала веселою, пустотливою, мов дитя. Вже притупувала ногою, ледве стримуючись, щоб не рушити у танок. Взяла у хлопця високу смушеву шапку, одягла — і стоїть напрочуд гарний молоденький козак. «А дівчині в сімнадцять літ — яка ж то шапка не пристане!» Наче молоденький джура із козацьких пісень...

Гість сам собі завважує, що вже більше милується чарівно перетвореним «джурою», аніж танцем парубків.

Те помітивши, Вілія жартівливо казала:

«Дивіться он туди, на танець. А то пропустите — більше не будете вдруге видіти такої краси!»

Лице зарожевіло, з уст не сходить посмішка, здригаються тонкі, мов ліплені з найчистішого воску, ніздрі, а сині очі темніють, наливаються блиском.

Сиди, етнографі, мовчи, фольклористе, і думайте, що поруч краси слова і танцю ви несподівано зустріли ще одну найбільшу і найніжнішу красу, яка дає щастя очам і серцю.

Коли троїсті музики заграли «Голубку», з парубками по кругу вихором закрутились дівчата. Важкі і товсті, туго заплетені коси гуцулянок попливли у повітрі.

Троїсті музики дзвеніли й дзвеніли рівним гірським струмком. І довгі коси то опускались, то знову пливли й пливли у вихорі танцю. Видовище надзвичайне! Та ще й зухвала веселість дівчини-підгорянки, та ще й музики не спиняються по півгодини.

Рокотання цимбалів заворожувало слухачів. Коли танець урвався, слух ще довго беріг ніжне продовження, відгомін чудесної музики.

«Часто після такого гуляння наших дівчат і хлопців,— казала дівчина,— ще багато днів дзвенить у моїй пам'яті ніжна-ніжна музика! Хоч де б я ходила, хоч що б робила, а всюди зі мною оце тихе і радісне воркотіння. І в шелесті листя, і в гомоні смерек у лісі — скрізь оця дивна музика. Я так люблю, ще з дитинства, музику цих гуцульських танців! У ній чари якісь, з нею всюди весело на душі».

Вона говорила правду. Так було потім і з гостем з Києва...

Щоб душа народу не змудилась і не зубожіла од вікової біди і недолі, народ створив собі такі нев'янучі у віках розваги, танці, співи. А тому, що жив він споконвіку на суворих і радісних верховинах,— музика українських горян схожа на сильний, веселий гомін гірських річок і потоків.

Я полюбив її назавжди.

Далеко за північ ми вийшли з Народного дому на морозне повітря засніженого й сонного села. Уже з гір напливала на глибокі сніги передсвітанкова волога. Світ навколо був синювато-білим. Далеко десь бовваніла ледве помітна лінія — обриси високого кряжу Карпат.

Над пологими схилами, над білою й мовчазною долиною мерехтіли ясні верховинські зорі.

Яке ти чудне чи багате, серце подорожнього, що тобі так мало треба для повного й великого щастя... Йдучи покрученими завулками, ти несеш над білими снігами свою теплу, неосяжну, як світ, радість — тиху ласку білої світанкової квітки на устах. Пахощі

троянди... Щастя твоє поруч. Вілія ішла мовчазною... Хоч і сніги простелені білою пухнастою ковдрою по долині, але ніч напрочуд тепла, тиха, замріяна. Мені згадалося, як учора в польській сім'ї дочка юриста й «філософа за фахом» читала нам сонети Міцкевича. Дуже схотілося знову їх почути: з юних і милих вуст... Тим більше, що дівчина інколи в захопленні музикою там, у Народному домі, вигукувала окремі польські слова і цілі фрази.

Я запитую:

«Віліє! Ви любите поезії Адама Міцкевича?»

«О, так люблю, як мою маму-полячку. Хочете, я прочитаю вам «Степи акерманські»?»

Я вражений: вона збирається читати те саме, що прочитала донька юриста, за тиждень мені пошастило почути цю прекрасну поезію двічі... І дівчина читає мені про те, як у степах Акермана великий поет вслухався в іншу, вогнисту й гарячу тишу, таку насторожену й глибоку, що, здавалося, коли б його погукали аж із далекої Литви, то він почув би... Та він вслухається — і «ніц не вола»... І ніхто не гукає...

«Віліє,— кажу я,— як до болю чарівно й зворушливо звучать поезії твоєю мовою!»

«Це мова Адама Міцкевича»,— гордо відповідає вона.

«О, коли б я, моя дівчинко, міг отак гукнути через гори Карпати до свого брата в Ясині, а він почув би мене та відгукнувся! Чи радістю, чи плачем,— однаково!»

Вона дивиться вражено, може співчутливо, слухаючи цей несподіваний вибух чужого болю, і заглядає мені в очі, як в душу...

Ніч заворожена тишею. На густому плетиві з білих ниток на землю тихо опускається лапатий сніг. Несподівано я проказую дівчині дивовижно прості, як людське дихання чи зітхання, чаклунські за красою рядки Єсеніна: «Нынче с высоты кто-то осыпает белые цветы...»

І тут химерно та несподівано моя думка сягає в минуле, до тієї, найкращої в світі з книжок, яка іще з дитинства живе в моїй пам'яті чарами людської битви і трагедії, схожої на вічно живу казку. «Віліє,— кажу я,— чомусь мені згадалася ота велична

трагедія, що виписана, мов дивовижна казка... Споконвіку всі вихваляють старшого сина Тараса Бульби Остапа та осуджують молодшого. Але дивно, що мало хто задумався над глибиною трагедії Андрія. Хіба не мав він права полюбити, кого хотів? Та над коханням нависло смертельне бойовище двох народів або точніше — двох таборів, двох одвічних ворогів: бойовище панства і рабів... Андрій стоїть перед батьком, як найскорботніша жертва тієї вічної битви, як приречений страшною долею, і сам розуміє, що заслугує страшною карою — за свій гріх... І падає він, підрубаний самою долею, ніби скошений колосок... Але він любив і не міг не любити! І що було в серці батька, коли той виконував присуд самої долі?.. Чи знав, чи думав він, що його сина вбили закони дикого суспільства?.. Микола Лисенко розумів всю глибочинь трагедії Андрія, коли в уста Остапа вклав такі слова: «Що ж ти вчинив, мій брате дорогий?..»

«А ви прочитайте про Київ, я так мало знаю...

Золотими барвами врожаю
Рине в місто хвиля степова.
Моє серце та краса вражає,
Що повніша й за людські слова...
В Києві, як велетні, каштани,
В Києві в зеленім привітанні
І каміння древнє ожива,
В Києві, мов хмари, дерева!..»

«Ще прийдуть весни, і юнаки з Карпат будуть жити, працювати по всій Україні, і ти, Віліє, побачиш Київ, може, будеш у ньому вчитися... Війни порозкидали людей, наче осіннє листя, по світових дорогах і перехрестях... Коли вони вже скінчаться? Скільки було б дружби і радості між людьми!

Ви, теплі зорі над Карпатами,
Печальні свідки всіх розлук!
Коли ми радістю заплатимо
За всі віки недоли й мук?
І над землею світло-русою
Посієм щастя для синів...
Із братовою, із Катрусєю
Пройду я в шумі ясенів.

«Казали мені батьки, що на Закарпаття восени вдерлися угорські фашисти, багато наших людей сплюндрували,— мовила Вілія і засмутилася.— Я розумію ваш жаль і тугу за братом».

З того смутку вродилася ніжність. Сині очі дівчини, наче журні зорі верховинського краю, пильно дивляться на мене. Вона мовчить. Біла пелена снігів і мовчання. У хатах погасли вогні. На околиці села, де ми блукаємо, ближче до примарних силуетів гір, ніде ні звуку. Ми йдемо і несемо в собі мовчання ночі.

Я кажу дівчині, що в моєму житті не було такої розчуленої білої казки. Може, в ній гуцульські чари від музики коломийок чи така вона від голосу й мови дівчини. «Це тобою, Віліє, так заворожений світ». — «Не треба так одверто. Ця ніжність лякає мене. У ній багато жалю й тривоги. Ось ви поїдете, а мені буде тужно, що більше не почую й не побачу вас...»

Рвучко спинилася, глянула журно.

«Станьмо отут під крайнім явором. Його чорні віти побілені сніжком. І схили гір стали ближчими. Як твої очі і уста... Я народився в степах, а ти покличеш мене з гуцульських верховин — і почую тебе, де б не був...»

І дивно самому, що мова стає урочистою. А дівчина каже роздумливо: «Ви так любите степ і Київ, а я Варшави й не бачила. Тепер вона в сльозах і кривавих руїнах, там панують фашисти, як звірі...»

«Нас може розлучити лише одна стіна. Як висока гора...»

«Яка то гора?» — швидко спитала вона.

«Гора часу, війни і страждання... Твої щоки поблідли під зорями, і ти сама — наче ніжний пролісок, та ще й під снігами зими. А може, фіалка... А весна твоя чи буде тепла й запашна, без грому війни на світі? А може, ти — квітка білого карпатського маку?...»

«Ой не треба, так не кажіть! Маки — то квіти розлуки... Ось я вам розкажу... Один гуцульський красний легінь любив у горах дівчину. Було гаряче літо, тож він назбирав цілий снопик чудового червоного маку. Хлопець подумав, що у тих тендітних пелюстках стільки ніжності й ласки, скільки у його серці, і приніс ті маки дівчині. Але вона сумно скрикнула

й кинула квіти на землю... І скоро вийшла заміж... за іншого».

Вілія замовкла і тихенько зітхнула.

«Дякую тобі за цю сердечну легенду».

«Це не легенда, а бувальщина. І, знаєте, в легендах часом буває більше правди, ніж у житті».

«А чому така прикмета в народі?»

«Мабуть, тому, що маків цвіт — найніжніший, та швидко осипається... Ось і зимова довга нічка скоро кінчиться, а ми все не можемо розлучитися...»

«Бо не знаємо, чи зустрінемося знову. «Вміє розставатися той, хто вмів любити», — згадалися мені, Віліє, слова іншої пісні...»

«А ми і не вміли», — кинула вона жагуче, припадаючи обличчям до моїх грудей... Сніги загойдалися на долині, і зорі попливли над нами у безладному танці. Біле полум'я чистої квітки, що сама розкривала пелюстки, як зелену запаску. Гаряче видіння у мареві... І щастя світу зійшлося у малому сердечку, як у вічній криниці. То були миті, заради яких люди приходять у світ.

Вілія каже тужно, приглушено, немов через пелену розпачу і сліз: «Ти будеш за полями. А я — за горами часу і страждання». — Сніжинки упали на вії, тьмяно блиснули зірочками.

«Виглядаючи мене з далини, люба, ти не будеш тужити?»

«Як від мого плачу буде боляче тобі, то не буду, не буду тужити».

«Ти добра і знаєш усе, що гірко буруниться у моїй душі. Подаруй мені на розлуку поцілунок, щоб я поніс його в тужній пам'яті, як велику надію...»

«Тільки один! Щоб ти повернувся за другим... Через гори часу і страждань, через гарячі потоки світового чекання...»

Засмучені очі наблизилась ніжно і трепетно, торкнулися болем гарячі уста. Ми стояли біля засніженого двору. Були геть побілені покрівлі і дерева. Тоскно рипнула хвіртка. І ось я один під зорями. І на моїх устах теплі пахощі солодкої троянди.

Усе це як марево і сон. Несподіваний дарунок долі...

Ти ніжністю дарувала могутність моему серцю.

Мені снилось,
Що ти плакала зі мною...
Не в гаю весною запашною,
А вночі, на сніговій долині,
Де лежать замети на стежині...

Яке ти химерне чи багате, серце подорожнього,
що тобі треба так мало для могутнього та безмежного щастя! Ти йдеш, юначе, покрученими завулками засніженого села, а тобі здається, що й зорі верховинські бринять музикою «Аркана» і «Гуцулки».

Очі дівчини сяють у білій п'їтмї, як синї зорї світання. Доки житиме твоя пам'ять, ти не забудеш цю ніч...

Сніг скрипить під ногами. Холодно, спокійно і радісно мерехтять мовчазні зорї.

Ти знайшов її несподівано. У той же день загубив. Може, прийде буря, і ти ніколи її не побачиш. Але й не забудеш ніколи. Це вона допомогла тобі відчутти, що світ навколо такий прекрасний!.. Вона дала тобі силу навіть у розлуці й тузі славити, благословляти життя.

Ти йдеш один глибокими заметами заснулої землі і думаєш про те, що немає в світі нічого кращого й дорожчого за людську дружбу, сяйво людських очей, ніжню довіру і просту ласку людського серця.

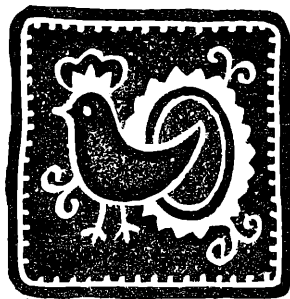
Ти не міг заснути до ранку.

Господар дому спав так, немов у його грудях клетів вулкан. Ще не розвиднілось гаразд, як під вікнами загукала сирена Антонової машини.

Дорогу до Коломиї замітала рвучка і колюча хуртовина, а ти радів, мовчав і згадував чи складав зано-во — під музику, що бриніла в твоїй душі,— просту свою співанку.

Я прийду вві сні до тебе
З вітром із долини,
Під твоє гуцульське небо,
Дівчино-каліно!
В снах я буду цілувати
Очі твої — зорї...
Не забудь мені Карпати,
Наших предків гори!

17. КУП'ЯНСЬКА ГІРКА ВЕСНА

Степной пшеничный океан
И вешних дней струя...
В моих скитаньях я любил
И дальние края,
Я видел много милых стран,
Но всех милей — моя!
Она — в лиманах и в садах,
В железе и в траве,
Она в страданиях и трудах,
И в чистой синеве,
Кубань шумит в ее ногах,
Карпаты в головах...

«Україна», 1942

Гірки й скорботні літа, несподівані і важкі дороги, розлука з рідними, повна невідомість, чи живі і де зараз приятелі, знайомі,— такі були всі роки великої народної трагедії, нещадної й довгої, як одна безмежна темна ніч, розпачливо жорстокої війни... Тоді кожен відгук, кожне слово маленького листа чи листівки було чистим променем сердечної радості. Живучи у першу, холодну та безпритульну зиму евакуації в селі Лізандергей на Поволжі; я десь печально розгубив усіх близьких і друзів, довго не мав жодної вістки від них. Почалися довгі розшуки, аж через півроку у тому розкраяному світі почалися налагоджуватися так потрібні людям зв'язки. Ранняй осені уже наступного року я одержав у Лізандергей маленьку листівку від Юрія Яновського:

«Уфа, 7. VIII 42. Шановний тов. Масенко! Я Вам писав на Куп'янськ — чи одержали? Вірші та оповідання одержав — вони більш підходять для «Літера-

тури і мистецтва», ось я їх туди й передаю т. Смілянському. Чи не могли б Ви написати нам жвавий журнальний нарис про життя українських колгоспників за Волгою? Як живуть, працюють і т. д.? До віршів ми суворі — маємо великий вибір і мало місця в журналі, але надсилайте й вірші... Як живете? Привіт. Ю. Яновський». Зворотна адреса: «Уфа, вул. Гоголя, 28, Спілка рад. письменників».

Це вже було після виклику й поїздки моєї до Куп'янська, де листа Ю. Яновського не встиг одержати.

Наша гірка, скорботна і безконечно довга дорога з Харкова у ці краї тривала... аж цілий місяць! По двадцять чи тридцять ешелонів збиралося на великих станціях, усе товарні та все «теплушки» або «телятники» — по кілька днів або по тижню чекали, доки знову рушимо... Бо все проходили ешелони до фронту. То була довжезна дорога «ходіння по муках», ціла епопея, яка заслуговує на окрему книгу... До всього ще почалися великі холоди, дуже рання, несподівана зима, 12 жовтня випав сніг. «Теплушки» тоді не зовсім виправдували свою назву, але ще гірше було, коли люди з дітьми ті довгі дні та ночі їхали на відкритих платформах! Катруся іще не зовсім докінчила останній курс медичного інституту, але в Саратові одержала призначення завідувати великим медичним участком, аж на три села.

Село Лізандергей не схоже на наші села, хоч степи своїм простором і рівниною дуже нагадували чорноморські. Лише два ряди хат у селі, одна від одної майже за третину кілометра. Як ми приїхали, у степу блукали сотні й сотні породистих корів, без притулку, без догляду, була команда переселенцям, щоб негайно рятували їх, забирали у двори, доїли. І молодій лікарці дали корову у двір при лікарні, це був добрий порятунок для того часу... Почалися чудні чи кумедні обставини побуту, хоч вони тоді не здавалися ні смішними, ні веселими. Щоденну пайку хліба ми одержували з Катрусєю в директора МТС Степана Бойка (нині він голова облвиконкому у Полтаві). Трохи згодом я працював секретарем Лізандергейської сільської Ради, де головою був також наш земляк Григорій Огренич (нині директор великого радгоспу під Миколаєвом).

Життя напочатку було таке невлаштоване, що стояло майже на грані трагічного. Кімната при лікарні ніколи раніш не мала печі, ми поставили залізну грубку «румунку», доки в ній горить, доти й тепло... Коли вранці вилазили з великим страхом з-під ватної ковдри, на яку гамузом накидали всі наші пальта, то вода у відрі була вкрита прозорою плівкою криги...

Так жили майже всі люди в селі, багато хворіло, у лікарки сила-силенна роботи, в отаких незвичайних умовах.

Інша кімната при лікарні, де була висока німецька піч і плита, ще стояла до половини засипана пшеницею.

Це колишній мешканець дому одержав стільки хліба на трудодні... Взимку світ замітали такі журделиці і страшні степові вітри, що треба було міцно держатися за стіни будинку, стайні, корівника, щоб не занесло у пустельний і крижаний степ. Вітри збивали з ніг людину.

Довгими вечорами при каганці або свічці я пробував писати вірші. Читав їх новим знайомим. Григорію Огреничу подобався «Лизандергей»:

Лишь Волчья Степь да пустыри
Веками здесь лежали.
Но позже русские цари
Сюда гостей прислали...
Лишь пелена глухих степей
Да ветров диких пенъе.
Лизандергей, Лизандергей,
Немецкое селенье!
Синела даль, темнела даль,
В полях рыдала осень.
Угрюмое, за Кеппенталь
Садилось солнце косо...

(При зустрічах Огренич і досі згадує ті вірші з якоюсь дивною приязню. Хоч сам я їх давно забув).

Але один із тих творів лишився в пам'яті надовше, це той самий, рядками якого я починав свій розділ... Бо він приніс мені несподівану радість. Через два чи три місяці життя на Поволжі я довідався, що

в Москві виходять наші київські газети; хоч і не знав точної адреси, проте надіслав вірш «Україна» в газету «Советская Украина». Пошта була від лікарні кілометрів за два. Рано вечоріло, я виходив увечері, а повертався до нашої домівки, коли село вже засинало...

Одного вечора мені подали листа з Москви, в якому була газета. Я побачив у ній свій вірш «Україна», був так глибоко вражений, як давно колись, коли побачив свою першу опубліковану поезію...

Всю дорогу додому, поки мене дошкуляв мороз градусів тридцять, за комір блаженного пальта залітав крижаний вітер волзьких степів, а в заляклому від тиші та холоду небі на землю дивилися зажурені зірки, я без кінця повторював строфи з того вірша:

Не говори, земля моя,
Что мне тужить легко.
Пробито сердце у меня
Разбойничьим штыком...

...Приди ко мне
Дыханьем чебреца.
Приди ко мне в горячем сне,
Сотри слезу с лица.
Ты победишь, ты не умрешь
Вовеки, никогда!
Для грозной мести соберешь
Поля и города,—
В созвездии свободных стран
Жемчужная звезда!

Це справді було моє повернення до дії, до життя... Аж через рік, та ще у дні війни, один товариш мій розповів, що цей вірш дуже хвалив Петро Панч, який очолював тоді в Москві Українське радіомовлення для партизанів...

А через роки я довідався, що на ті рядки написав романс Григорій Верьовка. Його й нині чудово виконує Михайло Гришко.

Поет працював секретарем сільради недовго. З осені в селі було чоловіків і жінок майже порівну, взимку мобілізації проходили одна за одною, і на весну в Лізандергеї лишилися самі жінки та ще кілька трак-

тористів, бо треба було повесні сіяти хліб. Ще з осені в село прибула московська школа з усіма учнями, не мала викладача російської літератури, і мене запросили на цю посаду. Так я розлучився з головою сільради Огреничем. Робота вчителя мені більше припала до серця...

Людська чуйність тоді стократно зросла. За два чи три місяці, коли я розпочав свої пошуки, до мене зразу надійшли листи з Уфи: від Павла Тичини, Петра Панча, Юрія Яновського, з Алма-Ата написав Юрій Смолич.

Робота учителя теж тривала недовго. Щиро полюбився мені старші класи, діти слухали залюбки мої розповіді про зустрічі з видатними письменниками, як-от з Тичиною, Купалою, про пленуми Спілки, присвячені Шевченкові й Руставелі, просили розповідати іще.

Але в березні прийшла телеграма з Куп'янська, вона здивувала Огренича позначкою «урядова», був підпис секретаря Харківського обкому партії, мене викликали в прифронтове місто. Щиро радію, що про мене не забули, кличуть на більшу в такий час роботу. Дехто мені одверто заздрить, як-от Степан Бойко. Він скінчив службу в армії танкістом, каже, подавав заяву, щоб піти на фронт, так йому відповіли: «Твої поки що танки — це трактори, мусиш добре засіяти лани, це також для фронту».

У квітні починається бурхлива весна, теплом швидко з'їдені високі кучугури снігу, всі шляхи та долини стають річками великої поводі, не ходять ні санки, ні вози, а до станції Безим'яної тридцять п'ять кілометрів...

Ось нарешті велетенська повінь у степу трохи спадає, вантажні машини роблять спробу перемогти дорогу, яка нічим не різниться від суцільного безконечного болота, часто мусимо гуртом витягати машину з пасток, стоячи у воді по коліна. Мені треба чекати поїзда цілу добу, в холодному готелі ніяк просушити одяг, я захворів і потрапив у лікарню. Знайомі повідомили Катрусю, мій лікар приїздить мені на поміч. Вона супроводжує мене до міста, ночуємо у якійсь школі, простеливши плащі на підлозі, вдень беру квитка. Ми журно прощаємось з Катрусєю, і я сідаю

в пасажирський поїзд, разом з солдатами і офіцерами... Я думаю собі про те, що моя подруга життя молодчина, не плаче, туги на людях не виказує, бо й так люди навколо розлучаються без кінця, прощання й розлуки в ці роки заливають сльозами світ.

Знову моя дорога через Балашов, Єлець і Ліски, та вже значно швидша, ніж та — жакливо довга на Схід; ось уже зникають всі вогні і вогники, які ночами світилися за Волгою і перед нею, тут починається широченна зона темені, тривоги, й журби, і гуркоту зеніток, а в глибочінь, на захід, їй немає краю... Найшвидше пропускаються ешелони з гарматами і поїзди з пораненими; наш іде до Валуйок тижнів півтора. Тут я зустрічаю на пероні київського літератора Матвія Талалаєвського, він в уніформі капітана, біля паска трофейний котелок; він іде у відпустку на Схід і, здається мені, трохи здивований, що я поспішаю до Куп'янська. Редакція армійської газети, в якій він служить, також перебуває у прифронтовому Куп'янську. Доки ми з ним розмовляли, поблизу станції з'явилися німецькі літаки-розвідники, поквашливо зачаккали зенітки.

Наш поїзд все ближче підходить до фронту, на полустанках часом стоїть годинами, ворожі літаки сновігають по небу цілими ночами, лише з недовгими перервами, інколи навішують над нами «ліхтарі» ракет, тоді, не змовкаючи і захлинаючись, клепають небо зенітні гармати; усе завмирає на пероні, змовкають люди по вагонах, протискаються ближче до виходів, на випадок, коли б налетіли бомбардувальники... Повільно спадаючі світильники в темному небі, трасуючі кулі, розриви зенітних снарядів,— все могло б здатися ефектною ілюмінацією, але небезпека одгонить замилювання. У хвилини затишку літній капітан розповідає молодшим офіцерам черговий анекдот, вони випили за вечерею горілки, анекдоти старі і всім відомі, часом надто грубі й не дуже дотепні, але люди повертаються на фронт, може, такими розвагами хочуть приглушити неспокій.

Я дивлюся на ті спалахи в небі з цікавістю, але десь зринає і приглушене відчуття туги, думаю собі:

мабуть, на ці надто пишні ілюмінації доведеться іще надивитися донескочу.

Наш ешелон підходить до Куп'янська перед світанням, зумисне поспішає позбутися всіх пасажирів ще затемна, доки не налетіли ворожі бомбардувальники. Я довго сиджу в тамбурі, як чимало людей, чекаю світанку. Потім іду через усе місто шукати будинок, де розмістилися працівники обкому, розпитувати нікого, та й ніхто не скаже, сам вибираю дорогу до центру. Ось так воно і є, обком десь тут, на горі, аж на белебні... Біля великого білого будинку у дворі під краном умивається молода людина, я хочу запитати, але незнайомий відкладає мило, привітно усміхається й каже: «А, товариш М — ко! Приїхали». Наче дуже зрадів моїй появі, швидко витирає руку, міцно тисне мою... Мені теж дуже приємно від такого першого вітання, але запитую: «Звідки ви мене знаєте?» — «Аякже, іще по редакції, в Харкові...» Мені стає веселіше на душі, що хтось знає чи пам'ятає мене в цій світовій колотнечі. Це Олекса Білоус, він працює в обкомі. «А хто-небудь є там так рано?» Він приязно говорить: «Та всі тут встаємо дуже рано, уже й перший прийшов на роботу, ідіть до нього». Білоус знав, що мене викликали...

На дверях зустрічає черговий у напіввійськовій формі. «Мені перепустку до секретаря». — «Та які там перепустки, — з доброю усмішкою каже він. — Зараз я проведу вас до нього». Залишаю торбину в коридорі... Перший секретар Харківського обкому партії Максимов виходить з-за столу назустріч мені, вітає приязно й радісно. А ми з ним стрічалися десь лише раз у житті, і то недовго... Секретар висловлює задоволення, що я приїхав. Я приглядаюся до людини середнього зросту і такої ж огрядності, вона рухлива та енергійна, у нього роздумливе й точне кожне слово, мені подобається відкрите й веселе обличчя. Я дякую Максимову за виклик та й запитую: «Як ви дізналися, де я заблукався в тій евакуації?» — «Адресу вашу взнали через Москву. Після появи того вашого вірша в «Советской Україні». Ми всі адреси діставали через наші організації в Москві, — продовжував розповідати Максимов. — Із наших старих знайомих харків'ян викликали телеграмами вас, Костя

Гордієнка, Нагнибіду й Забілу. Вона не може приїхати, бо в неї мала дочка, та ще й хвора; про Нагнибіду нам відповіли з міста Вольського, що він незамінний у редакції міської газети; Гордієнко зразу прибув, уже тиждень тут. Працює в редакції «Соціалістичної Харківщини». Ви теж сьогодні ж почнете роботу в ній, я дам розпорядження, щоб Булкін призначив вас завідувати відділом агітації і пропаганди. Це ваша основна служба, він сьогодні проведе вас наказом, видадуть вам картки на харчування, підшукують якийсь житло... Крім того, ми включимо вас в агітгрупу обкому партії, до неї входять: Назаренко, Нісенгольц, Богданов і Іван Басс, усіх ви знаєте по Харкову...»

«Назаренко — це той працівник обкому, що в липні й серпні був начальником сотисячної трудової армії, коли ми копали окопи і протитанкові рови біля станції Ріпки?» — «Так, це він. Зразу йдіть до редакції, ось недалечко, будинок на самій горі, — показав мені у вікно. — І зразу починайте роботу... Вдень ми з Назаренком зайдемо до вас».

Мені дуже сподобалася діловитість секретаря. До того ж на нього вже чекало у приймальні багато людей.

Я приїхав до Куп'янська 9 травня... Не треба й заглядати в щоденники, бо кожен день і майже кожна година того життя в новому місті мені закарбувалися в пам'яті занадто гостро. Справа іще в тому, що я прибув, як то мовлять, прямо «з корабля на бал»...

Тільки це місто області і ще частина її не були окуповані загарбниками; харківські обласні організації розмістилися тут. У дворі редакції обласної газети поселялася також редакція військової армійської газети; вона мала похідну друкарню. Її вантажні машини й автобус стояли тут же.

Редактор газети Булкін, високий і трохи товстий, дуже люб'язний і добрий до людей, а також його заступник, кострубатий і тонкий, мов жердина, Петро Резников, також привітали мене сердечно, як і всі тут. Вони багато разів замовляли мені вірші для газети в Харкові, чимало приносив їм я сам — у той будинок, на розі майдану Тевелева... Кость Гордієнко,

душевна, аж трохи ніби соромлива людина, кинувся мене обіймати, бо нам обом здавалося, що повернулись ми оце до рідного краю... з якихось небезпечних і тяжких доріг украй розгромленого і сумного світу. Та справжні, найтрудніші дороги починалися саме тут.

Булкін познайомив мене з працівниками редакції, яких я не знав, доручили мені відділ агітації в газеті, я зразу ж сів правити й готувати статті для завтрашнього номера, редактор просить писати й вірші для неї, а це для мене легше і приємніше... Довідавшись, що я приїхав, з великою радістю забігає до мене в кімнату, рвучко тисне руки Дмитро Ступак, майже хлопчик іще, але вже давно газетяр. Він став ним років з десяти, коли був диткором газети «Юний лєнінець». Стоїть ніяково біля мене, усмішка не сходить з його лиця. Я згадую, як років п'ять тому, коли був у тій дитячій газеті консультантом по літературі, Митя довго стояв у приймальній і через відчинені двері крадькома, пильно видивлявся на «живого письменника»... Так мені потім, сміючись, пояснила редакторка газети.

Люди раділи тепер один одному якось особливо гаряче, бо відчували, що всюди тепер небезпечні дороги, і ці, прифронтові, і навіть ті — в далеку і тяжку евакуацію, з яких теж не всі, гей, не всі, повернулися...

Отже, будинок у місті Куп'янську, де розмістилася редакція харківської обласної газети, справді стоїть «на белебні», та ще далеко від інших будинків, а до того ж — перед широкою пустельною площею, яка сповзає з пагорка донизу... Там видніється полотно залізниці, і, як довідався через півгодини, за нею бовваніють великі резервуари нафтобази. Навіть садів навколо будинку нема...

Для чого те все кажу, буде видно далі. Події спалахнуть, розгорнуться, застрибають так швидко, як ото кінострічка, що раптом порвалася і на ній все заметушилося в скаженому темпі.

В другій половині дня до редакції зайшли з обкому Назаренко і Богданов, вони були інструкторами. Ми почали розмову про посилення агітації, пошуки нових методів, цікавих прикладів і матер'ялів... Якось

дуже галасливо і розлючено в ці хвилини заgrimіли зенітки. Всі кинулися до прочинених вікон, що були перед майданом,— там дуже низько заходила від заходу трійка «юнкерсів», вони вже були над околицею міста... «Швидше — у льох під сараєм!» — наказав Назаренко. Від літаків зразу відірвалися довгасті чорні «підсвинки», здавалося, що бомби роблять параболу і летять прямо на площу біля редакції. Ніхто вибігти не встиг, разом попадали на дерев'яну підлогу... Почувся сильний гуркіт, але бомби рвалися нижче майдану, по сусідніх дворах; літаки пройшли над містом, зенітки жодного не збили... Біля полотна залізниці заплубочилися височенні стовпи чорного диму, потім у небо забив полум'яний вулкан!

«Ах, дияволи! Запалили нафтобазу», — похмуро сказав Іван Назаренко.

Не мовивши нікому слова, я побіг через майдан подивитися на двори, де впали бомби. Воронка від авіабомби неглибока, вибух розкидав трохи глини... Майже поруч з нею лежали два майори, зелені кашкети відкинуті вбік. Зовсім близько від них глибока щілина, вони могли врятуватися, та, видно, не встигли добігти... Третій офіцер лежить біля стіни, під малою білою хаткою, обличчя в крові, та він іще дихає, на високих грудях здригається, тремтить мундир...

Зненацька на подвір'я вбігає капітан саперів, швидко оглядається навколо і кричить: «Забрати пораненого! Взяти документи, зброю — у всіх!»

Я стояв немов закам'янілий... З білої хатини вибігла молода жінка, ледь не спіткнулася об пораненого офіцера, глянула й скрикнула, потім добігла до хати й за хвилину з'явилася в дворі, ведучи за ручки двох малих дітей... Ми переходимо майдан разом. В руках жінки легкий чемоданчик, дівчинка років п'яти каже: «Ой мамо! У тебе кров капле на чемодан...» Жінка судорожно хапається за потилицю, рука її в крові. У тривозі за дітей вона навіть не помітила, що її поранило осколком бомби. «Ходіть швидше, прямо в аптеку або в лікарню! — кажу жінці. — Дайте я піднесу чемодан». — «Та він легкий, тут самі лише дитячі платтячка...»

Після далекого тилу, та ще в перший день, видно, вище в дворі й біда цієї жінки потрясли мене...

Я коротко розповідаю в редакції. «А хто вас просив бігати туди,— каже Назаренко тихо, але сердито.— Війська йдуть через місто, тут ще не таке посиплеться... Тільки приїхали, то будьте обережні. Ще надитесь. На жаль».

Починається смеркання, й нафтобаза у потемнілому небі вже підймається стовпами вогню. Високе полум'я освітлює все місто і дуже яскраво б'є сяєвом у наші вікна... Можна працювати, як удень, без електрики. Через хвилину забили шалено зенітки, в небо врізалися довжезні мечі прожекторів, вихоплювали з темені обриси літаків, і видно, як на місто суне дев'ятка «юнкерсів»... Ми біжимо в льох під сараєм, але то химерне сховище, тонку стелю і весь сарайчик може здути навіть вихор, та все ж якась ілюзія захисту, а на підлозі постелено товстий шар соломи; тут сидить чоловік десять газетярів. Коли розлягається пронизливий свист бомби, всі інстинктивно щуляться й прихиляються, дехто просто лягає на солону... Свист повторюється часто, кожні півхвилини.

Може, найбільш огидне і страшне, що я чув у житті, це і є оте пронизливе виття авіабомби. До нього трудно призвичаїтися чи звикнути. Навіть люди з міцними нервами починають прислухатися, трохи бліднуть, бо здається, що якась із тих чортячих іграшок впаде тобі якщо не просто на голову, то десь дуже близько, а це ж однаково. Не випадково Семен Гудзенко писав: «Мне кажется, что я магнит, что я притягиваю мины». Один журналіст заперечував йому з трибуни, кажучи, що коли б так почували себе солдати на війні, то були б неможливі ніякі подвиги, бо воїн нібито мусить так вважати і так почувати, що всі міни і всі бомби обминуть і пролетять повз нього...

Може, й так. Та одне діло, що там він мусить. Інше — що справді почуває.

Цього вечора Булкін наказав нам іти по домівках спати. Мені ще треба було якось дійти до мого мешкання, та виявилось, мені дали кімнату, спільну з Іваном Бассом, і ми пішли з ним на околицю міста... Йшли швидко і все ж довго, «вулкан» нафтобази добре освітлював нам дорогу, та й літакам, вони налітали

кожні чверть години; за той шлях нам двічі довелося забігати у двори і падати на траву під огорожею.

Повітряні розбишаки, певне, вважали, що в місті дислоковані війська, вони налітали вперто, методично, з рівними інтервалами, сипали бомби на всі горішні квартали міста. Наша кімната з Бассом у маленькому старому будиночкові на один поверх, низенькі вікна майже при землі. Лише ми переступили поріг, я ще не встиг навіть роздивитися при затемненому освітленні наше житло, як зенітки забили з особливою поквапливістю, над нами зашуміло зразу кілька дев'яток, грізно й тоскно завили бомби з усіх боків... На мить я встигаю побачити обличчя Івана, воно перекошилося від жаху. У мене, мабуть, не краще. Ми падаємо на підлогу. Бомби вибухають навколо, по сусідніх дворах...

Ніч була розпанахана і розтерзана вся, до ранку. «Юнкерси» заходять хвиля за хвилею, по тридцять чи сорок літаків, ми бачимо хижих яструбів, цілі зграї в гострому світлі прожекторів. Вони заходять від річки Оскол, їх стрічають сліпучі мечі прожекторів, і зразу в небо поквапливо й заклопотано гупають зенітки... Сидіти в хатині або заснути неможливо. Господарі кличуть нас іти з ними в сусідній двір, там є глибокий і великий погріб. В ньому повно людей, старі й жінки з дітьми. Це вже надійний захист. Пройде хвиля літаків, зенітки хвилин на десять змовкають. Потім знову починають стрекотати гостро, розлючено... Від тої канонади якимсь веселішає всім. Але так тривало години дві. Далі зенітки змовкли зовсім. І надовго... Тепер настала тиша, чуйна й моторошна...

Вранці нам розповіли в редакції, що від такої неймовірної, майже безупинної протягом багатьох годин стрілянини стволи зенітних батарей зробилися червоними.

Далі відбиватися було неможливо.

Тоді ворожі літаки стали повними господарями в небі, місто їм освітлював вогненний вулкан нафтобази. І так до світанку... Добре, що ночі травневі короткі! Ми поспали тільки вранці, години дві.

Того дня на кожному кварталі, у кожному майже дворі були воронки від невеликих бомб. Люди розчи-

щали розкидану по дворах глину. Вранці і вдень через місто проходили довгою шерогою наші війська, ми не знали куди. Уперше я бачив батареї на самохідних платформах, які звали «катюшами». Ще зовсім таємнича зброя була схована під парусиновими чохлами, біля батарей сиділи молодші офіцери, солдатів не було.

Ця перша ніч була важким іспитом для того, хто тільки вчора прибув сюди з далекого тилу. Але на роботі в редакції, між товаришами й робочим клопотом мені стало спокійніше, якщо не веселіше. Я новим друзям розповів про тих побитих... Вони відчувли мій тяжкий смуток, безмежний жаль, і фотокореспондент сказав: «Це страшно. Та ви не бачили танкістів, які згоріли в танках, то ще страшніше». Ніби це порівняння страхіть війни могло мене якось утишити в цій першій тяжкій журбі від побаченого...

Хто зовсім ніби не боїться ні тривоги, ні виття бомб, так це Дмитрик Ступак. Кожні дві години тривога, всі вибігають з будинку, швидко «пірнають» у льох під сараєм. Хлопча дивиться в небо, усміхається й не поспішає... «Та що ти дурника з себе корчиш? До сховища!» — гукає йому під саме вухо редактор, повертає за плечі до сходин.

Мені пояснили, що то не хизування перед небезпекою в хлопця, а нещастя, він має дуже ушкоджений слух. Не чує гулу літаків, гуркоту Zenітoк. Можливо, що так йому й краще, бо не повнотою вривається в його душу жорстока стихія війни, може, й легша деяка глухота в цьому озвірілому світі.

Кость Гордієнко приїхав раніш і вже при звичаївся до обстановки, його спокійна й певна поведінка, працездатність свідчили про набутий досвід. Він уже їздив на передову до солдатів, збирається знову поїхати у Вовчанськ. Нині пише кореспонденцію, вперто думає, часто рве аркуші блокнота; він завжди пише повільно, зважаючи кожне слово... Дуже неохоче вилазить з-за столу, коли тривога і ворожі літаки над містом. Йому набридло бігати в льох. Ось він і зовсім туди не пішов, після відбою на нього накинувся Булкін: «Ви нащо граєте в герої? А коли скинуть

сюди?»—«Та я з вікна бачив, що вони пролітають далі»,— ніяково виправдовується Гордієнко.

Через два дні я заходжу до маленької перукарні, що недалечко від редакції. Працює лише одна жінка, у неї пострижена голова, як після тифу, вона ховає це під білою хустинкою, але під нею ще й марля. Я щось пригадую: «Слухайте, чи не ви ото бігли з чемоданом, вели двох дітей... за того першого скаженого нальоту?»

«Так, я»,— журно всміхається жінка.

«І вже працюєте? Ви ж були поранені...»

«Таж нікому тут працювати, я одна. А поранена була легко».

Жінка розповідає мені, що в неї інша, більша біда: ні на кого залишати вдома дітей... Ні бабусі нема, ні сусідок, усі йдуть на роботу.

«Але як же так? А коли тривога, нальоти?»

«Бачте, хлопчикові моєму три роки, а дівчинка старшенька, їй уже п'ять. Так вона придумала: коли гримлять зенітки й літаки гудуть близько, то вони залазять у ліжечко і накривають голови подушками...»

«Боже мій, оце випало дитинство вашим діткам».

«Так, буде що згадати, коли виростуть. Та хіба таке лише моїм? — голос у неї рівний, тільки очі потемніли.— Звісно, весь день мучуся, тривожусь за них. Але працювати ж треба... Потім біжу додому як оглашенна».

Бідна, славна мати. Отаке життя у війну, і всім треба працювати.

На четвертий день у газеті були вірші. Треба працювати, писати й під гуркіт зеніток. Привід для написання був особливий, зворушливий. Газети повідомляли, що нагороджена орденом Червоної Зірки партизанка Майя Вовчик-Блакитна... Це дочка того поета Василя Еллана-Блакитного, чийм ім'ям було названо клуб письменників у місті Харкові. Вона жила в нашому домі «Слово», ми з Гордієнком знали її, та нас вразило не те, що це була наша знайома. Вона лишлася на окупованій землі, але пішла до партизанів і вчинила бойовий подвиг... Десятикласниця всім своїм подвигом ствердила вірність правді Леніна, в якій була вихована...

Ось рядки з того вірша в газеті:

В грізному вражому тилу,
В порохівім диму й пилу
Твої стежки нам не відомі...
Я знаю дівчинку малу:
Вона росла у нашім домі.
Будинок «Слово»... Чи стоїть
Коло Шатилівки на розі?
Чи вже ворожий динаміт
Звалив його в осінні грози?
Блакитна Майя там жила.
Вона не залишала дому
І чисту юність віддала
Своєму місту дорогому.
Яку ти жертву принесла,
І як ти вийшла з звіром биться —
Яким ти подвигом зросла,
Десятирічки учениця!
...Знов май повернеться в наш край —
Україну світлу, великодну.
Тоді, мій Харкове, згадай
Ти славу Майї всенародну!

Куп'янськ, травень 1942 року

Ми трудом своїм намагалися спростувати стародавню тезу, що музи мовчать, коли говорять гармати... Ці вірші були написані буквально під гуркіт зеніток і свист ворожих бомб, і тоді ж вони були надруковані.

...Вдень випадали недовгі години затишку і провітку. Але нічні напади авіації ворога на місто стали ще частішими, зухвалішими й нещадними, вони змучили все населення. Одного вечора нарада агітаційної групи обкому закінчилася пізно, ми не встигли розійтися, як налетіло двадцять бомбардувальників, вони кружляли та скидали бомби розлючено. Тоді всі зійшли у підвал будинку обкому партії. Він був майже цілком забитий великими рулонами паперу, між ними розмістилися, то сидячи, то стоячи, люди. Наліт тривав години дві, бомби падали й вибухали близько... Щоб не так непокоїлися, не блідли інші, Максимов, ніби й не чуючи пронизливого свисту,

жартував: «За такими рулонами паперу ми наче в бога за пазухою, таку товщу ніякі осколки не проб'ють. Ось коли газетярів порятує той самий папір, якого вони так багато марно часом псують!» На ті жарти усміхалися не всі...

Тієї ночі вибухом були вбиті голова Харківського облвиконкому Свиначенко і співробітниця обкому Дьяконова. Не встигли перебігти вулицю...

Тієї ж ночі зенітний кулемет розпорів одного бомбардувальника, він не встиг скинути бомби, при падінні розлетівся на шматки. На щастя, упав він на околиці міста, не завдав шкоди ні будівлям, ні людям.

Третій тиждень працівники редакції не могли виспатися, нічні нальоти виснажили нас до краю. Булкін і Рзников спали в якомусь надійному, великому бункері, нам дозволили ходити на ночівлю в село Голубівку, за сім кілометрів від Куп'янська. Ми брели туди вже в смеркання, при місяці: Гордієнко, Юрченко, Ступак і я. Часом ходив з нами в Голубівку і фотокор Уманський... На світанку ми вирушали знов до міста, на роботу.

Дорога наша вигиналася й петляла над гарною річкою Оскол. Береги її оточувала суцільна стіна осоки, верболозів... Зелений Куп'янськ дуже красиве місто, все розташоване на височині, де пагорки підіймаються над мальовничими долинами. Місячні ночі травня й червня були теплі, ніжні, повні тихого зачарування. Яка одвічна краса природи навколо! Ми дивилися на неї, намагалися досягнути, відчути ту красу — й не бачили її... Вічна небезпека, смерть, що нависла над землею, рани людей, страждання народу й постійна тривога — ніби до краю винищили й красу природи...

Та було і якесь несподіване просвітлення. Одну неділю нам дозволено зробити вихідним днем, його ми цілковито провели в Голубівці. Хлопці десь знайшли трохи горілки, були оселедці, й господиня хати, де ми ночували, зварила картоплі «в мундирах», — справжній маленький бенкет на траві під хатою... У село якраз прийшла рота саперів. Мої хлопці сказали, що якийсь капітан шукає мене, хоче побачитись.

Скоро прийшов капітан, командир саперів, високий і стрункий, глянув на мене весело й пильно, люб'язно каже: «Я Рутківський, з Києва... Ми з вами, звісно, не знайомі. Але я знаю ваш роман «Степ». Мені схотілося познайомитися з автором... якщо ви не заперечуєте... За фахом я ботанік, та не встиг закінчити аспірантуру. Почалася оця роботонька...» Він показав рукою на саперів, які копали рови біля дороги... Ми запросили капітана до нашого столу, тобто до скатертини, простеленої на траві... Він був лагідним і душевним співрозмовником, ми зразу полюбили один одного. Гей, у цьому розбурханому світі кожна така приязна стріча — щастя...

У господині двору ми побачили в хаті патефон і платівки. «Ох, як я скучив за музикою!» — вирвалось у мене. — «Я також», — признався капітан.

Я провів з капітаном Рутківським, мужнім воїном і людиною світлої душі, тільки один день. А зустріч та лишилася в моєму серці на все життя...

Через день в газеті «Соціалістична Харківщина» були надруковані вірші «Пісня з-за Дінця»:

Зелений Куп'янськ, бомби ворогів,
І смерть дітей, і крики матерів...
«Зелена ліщинонька» шумить...
Таку сумну — тебе я вік не чув.
Зелену ліщиноньку ще мить
Я слухаю крізь шелести дощу...
Серця горять, коли земля горить,
В краю руїн я мукою кричу.
Я так спшив, щоб з-за Дінця почуть
Моїх сестер-невольниць голоси...

Минули три роки після тих тяжких днів. Аж тоді я довідався, що моя старша сестра Соломія, виїхавши з села Рівного на Кіровоградщині в евакуацію, потрапила в оточення й жила з двома дівчатками на Ізюмщині. Коли б я знав те, то міг би взяти відрядження до Ізюма й побачитися з сестрою та небогами. Там були також Ірина й Лідочка...

Прийшов лист від Катрусі, повний такого смутку й туги, що на тисячу подібних листів могло б вистачити... На ньому штамп військової цензури.

«Що ви там... засумували над листом?» — подивилася на мене друкарка Зіночка своїми синіми, аж темними очима. «Та ось, моя Катерина, хоч за фактом і лікарка, заговорила в листі ніби віршами з прози й розжалобила мене», — постарався я усміхнутися до Зіни. Тоненька й граційна, з повними синього блиску очима, ця Зіночка. Можна не помічати красу місячної ночі, але таку яскраву дівочу, то вже неможливо. За всякої, і найтяжчої години... Згодом я читаю їй короткі рядки, вже виписані на листівку:

Ти — як Тарасова киргизка,
З таким же, як вона, ім'ям,
Прийшла у сні до мене близько...
Та смуток нам і нашим снам!
За Волгою ти так далеко!
Але у згарище страшне
Немов прийшла про небезпеку
Застерегти отут мене...

«Чому «Тарасова киргизка»?» — питає Зіночка.
«У Шевченка є картина: «Киргизка Катя»...

Помітніше стає, що наші війська відходять через місто на схід, ворожі розвідники вистежили одну з цих доріг, бомбардувальники скаженіють ночами, а вдень ще більше. Тиждень тому сіли на машини й наші сусіди, хлопці з армійської газети, фотокор Уманський потихеньку каже мені: «Вони рушили на Валуйки, це нічого доброго не віщує».

Кость Гордієнко причвалав до редакції на третій день, був перевтомлений, ледь стояв на ногах. Казав, що відходив з останніми солдатами, два дні нічого не їв, як і вони, на одежі в нього криваві плями... Десь падав під час нальоту, поруч упала жінка, і її поранили осколки... Потім він ліг у нашому льоху під сараєм і проспав десять годин.

Що було особливо дивним, так це те, що газета виходила щодня. Хоч на дві сторінки, але щоденно... Найважче було вночі складачам та друкарям. Їм ніколи було в час нальотів вибігати з цехів. І нікуди. Вони падали на підлогу просто біля своїх кас із шрифтами... Ми чергували час від часу в друкарні, жаліли й любили цих відважних, ділили останню пайку з ними.

Та ось гармати гримлять уже зовсім близько, бої йдуть у селі Гусинівці, за сімнадцять кілометрів від міста... Час і нам збиратися. Збори в дорогу похапливі, нервозні, але без паніки. Темної дощової ночі 13 червня ми залишаємо наш розтерзаний Куп'янськ... Твердо командує всім походом Іван Назаренко. Він людина сувора й гостра, коли бачить десь непорядок.

Жінок посадовили на поклажу, самі йдемо поруч машин. Темінь навколо чорна, позаду гримотять танки. Ми не знаємо, чужі чи наші. Та обминає колону один, усі полегшено зітхають: ми бачимо чіткі обриси «тридцятьчетвірки». Наш грузовик іде останнім, один з танків не встиг швидко обминути колону, черкнув по лівому борту, з легким скреготом борт машини відривається, падає, мов тріска...

На ранок ми страшенно зраділи, коли показалося в долині село. Сюди приходить кіннота. Небо прояснюється, і вершники, та й самі коні, ніби крадучись, пробиваються довгим ланцюжком, ближче до садків та гаїв... Я згадую про літаки й танки, і тепер кіннота здається мені безпритульною на цьому світі.

За селом на вантажній їдуть два капітани, розляглися на купі сіна. Ми просимо підвести, показуємо документи. «А, газетчики. Залазьте в сіно!» У глибокому вибалку грузовик надовго застряв у грязюці, ми небагато й проїхали. Водій і його товариш, обидва сержанти, довго мудрують біля мотора. Капітани пересідають на іншу машину, а ми з Уманським залишаємось. Вирушаємо далі й скоро обідаємо, чим бог послав. Сержанти стають нам добрими приятелями. Веселий і дотепний водій каже, що він вірменин, звать його Давид Шагінян.

У Валуйках ми щиро й сердечно прощаємось з нашими випадковими друзями. Славні хлопці!

Ми ще довго мандруємо. А в Балашові сумовито прощаємось з високим і худючим, таким привітним Уманським.

Моя «Балада про фотокора» була нав'язана знайомством з військовим кореспондентом Уманським, який робив знімки героїв і рядових бійців близько од фронту, а ще дужче визріла думка про неї після знайомства з фотокорами Казимиром Лішком і Яковом Давидзоном.

Багатьох, з ким довелося переживати куп'янську гірку весну, мені випало зустріти через місяць за Волгою. Зустрічі були сердечні, та не зовсім веселі. Німцями захоплена вже вся Україна. А ми їхали тоді до Куп'янська, повні надії на похід до Харкова...

Але через рік так воно й було. Дарма що той рік був тяжкий і захмарений, повний болю й туги. Я тоді вже працював на радіостанції імені Шевченка в Саратові, завідував відділом агітації. Наші поезії-заклики до партизанів читав по радіо артист Юрій Шумський, тут диктор, а справді маршал театрального мистецтва.

Ще на початку серпня 1943 року троє працівників радіостанції виїхали до фронту і разом із солдатами на відкритих платформах прибули у визволений Харків. Мені доручено було організувати першу після перерви передачу: «Говорить Харків!»

На початку червня 1944 року я вилітаю в прифронтову смугу, в місто Чернівці. Тоді ж була написана «Балада про мінера», присвячена лейтенанту саперів В. Веселову, якого я в житті не зустрічав і навіть повного ймення його не знав...

Ми прийшли у Харків знову,
Нас вітав із мурів, стін
Простий підпис Веселова
І слова: «Немає мін!..»

Через двадцять років кореспондент газети «Известия» Георгій Семенов розшукав аж у місті Петропавловську-на-Камчатці майора інженерних військ Володимира Григоровича Веселова, і я написав «Продовження балади». (В перекладі Петра Сингаївського її було надруковано в «Известиях», нині обидві вони входять до книги «Журавли над океаном», виданої в Москві). Тепер майор Веселов живе в Криму.

Ось такий доброзичливий лист, як спомин про давно пережите мене глибоко схвилював. Поет Борис Котляров у Харкові передрукував з газети і надіслав мені два вірші. Перший зветься «Рідному місту».

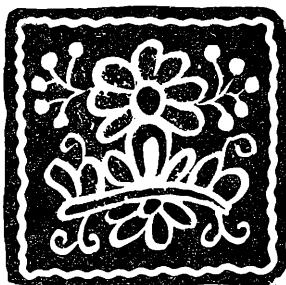
Не українськими степами
В боях шляхи мої лежать.
Не довелось на рідний камінь

були його залишити... І вірш лейтенанта-червонофлотця чудом якимось пролежав у будинкові на Сумській і таки дочекався справжніх господарів міста... Все те друкував тоді Антон Хижняк.

В грудні 1944 року ми виїхали до Вісли, на І-й Ураїнський фронт, в армію генерала Рибалка. Там були написані поезії «Піхотинець», про героя Сохіна, і поема про двох танкістів — визволителів Тернополя Карпенка й Челдаєва.

Цікаво, що книга поезій «Гірські дороги», яка мала вийти в світ у червні 1941 року, не встигла тоді дійти до крамниць, і весь тираж її пролежав у Харкові, в друкарні імені Фрунзе. Зразу після визволення міста вона вийшла у світ.

Під грім гармати, дзвін меча,
 В годину лиховісну,
 У стані воїнів почав
 Бовць похідну пісню.
 Він славив дружбу бойову,
 Стяг воїнів-народів,
 На пісню мужності живу
 Вперед сурмач виходив!
 Коли ж вогнем ворожий дзот
 Забив по нас уперто,
 Він ліг, щоб ворога збороть,
 На дуло кулемета...
 А полк ту пісню, прапор свій
 Поніс шляхом кремнистим.
 Співець у пісні в кожен бій
 Ходив із товариством!

«У стані воїнів»

У березні 1944 року, разом з усіма працівниками газети «Література й мистецтво», я переїхав до Києва. Родина моя ще залишалася в Харкові, в будинку «Слово»... Початок життя у визволеній столиці був трудний, не працював водогін, не опалювались будинки. Вечорами й ночами рятувались ми на кухнях, біля маленьких грубок, дехто влаштовував щось подібне до залізних пічок-«румунок». Під кінець зими до мене приїхав давній товариш Сергій Борзенко. Ставши героєм після десанту в Криму, одержавши звання майора, він перейшов на роботу в газету «Правда». Восени минулого року ми вже стрічалися з ним у Харкові, в редакції обласної газети, де був редактором наш друг Антон Хижняк. Тепер Сергій затримався

в мене кілька днів. У квартирі холодно й незатишно. Ми готували собі вечерю, варили у бляшаній коробці з-під консервів трохи картоплі, вкидаючи туди тушонку. На все мешкання моє лиш одне ліжко, але дуже широке, і ми з гостем спали на ньому вдвох. Сергій не пив і не курив, тому у сні дихання майора було тихе й спокійне, як у дитини...

Влітку того року відбувся перший пленум Спілки письменників у визволеному Києві; на нього приїхало з фронтів багато друзів і товаришів: з 1-го Українського — Малишко й Борзенко, з Балтійського флоту — Леонід Соболев. Тоді вже починалася всенародна робота по очищенню від руїн Хрещатика, і всі учасники пленуму відпрацювали півдня на розкопках тих руїн. На Хрещатику можна було побачити, як носять на великих ношах уламки битої цегли Тичина й Сосюра, Яновський і Рильський.

Вийшла тоді моя маленька книжка поезій «У стані воїнів», де були опубліковані й вірші про це очищення Києва від жорстоких наслідків окупації:

Ні, не оплакувать руїни
Ми над проваллями клялись.
Сади застелять Україну,
Як застеляли і колись.
Землі і неба кожен клаптик
В новому сяйві зацвіте...
Прислухайтесь: уже Хрещатик
В суботниках з людьми гуде.
А далі — в напрям на Карпати
В повітрі чистім і тугім
Ще гримлять важкі гармати,
Як перемоги віщий грім!

Цього літа помер після тяжкого поранення генерал Ватутін. Столиця України хоронила його у великій жалобі... Газета «Радянська Україна» вмістила мій вірш «Салют генералу Ватутіну»:

В сяйві слави кравзі явись,
Ворогам — у полум'ї й залізі!
Київ, Київ, серцем поклонись
Водієві київських дивізій.
...Україну будить дзвін сурми,

Б'ють гармати над вогненным Прутом:
Перемог сьогоднішніх громи
Із Карпат гримлять йому салютом.

«Сорок весен»

...Наприкінці грудня 1944 року ми з Борзенком виїхали у Львів. Поїзд прийшов пізно вночі, всі пасажери лишилися до ранку на вокзалі, мій друг був нетерплячим, тож ми пішли з ним через усе місто до готелю «Народний». Сергій тримав у руці пістолет, а валізи наші були малі й дуже легкі. Вікна готелю затемнені, у вітальні горіли довгі пламені газових ріжків. Службовці й люди, що тут сиділи, страшенно здивувались, як ми зважилися вночі мандрувати по місту...

Ми пробули у Львові кілька днів, зустрілися в редакції газети «Вільна Україна» з редактором, нашим давнім знайомим Антоном Хижняком, бо до війни працювали з ним у редакції «Соціалістичної Харківщини»... Потім виїхали до Вісли. Їхали в ледве прикритому брезентом грузовику, і двісті кілометрів до Перемишля тряслися на пронизливому вітрі, як у лихоманці.

Ми їхали до пізнього вечора, багато годин. Ось уже поминули польські міста й містечка Жешув, Дембу, Волю-Тарнавську. В селі Альфредувці вилазимо з грузовика задубілі. З будиночка, де містилася фронтова редакція газети «За честь Батьківщини», вибігають, обіймають нас і цілують Андрій Малишко, Антон Шмигельський, Семен Скляренко, Георгій Рильський... Нам зразу стало тепліше. У розбурханому морі тривоги і несподіванок люди дорожили сердечними стрічками.

Щиро радіючи нашому приїздові, товариші влаштували добру вечерю. Вже поночі виїхали на «віллісі» на лісову галявину, за десять хвилин хлопці з автомата вполювали двох великих зайців. Нещодавно тут були володіння якогось польського поміщика, він розвів добру породу сибірських русаків. Обов'язки кухаря взяв на себе майор Семен Скляренко, засмажив зайців, зварив смачний плов. Автор трилогії про Щорса, як чемний господар, турботливо всіх пригощав. Друзі в кітелях майорів і капітанів без кінця розпи-

тували нас про життя київських товаришів. Борзенко найбільше цікавився тутешніми новинами.

Наступного дня ми виїхали на машині Малишка в танкову армію генерала Рибалка. Вона стояла в глибині лісу, ближче до Вісли. Протягом цілого дня довго й докладно провадили розмови з танкістами, льотчиками, снайперами, нотували в блокнотах бесіди... Свої нариси про воїнів Борзенко передавав по телеграфу до Москви, в редакцію «Правди». Він передав і мій нарис «Снайпер» у Київ... Я дякував Сергієві за його «оперативність» і допомогу з телеграфом. Інакше моя кореспонденція з армії Рибалка йшла б до Києва дуже довго.

В штабі фронту ми зустріли Бориса Польового, з яким Сергій був знайомий раніш. З ним одвідали також редакцію армійської газети. Редактор Усов вітав нас тепло, мовби старих, давно знайомих друзів... І тут же повів нас до кімнати, де працювали співробітники газети — письменники Олександр Безименський і Леонід Юхвід. Леоніда я знав давно, по спільній роботі і як сусіда в будинку «Слово» в Харкові...

Один із нарисів Сергія Борзенка тих днів, надрукований у «Правде», звався «Ветеран». У ньому він підкреслив, що старшина Михайло Сохін, ще молодий літами воїн, пройшовши героїчний шлях від рідної Волги аж до Вісли, по воїнському досвіду вже став справжнім ветераном війни... Я відобразив це в поетичному творі з тією ж назвою, присвяченому Героєві Радянського Союзу старшині Михайлу Сохіну...

Здрастуй, Вісла й лісова Жупава,
Сторона, завітчана в гаї...
Нелегка, але почесна слава —
Мир нести в розтерзані краї.
Зажили в боях чотири рани,
Тільки й досі ятриться одна
В нашого солдата-ветерана,
В старшини Михайла Сохіна...
Пролітають над червоним військом
Літаки на дужому крилі, —
Він виходить з Першим Українським
На кордон німецької землі...

Особливо схвилювала мене й Сергія розповідь групи танкістів про бойових товаришів, загиблих у бою під Тернополем. Це були визволителі міста, росіянин і українець Віктор Челдаєв і Микола Карпенко. Їм посмертно присвоєно звання Героїв. Вже в Києві я написав поему «Побратими»...

Ти, Дніпра одважний сину,
Став у битві не один.
Це з тобою за Україну
Йде Челдаєв, Волги син.
Од товариша ліворуч
Він стає в хуртовині.
Жити поруч, битись поруч —
Честь, освячена в огні...

Коли поема була опублікована в журналі «Україна», то одержав лист з села Кам'янки на Дніпропетровщині від сестер Карпенка, вони просили розповісти докладніше про свого брата Миколу...

І летить йому здалека,
З тої Кам'янки — села:
«Ой земляче наш — Карпенку,
Полум'я зітри з чола...»

Третього дня після зустрічі з танкістами ми з Малишком збиралися проти ночі виїхати до Альфредувки. Нас запросили до себе ночувати Юхвід і Безименський. Поет і тут не забував про свою гітару, за вечерею та довгою розмовою в «лісі прифронтовому» він грав і наспівував то журливі романси, то смішні одеські пісеньки. Ми слухали з журним задоволенням і трохи з тугою. Цікаво, що мало говорили про війну. Може, тому, що вона ось тут, і завтра зросте могутнім вибухом грізного наступу... Лягли спати по двох на ліжках з грубих дощок, підстеливши одержу.

І наступного дня продовжили бесіди з танкістами. В пошуках людей Борзенко — невтомний. Розмова провадилась то з одним танкістом, то з двома чи більше, коли їхній ратний подвиг ставав спільним... Та всі подвиги на війні — спільні. Святе й велике товаришування, найвища дружба й побратимство народжуються в тяжкому труді, за грізної небезпеки, у борні за діло народне.

Леонід Юхвід був у цивільному, бо пішов працювати до армійської газети вільнонайманним. Коли довідався, що я приїхав з наміром стати на роботу до редакції, то радив мені зробити так само.

Грудневі дні надто короткі. Щойно ми виїхали з розташування танкової армії Рибалка, як над лісками й перелісками заліг вечір. Скоро ми потрапили у велетенський вир машин, військової техніки... Засвічувати фари суворо заборонялося, на перехресті доріг стояли солдати з відрами, вони замазували фари густою блакитною фарбою.

Війська тихо, повільно, без гуркоту просувалися на захід, ближче до Вісли... Колосальне скупчення машин і безконечні колони піхоти. На узбіччі доріг і перехресть керували рухом генерали...

Збившись з дороги, коли повернули до Альфредувки, водій машини Малишка сержант Іван Васильович, не бачачи під снігом колії, зупинив машину, витер ганчіркою фарбу на фарах. У висілку це зразу помітили. Генерал наказав всіх висадити, машину забрати... На щастя, Андрія Малишка пізнав ад'ютант генерала майор Шевченко, вони колись працювали разом у Києві, в комсомолі. За порадою Шевченка, Сергій Борзенко підійшов до генерала, пробачився за порушення наказу... І ми поїхали далі.

У тихому й повільному пересуванні величезного згромадження людей поруч з бойовою технікою мене вразили не машини. Не могутні танки, не самохідні гармати, чорні велетні на гусеницях, схожі на рухомі брили темних скель, не «катюші» і не довбезні транспортери! Мою увагу й саму душу вразила й потрясла піхота...

Всією любов'ю, на яку здатна душа, всією прихованою в глибині серця ніжністю до людей і скорботою над їхніми долями, і, може, навіть нікими слізьми душі, мені запам'ятались люди в сірих шинелях... Одвічна піхота. У всіх тисячолітніх війнах на землі... Поміж них високі, середні на зріст, зовсім маленькі. Але в такому неосяжному скупченні сталі, машин і колон, у чорній безодні ночі, на мокрих і розбитих дорогах, під холодним дрібним дощем, яким ніби плакало небо, перед тією тяжкою і небезпечною невідомістю,— всі вони здавалися маленькими, може,

сумними, а можливо, й нещасними... А хіба ж не так? Війна одірвала їх від дому, улюбленої роботи, теплої покрівлі над головою, спокійних і радісних світанків на землі, матерів і дружин. І від любих дітей... І багато-багато, може, тьми-тьмуці з них вже ніколи не доторкнуться теплими долонями до русявих і чорненьких голівок своїх донечок і синків...

Всі вони нічим не захищені на війні. Їх не прикривають ні панцир, ні командирська віддаленість од першої лінії вогню. Вони — жива і вугла, постійна ціль: для всієї незліченної, сліпої та жорстокої сталі, так дивовижно потворно зібраної на війні. Так було біля Волги. Коли вогнем зміталися цілі дивізії...

Але ми звемо їх тепер і потім зватимемо — велетнями. І чудо-велетнями!

Так, це вірно. Такими вони були і є. Я замовк у машині. Бачу і знаю: це йдуть у тяжку дорогу необхідності мої рідні та близькі. Всі до одного! Мої брати, батьки й сини, мої найрідніші і найдорожчі. Це мій народ. Вони йдуть *туди* для врятування Вітчизни. І правди на землі.

Нема на їх лицях ні скорботи, ні приреченості. На вирваних з нічного мороку обличчях — лише зібраність і суворість. Під ногами калюжі... Вони йдуть твердо й чітко. Йдуть, скоряючись законам Вітчизни. Сергій Борзенко пише повість, яку так і назве: «Скоряючись законам Вітчизни».

Так, тут ідуть мої рідні. Я не бачу його лиця поміж тисячі облич у темені ночі, але тут іде чоловік моєї старшої сестри Соломії, херсонський хлібороб Хома Мороз... Його синок Миколка, який лише нещодавно закінчив льотну школу, також може бути десь на близькому аеродромі...

Тут могли б іти також мої три дядьки по матері — Остапенки. Так, бо вони піхотинці... Тільки вони не повернулися додому. З першої світової війни... Але ж їх нащадок, онук капітан Остапенко з села Глодоси, коли виїхав як парламентарій з білим прапорцем на машині під Будапештом, був підло вбитий нелюдими-фашистами... (Це записано в романі Олеса Гончара «Прапорonosці»).

Так я почував тоді, на великій відстані, збагнувши, що війна — то найважча і найбільша на світі

народна трагедія. Але в ній було одне головне й величне почуття: Перемога! І лише Перемога... Відчутне й сильне в рухові маленьких людей — великих піхотинців Вітчизни, це почуття навіки священне...

В тій дорозі нам видається химерним, що на узліссі під соснами гурток солдат розпалює маленьке вогнище. Вони не дають йому розгорітися яскраво, закидають хмизом і шипками... Але це далеченько від дороги, де просувається військо... Вогник освітлює постаті в шинелях, обличчя. Солдати тупцяють, гріються, закурюють і сміються...

За Тарнобжегом вчора уночі,
Ледь-ледь збудивши чорне безгоміння
І розмоловши глину і каміння,
Стогнали й схлипували тягачі.
Було і зимно, й темно на землі.
І піхотинець, підтягнувши ремінь,
Ішов уперто. І земля, мов кремій,
З-під ніг кресала іскрами в імлі,
Та він ішов по кременю доріг,
Забувши холод, сон, важку утому,
Так радо поспішав, немов додому,
Бо шлях його до перемоги ліг...

«Піхотинці»

Коли я прочитав ці вірші товаришам, Андрій Малишко сказав: «Бачиш, коли б ти не приїхав на фронт, сам не зустрів тих людей, то не зміг би написати таких точних по настрою віршів».

На «віллісі» Малишка 30 грудня ми виїхали до Львова, щоб тут зустріти Новий, 1945, рік... Ноги наші в літніх черевиках знову «примерзали» до залізьяк, бо навіть сіна забули постелити. Тряслися від холоду цілий день, грілися дружбою, жартами, веселими оповіданнями й приповідками! І навіть у тій холоднечі милувалися красою засніженої дороги, деревами біля неї, що стояли в теплих і лагідних візерунках осяяного сонцем інею... Фантастичні картини дороги чарували серця вічних пілігримів, мрійників, сумовитих бурлак — з необхідності, але й по велінню залюбленої в життя душі...

Саме з такого настрою могли зродитися вірші «Срібна дорога» з присвятою: С. Борзенкові.

Наче в провесні чи в літі
Зацвіли поля.
Підвелася в нижнім цвіті
Зранена земля.
Обрій чистий, обрій синій
І сосні стіна.
В візерунках чистих іній —
Чаша срібляна!
Від Перемишля по Жешув,
Обіруч доріг,
Срібний попіл на пожежу
На останню ліг...
Ще зусилля, ще останнє,
Знов — найважчий крок!
Там, за Віслою, — спадання
Вогняних зірок...
І над згарищем — розквітлим
В співі нив і рік —
Пройде тишею і світлом
Сорок П'ятий рік...

До нас підходив той рік у Львові, в доброму колі вірних друзів. Ми з Борзенком того дня перед Новим роком, як тепло дружби, ніколи не забудемо. В ті дні я опублікував у газеті «Вільна Україна» маленьку поему «Бойове щастя майора Борзенка», яка в книзі вийшла під назвою «Чорноморці».

19. НАШЕ МОРЕ. МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Заповіти юності кличте в дисертацію!
Сто сторінок іншим, десь одну — мені,
Що горів з братами за одною працею,
А тепер запише роки вогняні,
Що в моїх шуканнях їх душа озветься,
Хоч дороги честі всі не дописав,
Але зріє книга з дисертацій серця,
Тих, що обпалила буря і сльоза...

«Майори»

Поїзд прибув до Феодосії пізнього вечора, та ще в неділю. Синочок Андрійко не відходив од вікна вагона весь вечір, міцно заснув під кінець дороги, я переніс його сонного в чистенький зал приморського вокзалу...

І ось їдемо вздовж моря. Я п'ю грудьми солоні пахощі, вдихаю свіжий вітер, — як я скучав за морем цілий рік! Видно, любов моя до моря така ж безмежна, як і його широчінь... Скоро милий Коктебель, славетний будиночок Максиміліана Волошина над хвилями синьої безкрайності. Згадую розмову в Києві про Волошина з Максимом Рильським, про нашу пошану до його поезії, приходять у спомин його рядки про долю поетів:

Темен жребий русского поэта.
Неисповедимый рок ведет
Пушкина под дуло пистолета,
Достоевского — на эшафот...

Може, тому, що темна гірська дорога, ніч німа навколо, зринає в пам'яті слово суворої музи співця нашого Криму.

Ось уже й знайомий будинок. На алеях в саду повно світла. Нарешті підходить сторож. Ми проїздиво садом прямо до хатинки, де спить чергова. Сонного Андрійка вкладаємо в білосніжне ліжечко. Експрес Київ—Новоросійськ за день нас таки добре приотомив. Я йду до берега і довго слухаю море...

Вранці на сад ринули потоки сліпучого сонця. Ми з Катериною стежимо: як тепер Андрійко зустрине море?.. Він уже бачив його, але тоді був ще зовсім малий, стояв на березі в Одесі, здивовано говорив: «Який великий Дніпро!» Тепер спинився над морем, у край заворожений, і синя таємниця віків відбилася в його чорних очах сяєвом подиву й зачарування... Може, так поети дивляться на море?

Над ним квітнуть кущі. Найбільш чарівні поміж них — це високі кущі дроку. Він жовтий, сліпучожовтий, і його стіни-смуги на синьому фоні моря схожі на барви спортивних прапорів... Раптово з-за них випливає група знайомих. Оце зустріч!.. Максим Рильський у білому костюмі, що так пасує до цвіту кущів, його невістки, Галя й Олена, несуть пакунки, а в руках ватажка того урочистого походу чемодан найбільшого формату.

«Привет, поет! — піднімає він ліву руку, ставить валізу на асфальт і мружить очі в усмішці. Забираю в нього валізу. Ми йдемо в будиночок під деревами, де на прохолодну веранду падають голубі відблиски моря. Жартівливе привітання Максима — то давня його формула при зустрічах з близькими київськими друзями. Один каже: «Привет, поет!» Другий відповідає: «Привіт, пііт!»

«Зараз ми обидва будемо винагороджені за перетаскування чемодана, — каже Максим Тадейович, симпатично піднімаючи губи до виразного носа.— Ми вип'ємо по чарці доброго французького коньячку, я купив у Москві».

Коньяк добрий. Максим люб'язно дарує мені коробку нових цигарок із фільтром. Він прилетів до Криму відразу після академічної сесії, про неї говорить стисло, то не дуже улюблений предмет його розмов.

Будиночок, де я поселився з родиною, стоїть трохи вище. Йду до себе, згадуючи деякі події минулого.

Всі вони зв'язані з веселою вдачею Максима Тадейовича...

Рильський постійно жив у Києві. Він приїздив до Харкова не часто. Майк Йогансен, що любив іноді висловлюватись гострими формулами, якось сказав: «Рильський народився для того, щоб перекласти українською мовою «Євгенія Онєгіна». То і відзнака, і недооцінка поета. Йогансен через власну сумну долю не встиг узнати всього могутнього, що дав Максим в оригінальній творчості. Але про самого Майка я ще розповім Максиму Тадейовичу. Він не знав про останні дні цього чудового прозаїка... Отож у Харкові, під час проводів на вокзалі, Рильський вийшов і довго не повертався до столу. Сатирик Іван Дмитрович Ковтун, відомий під ім'ям Юрія Вухналя, пішов до чергового, і той двічі оголосив по радіо: «Поета Максима Рильського друзі просять зайти до ресторану».

Рильський любив товариство Юрія Вухналя за невичерпну веселість.

Записні книжки Вухналя були повні почутих у народі сценок, діалогів, афоризмів. Коли зустрічались Рильський і Вухналь — то було безконечне змагання в гострому слові і каламбурах.

Мене познайомили з Максимом Тадейовичем в один із його приїздів. Перше враження залишається назавжди: людина вишукано чемна серед інтелігентів високого кола. Ввічливість буває й гордовитою, тут вона — щирість.

Подібне я не раз помічав у білорусів. Рідкісне поєднання власної гідності, чого так багато в поляків, з білоруською сердечністю.

Увага Рильського привернута лише до того, кому він тисне руку. Він дивився людині у вічі весело чи суворо, залежно від того, хто до нього підходив, та не міг виявити недбалості, неуваги до людини. Чемність — його непорушний закон... От бачу інколи недбалість юнаків, коли один говорить з другим, а третьому тицяє свою долоню, навіть не глянувши на товариша.

То не дрібниці в нашому житті, бо людина повинна бути красивою в усьому. Тим більше, якщо вона обрала собі таку професію.

Потребою поетової душі було сказати людині добре слово... Ми виступаємо перед студентами Київського університету разом із письменниками Італії. У віршах Рильського, які він читає на вечорі, згадується ім'я Торквато Тассо, і в моїх — теж. Після вечора Максим говорить у нашому колі: «Бачите, Тереню Германовичу! І ви згадали про сонети великого Торквато Тассо, і я теж. А ми ж з вами не домовлялися!» Іншого разу Максим підкреслив перед товаришами, бажаючи зробити мені приємне: «Я назвав свою книжку «Братерство», а ви «Побратими». Вони вийшли одночасно. Характерний і цікавий збіг. Знак часу».

...Червень був дощовий і холодний. Початок липня, а вода в морі крижана. Ми з Андрійком вирішили купатися за всякої погоди. Кидалися в море на мить і вистрибували, немов ошпарені кип'ятком. Так здорово і приємно! А мама Катя свариться на нас... Потоки місячного сяйва серед білого дня: від цвітіння дрочу. Безтурботність, лінь, пахощі моря, гірських трав, терпкий аромат розпеченої сонцем землі. Ліниве щастя відпочинку. Навіть листи не пишуться.

Максим Тадейович починає працювати з першого дня. Пише багато листів, просить у мене паперу. Несу йому аркушів сорок, він дуже задоволений. Після вечері йдемо до пансіонату. Шашлична і ларьок у голубій заграві... По дорозі багато знайомих. Поет щоразу знімає солом'яного бриля. Є люди, які вміють дуже красиво робити це у привітанні. У Рильського цей жест неповторний...

Я звертаю увагу на жест, з яким він скидав капелюха... «Чи правда, що розповідав Олександр Копиленко... про один осінній вечір?» — «А що? Не знаю», — запитує поет насторожено. «Був пізній вечір, ви йшли від опери додому. Копиленку здалося, що ви трішечки зачіпали плечем стовбури каштана, знімали капелюха й казали: «Пробачте!» Каштанів чимало, знову якийсь на дорозі. «Пробачте!» — казали ви знову... Копиленко йшов позаду і щиро милувався, потім говорив нам із захопленням: «Дехто навіть із людьми не такий чемний, як наш добрий поет з деревами».

Максим Тадейович стримано сміється: «Якщо Копиленко розповідав, то, видно, щось таке було. Я

люблю Олександра Івановича... За його любов до птахів. Одного разу він завів на своєму сьомому поверху перепела. Ця добра птаха наших полів часто будила мене раненько...»

Ми згадували з ним поета Максиміліана Волошина. Він — перший відкривач цього казкового куточка Криму. За ним прийшли сюди інші поети. Марія Степанівна, його дружина, ще жива. Це слово — Коктебель — стоїть під віршами Миколи Гумільова, Марини Цветаєвої. Багато творів написав тут і Рильський. Він захоплювався силою таланту Максиміліана Волошина, був високої думки про поему «Дім поета». Рильський з гіркотою говорив, що сильних поетів забувати не можна.

«А ви бачили... профіль Волошина?» — запитує він. «Звичайно, бачив. З нашого майданчика його добре видно! Виступ скелі Кара-Дагу звернений до моря...» — «А й справді нагадує бородатого Волошина. Тут були поети, одержимі фантазіями. Створили багато легенд про цей край».

Максим Тадейович дивиться на море, мовчить. Над морем пронизливо кричать чайки... Я провів його до веранди його будиночка, побажав спокійної ночі...

А ось спомин про Київ: «Так познайомте мене з вашою музою...» — повільно підходить до нашого столика Максим Тадейович. Я піднімаюся назустріч. «Пробачте, не хотів турбувати вас». Він сидів поруч за столом.

Вона заливається барвою ранкової зорі, поет підсідає до столика, говорить лицарські слова про її красу...

І зараз бачу, як він повагом, з усмішкою підходить до столика...

Побажавши йому доброї ночі, я присів під стіною темно-жовтого дрочу, думаю про його людяність. Після засідання в Спілці ми юрбою заходимо на вулиці Леніна до кафе. Хтось згадує вислів Рильського: «Капуста — цариця закуски». — «А хто ж цар?» — запитав його Борис Котляров. — «А цар, звичайно ж, — це огірок!» — майже урочисто пояснює Максим. Рильський цілує Володимира Сосюру й говорить: «Володю, дорогий! Прочитай нам найніжніше з усіх

твоїх ніжних віршів... Я тебе дуже люблю! Знаєш сам, що за глибиною почуття ти перший поет України.

Уже зоря золоторога...
Кладе на вогненні пороги
Своє сивіюче крило...»

Сосюра злегка червоніє, мов дівчина. Ми виходимо з кафе, Рильський цілує старенькій грузинці Тамарі руку, нам забороняє платити. Він робить жест у бік господарки, каже: «Треба їх привчити до тієї стадії... коли не буде грошей». (Всі сміються. Знають, що наступного дня заїде сюди Ваган Мамікоян).

Дотепне слово, жарт і каламбур — наче прапор незмінної приязні поета до людей. Що тільки він переживав наодинці з собою, того не знають ні музи, ні друзі. Але і в моменти життя драматичні Рильський не дозволяв собі засмучення й журби на людях. Таким був і його друг Остап Вишня... Незбагненно, як ці люди могли зберегти стільки оптимізму в труді і в поведінці, стільки веселощів — після всіх тяжких ударів долі.

...1960 рік — півстоліття роботи Рильського в поезії. Студентська Одеса вирішила відзначити цю дату. Спілка попросила супроводжувати поета в Одесу Підсуху, сина Рильського — Богдана і мене. Велика й чудова конференція, присвячена творчості Максима Тадейовича; прекрасно організував усе одеський критик Іван Дузь. Місяць березень над українським морем, ми нерозлучні три дні, їдемо до Аркадії в дуже сонячний і гарний день, з нами постійно красивий моряк і письменник Іван Гайдаєнко, він щиро любить поета... До поїзда нас супроводжує велика громада його прихильників. Мені дороге кожне добре слово, мовлене тепер про Рильського. Бо він багато чув раніш інших слів, багато вистраждав у житті...

Море теплішає, ми купаємося з Андрійком за всякої погоди. Синочок щасливий біля моря, шугає в голубу купіль і виринає, мов бронзова рибка. Можна десять місяців мріяти про один, повний морського сьєва, гірського вітру, пахоців безмежної синяви. Дорогоцінні камінці викидає після штормів на берег море, ми їх також збираємо... Перед заходом сонця їдемо

на чоловічу половину берега. Сюди приходять сивий поет, відходить убик, обережно пірнає. Постать у нього міцна, кременна...

Потім сідаємо в павільйоні над морем за пляшкою шампанського... «Я дуже люблю галерею Айвазовського в Феодосії,— каже Рильський.— От де був трудівник! За вік написав шість тисяч великих полотен, рівного йому мариніста в світі не було».

Він задумався, довго дивився на море і раптом змінив тему розмови: «Ви читали африканські нарисси Хемінгуея?.. Сподобались?» — «Ні, вони написані холодно, химерно». — «І в мене така ж думка,— сказав Рильський.— Полкують, вбивають великих звірів спокійно і без жалю, наче якісь зовсім інші, не схожі до нас люди... Не бачу нічого гарного ні в тому полванні, ні в тих записках... «Старий і море» — це прекрасно!..»

Рильський ішов на поміч людям рішуче, не вагаючись, особливо любив допомагати молодим і старшим митцям. Деякі працівники звинувачували його часом, що він дає надто «ліберальні», перебільшено захожувальні оцінки на чужі твори, що поета щиро ображало, він казав: «Як ці молоді видавці не розуміють, що просто слабкі речі я не міг би схвалити, бо все ж врешті йде на суд читачеві!»

Згадую з деякою гіркотою два випадки нашої спроби допомогти людям, бо ця спроба була спільною... Учитель Артем Риндюг приніс книжечку віршів про школу. Його життєвий шлях був трудним. Замолоду був кореспондентом часописів на Західній Україні, надсилав туди замітки, підписував їх «М. Смужка», тобто хотів хоч «маленькою смужкою» змалювати трудящим деякі риси щасливого життя в нашій країні, друкував вірші в нашому «Глобусі», а 1936 року видав першу збірку поезій. Вона була й останньою... В ці ближчі роки мені пощастило опублікувати добірку Артема Гавриловича зі своїм вступом у «Літературній газеті».

Одного разу надіслала нам багато своїх поезій молода вчителька Галина Бровченко з Кіровоградщини. З листів ми довідалися, що її особиста людська доля була дуже драматичною і життєві нещастя супроводжували її аж дотепер. Якось я прочитав цілу добірку

віршів Галини Бровченко у Спільці своїм друзям: тут були поети і прозаїки, навіть один композитор. Я дуже зрадив, коли всі товариші в один голос визнали, що Бровченко — здібна поетеса. Зразу по тому читанні я написав коротку рекомендацію, і «Літературна газета» опублікувала поезії Галини Бровченко. Щиро радів з нами і Максим Тадейович...

Біля його веранди я згадую випадок з минулих років... Тонка снігова павутина засновує двір будинку № 68 по вулиці Леніна. Я дивлюся з вікна. Між сяючими заметами проходить хиткою, боцманською ходою сивий поет, зустрічає дружину двірника Соломію. Зупиняється, галантно нахилиється, цілує їй руку...

Останній рік життя Рильського в Ірпені, напередодні переселення до Голосієва. Ми зайшли до нього з Катериною. Максим Тадейович запропонував піти в гості до Михайла Івановича Вериківського. Довго йшли зеленими провулками. «Наші дві Катерини щось відстали від нас», — оглянувся поет. Будиночок Вериківського стояв у густому, непролазному саду. «Я дуже люблю такі сади!» — мовив я. «І я теж», — погодився супутник... Після вечері Максим Тадейович сів за рояль. Його пристрастю в музиці був «божественний Шопен». Він із захопленням грав уривки з полонезів. Трохи імпровізував. Улюблена його «Анданте кантабіле». Прихильники Рильського говорили, що коли б він не став поетом, то, напевне, був би видатним музикантом.

Композитор Вериківський сердечно зрадив Максимові Тадейовичу. Він усіх зустрів ласкаво, але з особливою увагою ставився до поета. Люб'язність господаря повна любові, поваги. Відвідини стали для нього маленьким святом.

...Я сідаю під високою стіною жовтого цвітіння. Неймовірно щедро цвіте дрок у Коктебелі. Справжній потоп світло-жовтого сяєва, що плине кількома рядами по всьому двору, паралельно голубим хвилям лагідного моря... Жовте — це розлука. Чи так? Недавно газети повідомили, що не стало Михайла Вериківського. Максим пережив цю втрату в тихому сумі. Він любив композитора. В різні роки вони разом працювали над лібретто опери «Наймичка». Рильський

напрочуд поєднував у собі знання музики поетичного письма зі справжньою музикою...

Страшним ударом для поета була втрата дружини Катерини Миколаївни... Втрата настільки потрясла його, що рідні почали побоюватись за його здоров'я. Поет виходив вранці в сад і на кожному кроці повторював: «Ось тут сиділа Катя. Ось тут вона сказала... Он там вона раділа рожевому цвітінню жерделів...» Богдан Максимович, Георгій і Ваган Мамікоян умовили поїхати на місяць до санаторію Конча-Заспа. Нове коло людей, нерозлучні години й дні з ними, він трохи заспокоївся. Поступово знову повернув собі дар вічної роботи.

Поет героїчно завершував свій цикл. І тримала його на світі праця. Навіть світлі або веселі спогади... Під час злої критики Максим Тадейович заходить із Остапом Вишнею до ресторану пообідати. Вишня дивиться меню, читає: «Український борщ». Ні, я такого борщу не їстиму»,— дуже серйозно говорить Остап. «Чому?»— здивовано питає Рильський... «Це небезпечно, Максиме.— Підкликає офіціанта:— Дайте мені, будь ласка, українського радянського борщу». Офіціант не розуміє. Рильський голосно сміється...

...Кипіння жовтих квітів над морем гасне. Завтра поет покидає Коктебель. Приїхали до нього Георгій із сином. Прямуючи до Києва, вони ще заїдуть до Ялти. Один прозаїк їде в Феодосію, купує відро баранини, багато цибулі, смажить шашлик на пагорбку біля огорожі, що оточує будинок відпочинку над голубим сяєвом моря... Весело палають величезні поліна. Друзі-літератори з Середньої Азії з нами. Георгій привіз кіноапарат, знімає Максима Тадейовича і всіх гостей за врочистим приготуванням «прощального шашлику».

День дуже жаркий. Сонце на заході, багряне проміння освітлює язичеську картину: діти бігають навколо вогнища; шашлик шкварчить, і краплі сала стікають на вогонь...

Вечері на веранді в Рильського розмістилося чоловік двадцять. Моя Катерина показала дорогу двом красивим морським офіцерам, які шукали Максима Тадейовича. Поет гостинно запрошує їх до столу...

Прозаїк Володя каже, що найкраща у світі — це морська форма, королівські барви: чорне, біле і золоте... За столом невістки поета, син і внук. Ми говоримо про вірші, але не читаємо довгих. Тільки епіграми або жарти. Довші бесіди — про рибалку, космічні польоти. З нами й конструктор Олександр Юлійович із Києва. Рильський познайомив нас раніше. Морські офіцери дуже раді гостинності, просять поета виступити перед моряками.

Рильський дякує, але вже пізно: завтра вранці він від'їздить.

Ми співаємо пісень. Господар дому, чи то пак вранди, дуже люб'язний, його слово, широкий жест, посмішка — все повне радості...

Гей поля жовтіють і синіє небо,

Плугатар у полі ледве маячить...

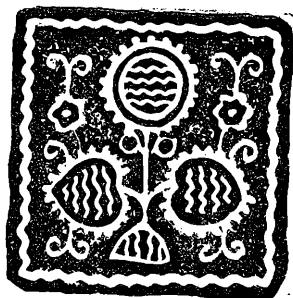
Поцілуй востаннє, обніми востаннє:

Вміє розставатись той, хто вмів любити.

...Відпочивши над морем, трохи засмаглий, бадьорий, Максим Рильський уранці стоїть біля машини, мружиться від сонця. Навколо шаленіє повідь жовтого цвітіння. Трохи далі — голубе полум'я безмежного моря.

Поет у білому стоїть над морем... Ми цілуємо один одного в щоку.

Я й досі бачу його там. Срібночубий поет стоїть перед великим українським морем...

Надворі вітер злий, несамовитий,
 Аж листя рве на дереві в садах.
 Щербатий місяць попелом укритий,
 Тебе не жду. Приходить сум і страх.
 Невтішне серце в грудях не ночує,
 Жарина в грудях — як воно сумне.
 Я кличу в ніч. А ніч мене не чує,
 Як не почула й ти мене...

«Тривога ночі»

Мій друг композитор любить ці рядки, часом декламує по пам'яті своїм товаришам, але музика на них ще не приходить, може, колись прилетить несподівано, як біла голубка... Часто, коли ми прогулюємося з ним на дніпровських схилах, він раптом сідає на лавку чи траву, дістає коробку «Казбеку», креслить усередині на ній п'ять ліній, нотними знаками записує якийсь уривок несподіваної мелодії, що забриніла в слухові чи серці. Так інколи зринають і рядки поезії, тоді я шукаю свого блокнота чи газету, щоб записати на краях те, що «прилетіло» і може забутись...

Дощі, якими починалися мої кругликівські записи, на час припинилися. Серпневі дні, сонячні, теплі, до того ж прийшов лист від «гості з пісні». Сьогодні вона приїде...

На доріжечки росяні
 Ми виходимо знов.
 Слава сонячній осені
 За велику любов!

Ти від долі призначена,
Дивний сон наяву,
Од побачення до побачення...

Поштовий майдан палав білим полум'ям серпня, там далі краса Дніпра, але я ще не можу її відчутти... Та ось машина, водій, молодий і веселий хлопець, він буряно пропливає всі затори на Хрещатику, ах, так недавно ще наше місто було мов тихий сад, а тепер стає киплячим та гримучим казаном на своїх центральних магістралях. Сонце, спека, випари асфальту — і безупинний скажений рух... Та я намагаюся відсторонитися від того, що оточує, бентежить мене, кличу до себе любі малюнки вечірніх садів і скверів, і ритми мого відчуття щоразу лагідно міняються:

Ти живеш, любов велика,
З тихим смутком влад.
Все пливла, пливла музика
В наш осінній сад.
Незбагненна у коханні,
Заповітна мить,
Мабуть, осінь — у мовчанні
Вчила нас любить...

Так ми швидко допливаємо по рівному асфальту аж до парку імені Рильського, де моя гостя зупинилася в готелі... Як добре, що вона надумала одвідати наше місто саме тепер, у дні моєї нежданої тривоги, бо ж і всі рядки, уривки, які я згадую в дорозі, були нав'язні зустрічами з нею і присвячені їй. Ось я пізнаю її здалеку, на розі двох вулиць, — вона яскрава між людьми... Колись на Спаському причалі один вантажник з кухлем пива в руці одверто замилювався, запитав: «Та ви хто, брат і сестра? Рідко побачиш, щоб подружжя було таке схоже». То була весна, ми обоє в білому, а наші зустрічі між роками — як великі свята.

Ось іще одно зближається до мене. І сьогодні вона в білому, стрічає радісно, й чудно, що у неї в сітці кавун. «Ти просто розумниця. Приволокти на побачення такого видатного кавуна», — дякую й цілую їй руку. «Я ж знала, що для степовика — це найкращий дарунок», — сміється вона, а в тій усмішці повно

серпневого сонця... Нині ми не поїдемо до лісової колиби, довго йдемо в поля за місто, сідаємо на траві під двома високими тополями. Я так люблю цих струнких «степових сторожів»... Вона простелеяє на траві вишиваний рушник, розрізає кавун. Він червоний і запашний, як весняний ранок, і я кажу: «Кавун допівавє восени. А пахне весною». — «Ти сам це... придумав?» — питає насмішкувато. Я трохи мовчу, дивлюся на тополі і синє чисте небо... «Гарна думка», — замислено сказала моя співрозмовниця.

Вона уважно слухала, повернувшись до мене всім гарним і чистим лицем, я люблю її пильну увагу в розмові.

«Сивий співець Максим казав, що приємно, коли і в поезії є хоч трохи чогось пізнавального, чи то настрій людський, чи малюнок природи, чи якісь деталі живого життя...» Вона зупинила мене: «Зажди, ми довго не бачилися, розкажи, як ти жив і що нового в тебе?» — «Я ліпше прочитаю тобі свій експромт:

Не гнула буря і не брала
Таких міцних струнких тополь...
Невже б ти стільки часу грала
Оцю трудну й сердечну роль?
Коли б і щастя вкрилось тінню,
Я мав би дивне відчуття —
Безмежну вдячність за уміння,
За гру, так схожу на життя».

«Під тополею»

«Я не вмiла грати ні почуттям, ні життям, — тихо мовила вона. — Не може бути гри, де так багато печалі».

«Я знаю, моя добра. Це просто хвилинке припущення, як основа такого собі... сумного жарту. Вони часом химерні — оті закони писання. Колись частку осені ти журно подарувала мені, незабутні дні минали у мандрах по садах і дібровах, у суцільних і фантастичних чарах багряної осені, я ніби й до робочого столу ніколи не сiдав, а в години розлуки і туги склалися лише якісь уривки... Та з них і того неробства вийшла книга «Багрянi жоржини».

«Ти їздив до моря. Без мене. Я любила твої морські мотиви. Щось привіз тепер?»

«Були нові пошуки чистого саява, русявої ніжності, може, й жіночої сили — як одсвіт того, дивно-го і далекого... Ось початок одного:

Ми зустрілись, як суджені друзі,—
Донька півночі, Києва син.
Милий снопик русявих ілюзій,
Тихий смуток осінніх жоржин...

...і закінчення другого:

Одеський степ, самотні зорі
Я в серці спраглому несучу
І чую в теплій силі моря
Жіночу силу і красу...

І той життя творець найвищий,
Хто знав любов. Над болем ран,
Над бідним щастям буря свище...
А жінка — вічний океан.

Я звав тебе, любя, найбільшою силою життя».

«Тільки забував, що я самотня сила — без тебе».

«Буде в дорозі і холод, і спека,
Як же розрадити серце сумне?
Де б не була ти, близька і далека,
Ти не забудеш ніколи мене...

Чомусь так вірив. І нині ти молода, як тоді, і лице засмагле, як у дівчини на баштані... а лишилася для мене мов далеке і недосяжне видіння. Ще з того літа, від того моря... «Ти морем подарована мені»... Ось ти зі мною, і щастя ніхто не відбере».

«У нас не можуть відібрати лише надій і марень».

«Слова твої від гіркоти, немов од полину, а сама в тузі хмелю і спеки».

«Я згадала, як ти читав «Побажання» хлопцеві й дівчині з заводу, коли вони покликали нас на своє весілля... Поцілуй мене і прочитай хоч закінчення того побажання — для мене...»

Хай далеч прийде вам квітчаста
І кожен у житті пізна,
Що для одного повно щастя,
Коли із ним весь вік — одна.

«Не цілуй. Для інших писав, лише для нас так і не зібрався».

«Даруй мені. Через таку далеч! Може, й не вистачало часу»,— хочу обернути розмову на жарт. Ах, навіщо? У неї сльози в очах... Тоді з журбою промовляю давно писане:

І досі зір у зорі тоне
Й ридання рвуться із грудей...
Бо, мабуть, єсть життя закони,
В сто раз сильніші за людей.

Лице її світлішає, вона глянула вдячно, хотіла навіть усміхнутися й мовила слова каяття: «Прости мені оцю хвилину велику журбу. Хтось же казав колись у твоїй «Пісні серця»:

Я не суда пустих людей
Боялась в тому щасті,
Майбутнє щастя у дітей
Я не могла украсти».

Один приятель називав ці слова вельми шляхетними... Так це чи ні, та я хотів звести розмову на жарт, щоб не повертатися з тугою до мрій і надій, які не збулися, до того пекучого болю і всього важкого, пережитого.

«Я помічала колись, що ти і той композитор пишете інколи наче всім болем душі. У вас буває така зібраність і напруга, аж схожа на страждання, ви оглашенні диваки й милі мої страдники»,— докінчила думку з великою сердечністю.

«Дякую тобі за «страдників»,— засміявся я.— То вже занадто, а може, щось подібне і є. От коли я дуже тужив за кимось далеким, народилася сумовита мелодія. Він грав на роялі і просив у мене *слів*. Щоб схожі були на його смуток...»

Знову осінь над гаями,
Жовтий лист сади встеля.
За далекими полями
Ти живеш, любов моя.

А під кінець настало просвітління:

Прийде май, і квітка кожна
Нагада тебе мені.

Пісня тиха і тривожна
Знайде друга в далині...

Кілька років тому один поет почав дорікати: хіба ж пізнаєш, мовляв, у якому столітті писалася ця лірика, навіщо тим псувати свій поетичний паспорт? (А цитував рядки сердечні). Як вийшли з зали, запальний Леонід Смілянський сказав: «Це була доповідь дільничного»...

«Може, й не треба було так гостро», — лагідно мовила вона.

«Я вже казав тобі колись, що злови не хочу пам'ятати, на недобрість окремих черствих відповідаю їх невизнанням.

Ще не стоїть зима сумна,
Примара втоми за плечима...
Ах, як збентежила вона
Всю душу синіми очима!
В очах співали солов'ї...
Мене в них блискавка сліпила...
Мене любили... очі ті,
Ще більше, ніж вона любила».

Вона усміхнулася. Потім подумала, мовила строго: «Я не вмю висловитись, але знаю, що в слові буває просто чаклунська музика, і вона заворожує душу... Сядь ближче до мене». Сама схиляється на траву, що нагріта сонцем і гостро пахне полином, лице повертає до шелесту тополь і синього неба. Я теж дивлюся на дві білі хмарки, заплющую очі, вони напливають на груди мої в теплому мареві, синє небо і гаряча земля обіймають мене в тихенькому шелесті трави... На мить забуваюся у дрімоті... Бачу хлопчика в полі, під високою стіною спілої, золотой пшениці, він легко і рівно іде по куряві гарячого степового шляху, і поруч з ним... дівчинка! Вона у блакитному платячку, тоненька, мов билиночка, і височенька. Вона так схожа на степову волошку, на мою подружку Саню Ткалич із степового дитинства... «Ах, це ти, моя люба... Вибачай, мені щось привиділося... — Я сідаю на гарячій траві і повторюю: — Мені снилось, що ти плакала зі мною...»

Не барися, дівча, не барися,
 Відчини оцю хвіртку стару.
 Червонясті гілки барбарису
 На прощання мені подаруй.
 Чи забудеш мене до часу,
 Чи згадаєш — у всі часи?
 Це ізнов для мого Донбасу
 Білоруські покину ліси...
 Пригадаю імення ласкаве,
 Що зігріло мене, як весна.
 Вацлаво моя, Вацлаво,
 Білоруско моя ясна!

«Дорогий брате! У тривозі про твою недугу я думаю про тебе вдень і вночі, хочу порозмовляти з тобою хоч у листах. Поміж нами океан простору й часу, і доля майже на ціле життя дарувала нам оцю лише єдину втіху і розраду: наше листування... Розгубив ти силу свою робітником на фабриці, на чужій роботі, у чужім краю.

Сьогодні розповім тобі про несподівану й начебто маленьку подію, але таку, що вразила й схвилювала мене, бо таку новелу-бувальщину може вигадати тільки саме життя... Ось беру я книгу, перечитую давно написану присвяту.

Це початок мого вірша «Дівчині з Білорусії», написаного восени 1935 року і присвяченого небозі великого поета Янки Купали Вацлаві, а для чого я виписую в листі цей довгенький уривок, буде зрозуміло далі...

Цього ранку мені подзвонили. Незнайомий голос по телефону: «Я син Вацлави Аблachimської. Ви знали

мою матір. Я ж не знаю, не пам'ятаю її, бо мені було три роки, коли вона померла. Я хочу просити побачення з вами, щоб ви розповіли мені... про маму...»

Отаке прохання... Воно вразило й схвилювало мене. Я трохи знав про трагічну долю Вацлави: небога Купали випадково лишилася на окупованій землі з малими синочками...

За лісами твоїми скучати
Буду я в степовій тишині.
У степах світлоокі дівчата,
Але ти — найсвітліша мені...
І немає межі в безгомінні
Поміж лісом і степом ніде.
Де кінчається Україна?
Білорусь починається — де?
В нас єдина Вітчизна і слава,
Неосяжна земля голосна...
Вацлаво моя, Вацлаво,
Білоруско моя ясна!

А кінець вірша ми дочитаємо вже... разом із сином Вацлави.

Поруч із Тичиною, Рильським і Сосюрою — Янка Купала був для мене одним із найбільших учителів, я любив його щиро й віддано і весь вік пишаюся знайомством і дружбою з ним. Мені випало щастя бути багато разів гостем його дому у Мінську, він двічі одвідав моє мешкання в Харкові, в будинку «Слово»... Я переклав на рідну мову багато його поезій і майже половину поем, був редактором перших його видань на Україні.

У Івана Домініковича Луцевича — Купали — було три сестри: Анна, Марія і Леокадія. Анна прожила вік самотньою, не мала дітей, як і дружина Купали. Марія Домініківна вийшла заміж за Аблачимського: ото її дочка Вацлава... Сестра Купали Леокадія Домініківна Романовська; коли після війни на вечорах, присвячених пам'яті Купали, сідала в президії зборів, то всі присутні в залі бували вражені: так схожа вона на свого великого брата... Син Леокадії, Янка Романовський, — відомий скульптор і живописець, дочка її, Ядвіга Юліанівна, нині співробітниця

Музею Янки Купали в Мінську... Аблачимські і Романовські — то дві гілки роду.

Чекаючи гостя, я думаю собі: «Який же і на кого схожий син Вацлави Аблачимської?»

Ось він заходить у хату — і перше моє враження радісне. Син «дівчини з пісні» — людина військова, у нього чітка й легка хода, тримається струнко й шанобливо, чорнявий, тонкі риси інтелігента, обличчя сповнене лагідної юнацької ніжності... Оці очі, ніби з іскрою тихої зажури, чіткий і красивий профіль юнака так нагадують мені когось іншого. Його дід Купала був людиною тонкої і шляхетної краси.

Мій гість — Володимир Петроченко, старший лейтенант, прикордонник, служить на Далекій Півночі. Йому 25 років, іще не жонатий, оце мав відпустку і відпочивав у Геленджику. Перед тим гостював у Мінську. Тепер заїхав до Києва... Мав таку давню мрію...

Йому трохи ніяково, він стриманий, бентежиться. Обличчя зосереджене на одній думці. Він хоче приховати від мене гостру цікавість і глибоке хвилювання...

Я все те вгадую, роблю вигляд, що не помічаю. Ми довгенько говоримо про різні речі, і враз:

«Що вам розповісти, Володю... Я познайомився з вашою мамою, коли вона була ще дівчинкою, мабуть, літ дев'ятнадцяти. Вчилася в технікумі, хімічному чи...»

«Це так. Вона закінчувала, як мені казали, хіміко-технологічний технікум, коли почалася війна», — швидко додає мій гість...

«Пам'ятаю про це тому, що пізніше дядько Янка надсилав мені адресу небоги, писав: «Ваця зараз на практиці під Москвою, на хлібозаводі. Місто Ногіно...» (І точна адреса). Того року, коли сталося знайомство, ми приїхали удвох з поетом Ігорем Муратовим з Харкова до Мінська на ювілей Якуба Коласа.

Після урочистого вечора старші товариші до пізньої ночі засиділися в нашому номері готелю «Європа». Дружина Купали, цьотка Владислава, сказала мені: «Досить тобі з ними засідати, ходімо ще до нашої хати. Я познайомлю тебе з небогою...» Владислава

Францівна була напрочуд щедрою господинею, почалося нове частування. Вацлава середнього зросту, з рожевим і чистим лицем, не тоненька й тендітна, а таки міцна, схожа на українських дівчат, русявенька, типова білоруска, сердечна, привітна і скромна. Скромна аж до вразливої соромливості, як то буває в юної і чистої душі. Мабуть, вона була із «крихкою», занадто вразливою душею... Для таких — оте життя в оточенні, отой страшний іспит зносити було ще тяжче...»

Син Вацлави мовчав, пильно слухав, дивився на стіл. Ми взяли мовчазно по сигареті, запалили...

«Вацлаву неймовірно бентежили жарти і веселі примовки доброї тітусі Владислави. А вона, як рішучий і владний командир, просто бавилася з дівочої сором'язливості небоги; слів тітка Владя ніколи довго не шукала та й не клопоталася їх делікатністю... Підкине якийсь натяк, примовку народну, вони собі й звичайні, побутові, а дівчина вся зашаріється, як весняний ранок.

Тітка ставить на патефон платівку, наказує небозі навчати мене танцю. Невдало й незграбно я тупцю біля дівчини, силкуючись потрапити в такт, а ті дурнуваті фокстроти дуже швидкі; от повільні й замріяні танго були для мене в тому трудному навчанні значною полегкістю. А Купалиха з жінками сміється, ще й підкидає:

«Ого, наш український гість уже подає деякі надії!»

Ми гасимо сигарети, і мені впадає в око гарна рука лейтенанта Володимира Петроченка. Колись мені подобався жест його діда — Купали, як той підносив цигарку до вуст...

«Купалиха знала, що гості з України збиралися виїхати додому о шостій ранку, вона порадила мені не йти до готелю. «Будеш куняти в машині», — мовила весело. Тому наша «школа танців» тривала майже до світанку, сама «вчителька» теж сповнилася більшої певності і сміливості... Перед ранком повернувся додому і Янка Купала, сказав, що мої земляки вже лаштують машину в дорогу. Я заклопотано почав збиратися... Господар дому запропонував випити «по келишку на дорогу». Потім лагідно порадив

Вацлаві: «Ти ж проведи гостя і подаруй йому на прощання галінку барбарису...» (Галінка — гілочка білоруською).

Я виходив з дому на Кастрічніка, 36-а, коли на сході заясніли перші барви світання. Воно було тепле й запашне, повне росяної вологи. Вночі пройшов дощик, якого ми й не помітили. По доріжці до хвіртки з обох боків красувалися високі ягідки, густо визирали з темно-зеленої смуги, на листях тремтіли срібні крапельки...

Вацлава прихилилася до кущів, зірвала кілька «галіночок», притулила їх до лиця, з тихою усмішкою подарувала мені... Я притис до серця маленьку теплу руку.

Уже за хвірткою, зазираючи в двір через невисокий тин, я високо підніс над головою капелюха і той букетик міцного, духмяного барбарису. Немов лагідна лебедина шия, над тином піднялася рука дівчини в білому-білому рукаві...

Так я прощався з домом поета Янки Купали. Той дім потім спалила війна.

Власне, отой єдиний, чарівний, мов сон, ранок і лишився в моїй пам'яті на все життя...

Вірш «Дівчині з Білорусії» був опублікований тої ж осені в харківській газеті, я надіслав його Янці Купалі.

Купалиха вживала маленькі й зворушливі заходи, щоб я не забував Вацю і наше знайомство продовжилося, то передавала вітання від неї, то нові її адреси...

Наступного літа поет часто дописував у листах, що «моя жонка» чекає вас на дачі у Льовках, сам запрошував мене. (Я й досі жалкую, що не зібрався тоді поїхати...).

Того літа, 1935 року, я переклав і видав у Києві нову поему Купали «Над рікою Оресою», редактором видання був Павло Тичина, трохи згодом, на прохання й пораду Купали, мені випала честь розпочати готування однотомника його творів на Україні... Я об'єднав навколо цієї справи молодих наших поетів, поміж них були: Євген Фомін, Арон Копштейн, Ігор Муратов, прозаїк Олексій Кундзіч... Однотомник вийшов восени 1937 року, Янка Купала показував

друзям ту свою першу велику українську книжку і в Тбілісі, щиро пишався нею й радів».

На балконі перед вікном сіли дві білі голубки, ми з лейтенантом задивилися на них, знову взяли по сигареті...

«Остання моя зустріч з Купалою була на його ювілей, взимку 1940 року. Приїхали до нього Сергій Городецький, Олексій Сурков, Атанас Венцлова, кілька вечорів ми провели разом у домі Янки Купали. Були тут дві інші небоги поета — Ядвіга й Владислава Романовські, гарні й схожі на свого дядька. Вацлави не було, вона вийшла заміж...

Про дальші події нових розбурханих років розповідала ваша бабуся, дружина Янки Купали (Та й на бабуся вона, щоправда, довго не хотіла бути, та й не була схожою).

Війна присувалася до Мінська, як грозова хмара, дуже швидко. Поет і його рідні ледве встигли вибігти з дому, як у дворі впали бомби... Згоріли рукописи, дорогоцінні листи, унікальна бібліотека, в ній було біля двадцяти тисяч томів. Але яка то була бібліотека! За своє життя великий поет Білорусії зібрав усе найцікавіше з видатних поетів слов'янства...

Купала виїздив з Мінська на машині у тому страшному вирі й коловороті відступу. Коли у червні 1942 року трагічно урвалося життя Янки Купали, тоді ж померла його мати — Бенігда Луцевич. Їх похорон відбувся в один день... Ніби серце матері чуло — через тисячу кілометрів, через грозові фронти, що не стало на світі її великого сина... Купали було 60, а його матері — 80.

Не зміг Купала забрати з собою в евакуацію і небогу Вацлаву. Ваша мама лишилася на загарбаній території з двома маленькими дітьми. Ви, мабуть, менший?»

«Еге ж, мій брат старший на два роки. Батько наш був тоді на фронті...».

«Люди з села розповідали Владиславі Францівні, що ваша мама зазнала жахливих переслідувань, бачила мордування людей і розстріли, сама ледве уникла того і врятувала дітей просто чудом...»

По війні вперше я одвідав Мінськ улітку 1947 року. Ми приїхали з поетом Степаном Крижанівським

на перші Купалівські читання і йшли од вокзалу до міста пішки... Чомусь всю дорогу згадували наші перші зустрічі з Купалою й тіткою Владиславою. Пригадалися й небоги поета, і моя присвята дівчині з Білорусії... Степан знав ті поезії...

Не барися, дівча, не барися,
Відчини оцю хвіртку стару...

Ми думали собі: чи всі живі після такої несамовитої світової хуртовини, що вогненным ураганом чотири роки поливала й скородила світ...

Ми йшли вже не на вулицю Кастрічніка, а по новій адресі Купалихи. Вона гірко заплакала, згадуючи нашого незабутнього Янку. Може, одне з перших моїх запитань було про долю Вацлави... Тітка Владя сказала, що три тижні тому Ваця померла в лікарні. Всі роки тяжко хворіла на манію переслідування, не могли її заспокоїти — вилікувати ні ласка, ні любов рідних, ні лікарі. І після війни їй все ввижались нелюди-фашисти... «Ще змалечку Вацлава була дівчинкою надто вразливої душі», — поясняла нам Владислава Францівна.

Я гірко думав тоді: знову спізнився, на останнє побачення в житті...

Лице у Володимира Петроченка повне болю й туги. Він мовчить, думає. Потім тихим голосом запитує:

«Що то за недуга — манія переслідування? Прощу, поясніть мені...»

«Як то сказати?.. Все не могла бідна призвичаїтися до того, що навколо вже рідні, добрі люди, всього боялася, минулі жахи стояли в очах... Тітка Владя казала, що її вели на розстріл вкупі з натовпом, і, може, найстрашніша думка мучила її: що буде з дітьми, коли загине?.. Кинулася, рвучко побігла від натовпу в лісові хащі, якось врятувалася... А душу так поранили нелюди, що навіки погубили.

Доля вашої мами, Володьку, та ж сама, що була у мільйонів матерів, коли на наших землях тимчасово панували фашисти».

Я дістав з полиці двотомник, у якому надруковані й ті вірші про «галінку барбарису», надписав:

«Дорогому Володі Петроченку — моєму білоруському синові. З любов'ю до великого Янки Купали».

Я приїду. «Чому забарився
Ти приїхать у наші ліси?» —
Скажеш ти. І гілки барбарису
Знову тихо мені подаси...

Та ліпше дочитаємо, Володьку, ці рядки вашою рідною мовою у перекладі Володимира Корбана:

Я приїду. «Чаму,— запытаеш,—
Ты спазніўся да нас завітаць?»
І, вядома, ізнов пажадаеш
Барбарысу галінку мне даць.
Дружбу щырую нашу яскрава
Я успомню, табе пакланюсь...
Вацлава, моя Вацлава,
Мае сэрца взяла Беларусь!

...І пішов від мене начальник погранзастави, гідний нащадок народного поета, старший лейтенант Володимир Петроченко, пішов з тугою за матір'ю і жалем над її муками й долею... На прощання я поцілував його, як доброго сина.

Отакі, мій брате, бувають зустрічі в світі. Вони оновлюють душу і почуття. Заради цього і жити варто, і цим, найбільшим моїм добром на світі, я щиро ділюся з тобою, мій брате.

Хай летять найсвітліші краплини мого життя й почуттів до тебе — через всі океани часу й простору!»

Матрос Судьба: Не можу говорити: в серці шторм і сльози...

М. Куліш

Хемінгуей казав, що йому подобається тут, в Кохімарі... Я гадаю, це тому, що всі тут заклопотані своїм ділом і не лізли до нього з розмовами про літературу.

І. Хуземі

Я прочитав ці слова спомину кубинського рибалки про Хемінгуея нещодавно, і вони сподобалися мені своєю правдивістю. Бо згадав, що й сорок років тому, коли сходилися разом наші старші товариші — Куліш, Вишня, Досвітній, Дніпровський, то не любили в своєму колі на спочинку розмов про літературу. Наші «старійшини», хоч вони тоді були ще досить молодими людьми, провадили довгі бесіди про мисливство, рибалку, наукові відкриття...

З товариських бесід на дозвіллі виключалася література і політика. Так було і в гарячому червні 1932 року, коли старші й молодші товариші влаштували Мисику, Каляннику і мені проводи в далеку подорож до Середньої Азії. Але в той день відбулося велике свято — Микола Куліш прочитав нам свою нову п'єсу.

Критика творчості видатного новатора у нашій драматургії ставала дедалі гострішою, і він не міг уже поставити її ні в одному театрі. Мабуть, ці обста-

вини гостро відчував Курбас, що викликало в нього тугу і смуток. «Патетичну сонату» поставив театр Таїрова в Москві. На громадському перегляді було найвище керівництво. У п'єсі не знайдено ніяких ідейних огріхів, її дозволено. Автор надзвичайно хвилюється, чекаючи цього присуду...

Потім почалися критичні й захоплені відгуки преси. Дві найбільші центральні газети порівнювали образи «Патетичної сонати» з драматургічними посталями світової класики. Німецький письменник-антифашист Фрідріх Вольф переклав драматичну поему Куліша німецькою мовою і видав у Берліні. Це було єдине видання п'єси за життя автора... Ми бачили ту книжечку в руках Миколи Куліша. Єдину й останню його радість...

Коли Микола Куліш читав п'єсу, я захоплено слухав, інколи приглядався до своєрідного виразного обличчя Леся Курбаса. Так близько мені довелося зустрітися з ним уперше. Вже тоді голова Курбаса була посріблена сивиною. Це надавало ще більшої краси якомусь вродженому благородству одного з найбільш тонких і вишуканих інтелігентів навіть у цьому, видатному колі творців. Кожен рух Курбаса, а особливо жести рук і чутлива міміка лица були сповнені ніжного чуття і грації. Зібрана, зважена, глибока думка світилася в прекрасних очах і кожному слові, чуйно підкресленому рухом, жестом, стриманими хвилечками нервової гами захоплення чи подразнення, коли не все йому в творі подобалося.

Леся Курбас створив славетний театр. Розвиток і розквіт цього театру не можна уявити окремішно від становлення й виростання блискучого таланту Миколи Куліша... Один видатний лірик у прозі тих днів свою новелу починав словами: «Вчора у «Березолі» безумствувала Ужвій»... Але Наталя Ужвій ішла до успіху та слави не одна. З нею поруч виступала Валентина Чистякова, дружина і друг Леся Курбаса. У п'єсі «Плацдарм» Ірчана Ужвій і Чистякова грали польських офіцерів, вони були молоді й прекрасні! Часто були казково гарні на сцені, немов янголи або демони в спідницях... Наші поети захоувалися в них... «Всі ті чари на сцені вигадані для них Курбас»,— казав мені зі своєю трохи іронічною

посмішкою Анатолій Петрицький. Лесь Курбас мудро оцінив і «придбав» для свого театру винятково яскравий та оригінальний талант і цього видатного художника.

«97» Куліша починала своє тріумфальне життя на сцені в «Березолі». Але театральні пошуки Курбаса все зростають та ускладнюються, і водночас він наштовхує драматурга на нові теми й шукання. Десять років широкі двері «Березоля» «ломалися» від могутнього припливу захоплених глядачів! Бо майже кожна прем'єра — то були нові «вігадки», творчі знахідки, чарівні несподіванки й казкової краси драматургічні відкриття!

На мою думку, найціннішим у могутньому таланті та режисерській невтомі Леся Курбаса було вміння й тонке поєднання всіх його модерністичних шукань з найкращими класичними традиціями українського театру. Найвище й точне розуміння завдань театру на хвилі весняного буремного часу, творення нового Театру революції... Один із героїв Куліша виголошує, напівіронічно та серйозно, чудовий панегірик своїй мові, проказуючи зі сцени щось із двадцять синонімів слова «говорити»... Тож блискуче лунає зі сцени каскад барвистих слів: «говорити, балакати, гомоніти, базікати, жебоніти...» — і так далі, без кінця, підкреслюючи силу, милозвучність, багатство нашої мови... Привернути любов і пошану до українського театру в найширших колах нашого суспільства — то була велика перемога ленінської національної політики, братерства народів і рівності мов, і заслуга «Березоля» в тому — величезна!

Комуніст Микола Куліш розумів своє покликання, і в багатьох його комедіях разюча сатира була скерована проти всякого і всілякого шовінізму, відчуженості, хуторянства, але й проти великодержавницького, панського ставлення до колись гнаних, а нині відроджених Жовтнем мов і культур. Театр свідомо ставив собі глибокі завдання ідейного виховання. І також — мистецького виховання: добрих смаків, добрих звичаїв і поведінки, гуманності...

З найтоншою чуйністю вибагливого скульптора ліпить і вирізьблює постаті героїв Микола Куліш. Головне, що драматург створює свої образи, характери

щоразу в дії, в ситуації, в діалозі. Вони вимальовуються поступово й часом повільно, у великій психологічній правдивості й закономірності. Це те, що ми звемо найбільшою пластичністю в творенні характерів та образів драматургії. Як Пушкін накреслює й завершує мистецьке творення яскравого типового характеру в невимушено граційній віршованій новелі або поемі, як Чехов у найскладнішій ситуації безпомилково правдиво зводить людські характери у їх взаємодії й виростанні, так Микола Куліш з найглибшим відчуттям і тактом зображує характери цільні й правдиві.

Було й за його віку і пізніше чимало драматургів, які обмежували своє завдання, лише окреслюючи все побіжними й випадковими дотепами, репліками, побутовими чи навіть «газетними» ситуаціями. Але ті водевілі так і залишались убогими й скороминущими. Могутній талант Куліша був завжди вищий від такого поверхового творення драматургічних образів. У передмові до свого перекладу п'єси Фрідріх Вольф писав: «Патетичну сонату» — цю досі найкращу українську драматичну поему — можна порівняти лише з такими драматичними поемами, як «Фауст» і «Пер Гюнт».

На одній із дискусій в Домі Блакитного, коли виступав Лесь Курбас, із зали хтось кинув роздратовано: «Та що ви, вважаєте Куліша генієм, чи що?» Курбас на мить спинився, потім різко відповів: «Так, я вважаю Миколу Куліша людиною геніальною!» Тоді точилася гостра дискусія про український театр, Курбас аргументовано і нещадно критикував деякі засади, які вважав відсталістю, а йому так само непримиренно відповідали опоненти.

На велелюдних зборах видатний режисер дозволяв собі виступати не часто. Весь його час поглинав театр. Але в дискусії, на трибуні Лесь Курбас був гарчковий і напружений, мов командир у бою. Тоді його обличчя ставало прекрасним. Природжену і виховану вродливість сповняло таке глибоке одухотворення, що ця людина з гострими рисами лица, обрамленого черно-срібною шевелюрою, здавалася мені схожою в своїй пристрасті й пориві на карпатського орла-беркута... Так побратався сокіл з сизокрилим

орлом. У всіх дискусіях про шляхи і дальший розвиток нашого театру Куліш і Курбас стояли на спільних засадах, мали однакові уподобання, погляди щодо втілення своїх мистецьких ідеалів.

Мені невідомо, як часто вони стрічалися поза театром, у побуті. Майже щодня мені доводилося зустрічати на сходах чи у дворі будинку «Слово» Курбаса й Валентину Чистякову. Але жодного разу я не бачив на тих сходах Куліша, крім того дня, коли він читав у моїй квартирі «Патетичну сонату». У Миколи Гурійовича могли бути зустрічі з Курбасом у його мешканні. Але, напевне, всі свої справи вони обопільно чинили в «Березолі» разом з колективом театру.

Є чимало свідчень, що Микола Куліш був дуже уважний до порад, намірів, побажань свого друга. Навіть у деталях оформлення спектаклів, викінчення або доповнення сцен у драматургічному тексті. Наведу такий приклад. У Харкові в другій половині двадцятих років існували дві могутні торговельні напівкооперативні чи напівконцесійні організації: «Ларьок» і «Церобкооп». Вони запекло конкурували між собою. Коли одна випікала для міста паляниці, мов сонце, то друга хотіла їх зробити ще кращими або й дешевшими хоч на півкопійки за фунт. Червонець і копійка були надзвичайно стійкими. Організації ті рекламували себе навіть через театри... Курбас вставляє в нову комедію Куліша «рекламну інтермедію». І от виходять на сцену Мар'ян Крушельницький із своїм другом і починають виспівувати; один вигукує: «Ла-ларьок! Ла-ларьок!» А другий підхоплює своє: «Це - робкооп! Церобкооп!» У залі регіт гомеричний... Напевне, з часів Миколи Садовського ніхто ще не бачив такої талановитої пари. Мої друзі казали: «Коли вони на сцені удвох, то абсолютно неперевершені й геніальні!»

Звісно, що Микола Куліш давав йому згоду на такі «чужородні» вставки у свої п'єси, та ще й допомагав у їх створенні. І вони ніяк не шкодили чудовим, повним лірики комедіям Куліша. Не можна уявити собі діяльності й тріумфального походу «Березоля» без численних п'єс Куліша! І так само важко було б збагнути розквіт таланту Куліша без творчої допомоги,

без втілення його мистецької мрії у показі чудового колективу сонцесяйного «Березоля!»

Я кажу «сонцесяйного», бо Курбас і Куліш у мистецтві незмінно полюбляли все світле, радісне, що славить життя й кличе до життя! Навіть драми і трагедії трактувалися Курбасом як слава життю... А комедії — були ще світлішими, повними бризок сонця, сміху, людських веселощів...

Коротко кажучи, не можна уявити двох велетнів наодинці, на самоті: Курбаса — без Куліша і драматурга — без режисера. Всі видатні театри світу вистали разом з певними драматургами свого часу, часто й самі народжували їх. Театр піднімає драматургічні таланти, але й вони підносять і стверджують його. Особливо — коли у них спільна єдність мети і ясне розуміння мистецьких завдань.

Вони не любили розмов про драматургію, а невсипущо й захоплено творили її. Вони були такими чесними й світлими синами свого народу, що тільки найчорніша зненависть до української культури могла так злочинно припинити їх благородний труд.

Після довжезної перерви вийшли посмертні видання творів Куліша у Москві. У передмові до видання «Патетичної сонати» і «Маклени Граси» в «Искусстве» О. Дейч каже: «Непослідовні позиції драматурга стали приводом не лише для різкої критики, але й для безпідставних політичних звинувачень. Це і спричинилось до трагічної загибелі М. Куліша...»

Правду кажучи, тут зіграло свою роль не це. Два могутні творчі побратими — Куліш і Курбас — і шлях життєвий закінчили однаково трагічно. Але нові покоління не забудуть їх творчого подвигу.

23. МАЙСЬКА ГРОЗА. АНАТОЛІЙ ПЕТРИЦЬКИЙ

Їм не осягнути злетів недозволених,
Порив безкорисливий теж на світі є.
Поміж тих майорів, пишних і вдоволених,
Труд мій непомітно корисним стає.
Та в оцій історії, точну правду кажучи,
Я своє признання мовив жартома:
Можна хист підносити —
Тільки труд свій в'яжучи
У біді і в щасті, в долі з усіма.

«Майори»

Пробиваються з листя пелюстки цвіту на каштанах... Од вулиці Михайла Коцюбинського і далі, по моїй улюбленій вулиці Леніна, я йду тихим ранком до Хрещатика, біля будинку універмагу повертаю ліворуч. Сонце над містом яскраве і лагідне, ще нема спеки. Площа імені Калініна занадто простора, вночі й на світанку вона здається трохи пустельною. Мені згадалося, як Максим Рильський говорив, що він любить просторі сквери і майдани, але цей, на Хрещатику, йому видається недобудованим: під банею синього неба надто широкий і порожній «колодязь». Може, то над поетом тяжіла влада звички, він абориген столиці України, і в його пам'яті все стоїть гарна кругла будова, що була колись на майдані.

Біля стадіону «Динамо» крутий поворот на високі пагорки, зелені схили над широкою панорамою Дніпра та безмежною далечню за ним. Тут починаються суцільні сади, хоч ці місця зовсім близько від центру шумливого міста. Вхід до Петрівської алеї схожий на глибокий тунель, прикритий лише синявою неба, на високі два пагорки спирається залізне

плетиво стрункого місточка. Тепер мало хто знає, що цей малий місточок — дипломна робота студента Євгена Патона, зате всі добре знають великий міст через Дніпро славетного мостобудівника, академіка Патона. Перший твір ученого безвісний, як часом перша книга поета.

Оце ж і є чарівне завершення моєї маленької мандрівки, тут сходилися весняні свята мого серця на протязі двадцяти років, бо часто я тут бував не один; краса дніпровських схилів, коли говорити патетично, піднесено, побільшена та освячена коханням... А настрої у мене сьогодні чомусь піднесений. Я згадую, що ці місця дуже любив Павло Тичина. Коли він показував славетні пам'ятники стародавнього Києва дружині Янки Купали Владиславі Францівні, то після будинку, де була колись Академія Петра Могили на Подолі, ми приїхали на машині поета саме сюди, до місточка студента Патона. Потім іще бували з ним тут вечорами, довгенько стояли, зачаровано дивилися на безкраю задніпровську далечинь...

Далі високі схили сходять до Дніпра широкими терасами, мабуть, чотири або п'ять природних уступів спираються один на одного, наче могутні пороги чи сходини. Люди лише трохи вирівняли, підправили їх, а головне — захистили від сповзання ґрунту; півтора ста літ будували дренажі, насаджували дерева та кущі; на верхній, покрученій і хвилястій, терасі прокладено гарну асфальтову дорогу, аж до виступу на пагорку, що зветься Аскольдова могила. На всіх схилах повиростали густі гаї, при дорозі та на узвишсях столітньою сторожею стоять високі й гордовиті, буйнолисті красені дуби, каштани, тополі і липи та особливо гарні, з чорною барвою кори, клени-явори. «Рости, рости клен-дерево, рости вгору високо...» Ростуть на схилах і осики та осокори, стовбури у них тьмяно-білі, такі лагідно-милі, що ваблять і голублять людські очі.

І чому це в мене такий зачудований, піднесений настрої?.. Ах, та він тут, мабуть, завжди такий, до того ж його всю дорогу супроводжує приємна музика. Коли вийшов від стадіону «Динамо», всі гучномовці передавали «Українську симфонію» Калачевського, і чари тієї ніжності та краси повнотою пере-

плелися з краєвидами Придніпров'я. Бо ж уся та симфонія широко й сердечно розливається нашими народними перлинами-піснями... На початку Петрівської алеї стоять під горою старі будиночки, от де можна позаздрити їх мешканцям! А всю місцину біля місточка і далі од літнього кінотеатру здавна звуть — Зелені Зозулі чи просто Зозулі. Таку ж назву має і літній ресторан на схилах, на верхівці легкої альтанки вечорами засвічується зеленим вогником гострошия пташина, Видно, колись у цих гаях було чимало зозуль, та ось знизу, од річки, одна озвалася й зараз, і мені спадає на гадку, що в багатьох народів світу з цим куканням весняної пташини пов'язана сила-силенна пісень, переказів і легенд. Он як далеко від нас Британські острови, а зозуля таки перелетіла через далекі моря й до них.

У відкритому кафе «Зозулька» тиждень тому вечеряли ми з Платоном Майбородою і Василем Соловйовим-Седим, то було після концерту гостя в нашій філармонії. Василь Павлович мені сподобався іще тим, він тримався вільно й невимушено перед публікою, увесь час жартував з нею, і «Підмосковні вечори» закликав співати всіх, разом з його молодечим ансамблем... Оцю Зозулю на схилах він знав і раніш, певно, якісь ніжні спогади хвилювали його. Різкий і жвавий, він роздивлявся навколо на вологе листя кленів, віти схилилися просто до нашого столика, він підняв плечі, зітхнув на повні груди, ніби скидаючи втому всього вечора. Я милувався його округлою постаттю, поривчастими рухами, очима з іскрою сміху. Мені подобалося, що в ньому не було пози. Наш лєнінградський друг з першого знайомства перейшов на «ти». Зненацька звернувся до мене з несподіваною пропозицією. (Василь Павлович знав про нашу з Платоном багатолітню співпрацю над піснями). «Я оце подумав: давай, Тереню, напишемо удвох пісню про вечірній Київ... Платоне, ти не заперечуєш?» — повернувся до Майбороди. Платон засміявся: «А чому б це мені заперечувати! Навпаки, це буде чудово. А я колись приїду до тебе в гості, Василю, і вкупі з Олександром Прокоф'євим напишу пісню про вечірній Ленінград». Соловйов-Седой хитнув головою, трохи подумав і додав: «Тільки зважай, поете, будь ласка,

що в цій пісні мусить бути маленький ліричний сюжет або хоч натяк на нього; ну як у всіх піснях про любов, двоє ходять цілу ніч над Дніпром, і такі чари розлиті навколо, що до світання не хочуть, не можуть розлучитися. Що одне з одним, то річ ясна, — засміявся композитор, — а головне — з чаклунською красою Києва не можуть розлучитися... — Ще подумав Василь Павлович, сказав твердо і трохи грайливо чи лукаво: — Але не забудь, друже. У тексті пісні обов'язково повинні бути чотири слова: каштани, Хрещатик, Дніпро і Зозуля... Без них не можна писати про Київ! — «Браво маестро!» — весело відгукнувся Платон.

Чи напишемо ту пісню з лєнінградцем, чи забуде він свою сердечну «ідею», та я оце наближаюсь до кафе «Зозуля» і згадую ту зустріч з друзями, як маленьке свято в житті. На другий день ми проводжали Соловійова-Седого в Бориспіль. Раненько він сховався на базар, купив «подарунок дружині» — величезного гусака, та ще живого! — і все вихвалявся в автобусі, що його ніхто не назве «чистим ліриком» або прихильником «чистого» мистецтва, бо він людина практична й хазяйновита, і жінка ним буде задоволена... Гусак тим часом виглядав занепокоєно із великої сумки композитора, де, крім нього, нічого не було, а вся команда Василя Павловича, молоді співаки в автобусі, теж сипали жартами і сміялися... Літак запізнався на дві години, ми повільно собі обідали в аеропорту, Соловійов-Седой знову говорив про те, як він палко любить Київ, що після його рідного Ленінграда нема іншого такого красеня по всій країні, та ще раз тихо сказав мені: «Не забудь: Дніпро, каштани, Хрещатик і Зозуля...» Потім ми почали тихенько співати, Платон Іларіонович заводив, усі підхоплювали: «На вгороді верба рясна», а далі: «Тихо, тихо Дунай воду несе...» Часу в чеканні літака було багато, ми по черзі переспівали майже всі улюблені пісні Платона Майбороди, а вибір його був бездоганий: «Їхав козак на війноньку», «Ой гук, мати, гук», «Козака несуть і коня ведуть», а найбільше улюблену нашу: «Забілили сніги, та забілили білі...»

Соловійов-Седой знав добре й мелодії і співав разом з нами натхненно, а коли не знав слів, то прислу-

хався до товариства, повторював за нами. Несподівані співочі імпровізації, обстановка й настрої співаків стали глибоко ліричними і майже урочистими, бо ми доторкнулися до священних джерел нашого народу... Люди за іншими столиками почали пізнавати двох найбільш славетних композиторів країни, присувалися ближче до нашого столу, починали співати разом з нами, а співи були такі негаласливі й задушевні, що ніхто й не подумав забороняти цю несподівану «композиторську самодіяльність» у ідальні...

Коли вже сідали в літак, Василь Павлович згадав, що забули прихопити пляшку шампанського. Я сів на «автокар», всі мене напучували веселими вигуками, швиденько проїхав до ідальні і привіз шампанське. Льотчики просили чемно композитора швидше сідати, але він з дружніми примовками дав кожному надшити просто з пляшки і лиш потім піднявся по трапу.

Так я згадую, стоячи на Петрівській алеї і повільно йдучи до відкритого кафе, бачу, що воно підперезане намистом білих бочонків чеського пива, а заради нього я йду сюди. Сірий асфальт відбиває зливу рожевого вранішнього проміння, з-за Дніпра підіймається і напливає на місто синя грозова хмара... Назустріч мені просто серединою проїжджої частини іде невисока людина, пильно дивиться собі під ноги, щось бурмоче або тихо наспівує. Постать чимось примітна, хоча легка, і в ній ніби проглядає завчена граціозність, але така тонка, що театральності майже не помітно. Коричневий костюм на ньому зшитий по його міцній і гарній поставі, широкі рамена ледь-ледь зігнуті, немов у вантажника, під наметом зелених віт бачу обличчя трохи квадратове й вугласте, з гострими вилицями, по-мужицькому грубувате, але водночас сповнене думкою, настроєм і дуже вродливе.

Нарешті я пізнаю зустрічного. Із сучасних славетних співаків я найбільше люблю Гришка, Козловського і Гмирю. (А вже така співачка, як Оксана Петрусенко, то й невідомо, чи буде після неї така друга в нашому столітті). Крім дерев і неба, зустрічний не бачить навколо себе нічого... Не бачить і мене, та коли зближається, я кажу: «Добридень, Борисе Романовичу!» Так, це Гмиря. Він робить різкий рух,

немов прокинувся від сну, ніби збентежений, що так раптово встряли в його глибокі роздуми, мені аж трохи незручно. Та Гмиря подає мені руку, говорить так, ніби пробачається за свою цілковиту неувагу до всього на світі, крім дерев і неба, і каже: «Сьогодні я співаю в новій опері, оце ходжу тут і ще трохи доучую головну арію. На світанку тут зовсім самотньо, дуже зручно гуляти і трохи попрацювати, як то мовлять, над собою»,— усміхається якимось трішки ніяково.

«Знаєте, один маляр-альфрейщик говорив про себе: я все життя працюю над собою. Ну, розфарбовую стелі,— кажу я артистові. Гмиря сміється, хоч мій жарт такий старий і давній, як оця Петрівська алея.— Ходіте в кафе «Зозуля», сюди привезли вчора чудове чеське пиво!»

«Дякую, але не смію. Увечері вистава». (Мені згадується, що Володимир Сосюра часто на таке запрошення відповідав трохи урочистим: «Пити мені забороняє Україна»).

На верхівках яворів ворони зчинили над своїми гніздами гамір...

«Вашому наспівуванню не заважає безладний галас оцих чорних створінь?» — запитую в нього.

«Ні, моя зосередженість дужча за них»,— каже Гмиря.

Він тихо пішов у бік Зеленого театру, знову дивлячись то під ноги, то на дерева й небо, знову щось наспівуючи. Я задивився на нього. Гарна людина, з легкою й граційною ходою... Та вже правий бік Петрівської алеї залитий яскравим сонцем, а на лівий швидко напливає тінь від темно-синьої хмари, яка незабаром стає чорною, од річки повіяло холодом, зриваються вихори, буде гроза.

Я поспішаю сховатися під намет кафе «Зозуля». Людей о такій порі тут дуже мало, один чи два столи зайняті якимись юнаками. Дівчина приносить мені кухоль доброго пива, на третину кухля ще густа піна, що свідчить про його якість і смак. Мої друзі часом стримано кепкують над моєю любов'ю до цього питва, але й самі привчаються до нього досить старанно. Воно не таке хмільне, як горілка, в цьому його перевага!

За металевим тином кафе шумить і гойдається десяток могутніх яворів та осокорів, їх верхівки суцільно обліплені воронячими гніздами; вони викладені з товстих гілок, які стирчать на всі боки, гнізда часом побудовані чорними крилатими архітекторами у два і навіть три «поверхи». Грім гримить над гніздами, гроза розхитує дерева, я відсуваюся в глиб намету, бар'єрчик заливають потоки води, і небо й схили зливаються в одній буремній смузї дощу, граду, блискавок і клекотання грому! Ах яка свіжість і краса на землі!

«Дівчино, будьте ласкаві, іще кухоль пива».

«Оце так погода», — каже вона під гуркіт грому.

«Ну, година просто чудова!» — Я дивлюся на потоки зливи навколо намету, розкладаю на столику нову редакцію поеми «Степові тюльпани». За два роки це вже, мабуть, десятий варіант, коли б поема була вже надрукована, то я спинив би свою безконечну мороку над нею. Проте це нітрохи не потьмарює нової весни. Свято весни, воно зі мною, я відчуваю його і в самотині, але інколи воно ніби само поширює коло учасників... Так і є! Під захист намету вбігає стурбована людина, по легкому дощовику її стікають струмені, новий «клієнт» швиденько зриває з голови капелюха і виливає на кам'яну підлогу воду, мовби з чаші... Я встаю, виходжу назустріч. Художник Анатолій Петрицький дивиться на свій плащ трохи розгублено. Я кажу:

«Скиньте його, сідайте за мій столик. Ви сердитесь на таку зливу?»

«Аж ніяк! Навпаки, злива чудова!»

Петрицький повісив плащ на оградку, потім витирає біленькою хустиною лице, з краплями дощу стирається і деяке збентеження чи замішання, обличчя прояснюється. Я усміхаюсь до нього:

«Думав, що лише я люблю ці місця! А тут — і співаки, й художники...»

«А хто ж іще?» — запитує він.

«До вас я зустрів тут, на алеї, Бориса Гмирю...»

«Ат, «співаки, художники!» — майже з досадою повторив мої слова Петрицький. — Ці місця люблять і портові вантажники з Подолу, і сторож Іван з ресторану, він зовсім переселився на Зозулі, збив собі

з дощок якусь хижку, з бочки залізної влаштував піч, живе тут і взимку. Ви бачили отут діда з біблейською бородою?»

«Не лише бачив, знаю добре сторожа Івана. Я його не раз частував».

«Так от, молоді наші живописці часом просять його бути для них натурщиком. Іван сидить терпляче й дуже похмуро. Коли дають гроші, він купує і випиває з тими, хто його малює... Потім знову сідає позувати».

Я сміюся на ті слова, прибираю зі столу аркуші рукопису.

«Ви щось будете пити?»

«З мене кепський пияка. Проте пива трохи вип'ємо», — каже Петрицький.

Дівчина принесла два піняви кухлі.

«І кухлі чеські. Які гарні!» — милується ними художник... Він дивиться за оградку, на кущі, на листя, все заливає, відсвіжує несамовита й прекрасна злива, дощ цебенить як з відра...

«Ви прочитайте мені поему», — каже він.

«Нехай потім, а зараз прочитаю щось коротше:

Мені приснилась буйна злива,
Як світ, розколотий навпіл, —
Гулка гроза, така щаслива,
Де кожна крапля, ніби слива,
Швиденько, дрібно біла в діл».

«Ви що? Загодя пишете про таке?» — з подивом питає Петрицький.

«Але ж грозові цикли в житті чи в настрої повторюються...»

Анатолій Галактіонович п'є пиво маленькими ковтками, я тим часом милуюся його вродливою головою, волосся зовсім біле, таке світле, мов срібні ниточки, наче найтонший льон, вибілений до блиску... Згадую, що така ж голова на кінець була в Олександра Фадєєва. І в Олександра Довженка. Так ніби краса дум і шляхетна мудрість кожного з цих видатних інтелігентів відбилася і в цій зворушливій прозорості...

Густі патьоки дощу урвалися раптово, ніби гострі спалахи блискавки зрізали їх своїми ножицями, на

Петрівську алею виглянуло сонце, на листі кущів іще сяяли великі краплі... Недалечко, десь поруч, на яворі закувала зозуля. Раз і два...

Анатолій Петрицький слухає мене уважно й задумливо, дивиться за оградку. Ми з ним наслухаємо, як шелестять краплини дощу, падають на твердий ґрунт під каштанами... Я згадую розмову цих днів:

«Наш спільний приятель поет Андрій казав мені, що купував якийсь-там етюд в художньому салоні, ви бачили і промовчали... Потім написали йому листа... на восьми сторінках! Дорікали йому в деякій, кажучи лагідно, нерозбірливості щодо живопису. Але поет дуже вдячний вам і ваш лист вважає просто зворушливим!»

«Так, я писав йому. Бо ж прикро мені, що таке він купує, повинні ж поети хоч трохи розумітися на живопису, чорт забери! А дехто з них шукає та вибирає лише лубок...»

Гарячковість художника викликала в мене посмішку.

«Чого ви смієтеся?» — сердито атакує він мене.

«Милуюся вашою нетерпимістю. Ви такий самий, як були замолоду».

«А ви... тобто я кажу не про вас особисто — такі ж профани в живопису, як і були замолоду!»

Тут уже я зовсім розреготався.

«А знаєте, Анатолію Галактіоновичу, скільки то вже років ми знайомі?»

«Багато. А скільки?»

«Та років тридцять. Ви малювали обкладинку на мою книгу поезій «П'ятнадцята весна», а вона вийшла ще 1932 року. Для неї ж робили олівцем мій портрет, я цілий вечір просидів у вашій квартирі в будинку «Слово», ви працювали і майже весь час чомусь досить дошкульно говорили про Леся Курбаса».

«Не дуже любив його, може, за театральність жестів, деяку афектацію».

«Ваше оформлення спектаклів, ваші декорації були видатні, знамениті по винахідливості і фантазії, у вас був талановитий помічник — художник Меллер».

«Ну, про мене не треба казати так голосно, — від-

хилає трохи моє захоплення Петрицький.— Драми та комедії Куліша були могутніми, може, і в моїй роботі було дещо відповідне...»

«Після визволення Західної України я зустрів на Карпатах у селі Космачі доброго художника Михайла Мороза, милу людину і славного співака. Ваш дуже гарно виданий збірник «Театральні строї» був у нього»,— згадую я.

«Цікаво. Я не знав, що моя книга тоді перейшла кордони».

«А ваші обгортки до альманаху «Літературний ярмарок»! По оформленню його вважали одним з кращих видань у Європі, і то заслуга ваша».

«Ви мене перехвалюєте,—тихо каже художник.— Щось весняне було, мабуть, у тих «сорочках». То ж була таки велика весна революції — і наша».

«Чекайте! А де ваша правдива галерея митців тих років?»

«Ви... й це пам'ятаєте?» — щиро дивується він.

«Питаєте! — як сказав би мій друг Сава Божко.— Хто бачив ту вашу галерею, забути не може. Остap Вишня, поруч пляшка нарзану; велике чоло і ясні, немов дитячі, очі у мрійного Миколи Куліша; трагічна тінь на обличчі Миколи Григоровича, гостра борідка і щось від яacobінця чи древнього філософа в обличчі наркома Миколи Скрипника...»

«І ви — пам'ятаєте? — майже вражено питає Петрицький.— Я сам робив, а вже майже забув».— У голосі його великий смуток.

«Таки ті ж сто портретів були виставлені в картинній галереї на Мироносицькій вулиці, то були не просто портрети, а ціла епоха в тих образах, виразні і влучні характеристики, гострота, дотепність, ваше новаторство виявилось в повному блиску... І що-небудь збереглося?»

«Лишилися тільки окремі фотознімки з деяких портретів»,— махнув рукою митець, журно задивився на дощові сльози, що збігали по зеленому листі кущів...— І докінчує мову: — Ви згадали про ту мою молоду роботу, а було все так давно, і ми ніби прожили довге століття... Хоч не хочу ні втоми, ні за-непаду сили, до біса їх! А та весна, ті люди, їх світлі образи живуть у душі».

«Багато було сильних і яскравих людей, народжених великим ранком...»

Знову зійшлися над Зозулями хмари, нескінченно йде дощ, можна забутися, де ми сидимо, журні привиди далеких літ маячать перед нами, хоч ми гостро відчуваемо і запах листя, і шелест яворів, і чуємо далекі гудки пароплавів на річці...

«Пам'ять про друзів — то як промінь віри нашої в життя, знак вірності ідеалам, надіям молодості, може, й довіри до майбутнього. Ми разом з ними боролися за краще прийдешнє для всіх».

«А крім побратимів, кого лише не довелося зустріти за довгі літа...»

Ледь затихли ніжні співи дощу, художник поглянув на явори, десь знову озвалася зозуля...

«Пробачте, друже, я сьогодні трішки сентиментальний. Може, винна весна і гроза. Я озираюся навколо, за півдня наше пристановище стало людним, уже чути шумливі голоси, та вони нам не заважають. Ось ми йшли у житті далеко один від одного, стрічалися майже випадково. Але за кожної стрічі відверто й щиро... Чому це?»

«Мабуть, довіряю вам», — кидає швидко Петрицький.

«Ось і наша з вами зустріч у Харкові, зразу після визволення, іще у вашу квартиру на вулиці Іванова долітав далекий грім битви під Мерефою... А ви показували мені всілякі зарисовки есесівців, штурмбанфірерів тощо і спокійно пояснювали: оцього за його звірства повісили через годину, отого — через добу... Видно було мені, що ви їх малювали біля самого пекла цілком спокійно і ставилися до всього як історик і судія, як творець, «підіймалися» над страшною драмою і над всією мільйоннолікою, велетенською кривавою трагедією народів... Я не сказав вам тоді, що був не лише здивований, а й вражений. Признаюся одверто: я не знаю, чого тоді, у вашій хаті, було в мені більше — пошани чи просто скорботного здивування... Ви вірите, що прийдуть колись часи, коли люди будуть до кінця людьми і на все минуле людства, на оці війни нашого часу будуть дивитися з подивом і такою відразою, як ми оце, наприклад, дивимося, на дикунів-канібалів, що їдять собі подібних...»

«Ах, от ви про що,— суворо мовив художник,— про жорстокість віку. Думаю, що гуманні часи, віки без воєн повинні прийти, інакше за сучасної техніки вбивства людство може знищити, пожерти само себе, і всі надбання тисячоліть людської творчості полетять к бісу разом із ядерними грибами чи стовпами!.. Ви обіцяли прочитати поему...»

«Добре, ось вона:

«Є пісні суд. За всі діла —
На суд неправди і страждання» —
Отак Олеся почала
Про давні дні оповідання.
І я, для цвіту гідних справ,
Які в народі безконечні,
Співачки думи переклав
В рядки просвітлено сердечні...
Був тоскний степ, і все над ним
Печаль снігів, дощів ридання,
Оселі з дахом дощаним,
Людські зів'ялі сподівання.

Але і в пустелю приходить весна, і на три дні зацвітають червоні степові маки або тюльпани, і, проходячи від рудників до оселі, шахтарі зривали ці квіточки, щоб подарувати їх співачці, коли вона виступатиме з концертом у широкому дворі.

І на стежини піскові
Вони тюльпани в тій хвилині
Зіткали в килими живі,
Як стелять лицарі княгині...
Тут дума кожного чола
Мені й життя мого рідніша,
І я тихенько почала,
А там спокійно, голосніше,
Геть малодушність і сльозу,
У їхній мрії в світ долину
І рідним людям принесу
Маленьку радість на хвилину.
Тепер на варті стану я,
Як їх сестра, то біль загою:
«Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою...»

Ти, голос мій, усе зумій,
Отут рости неповторимо:

«Чому я не сокіл?..»

Боже мій,
Вони мовчать і плачуть німо...
До наших рідних океанів —
Ми вернемось в пшениць моря! —
Казала я, під сум тюльпанів:

«Сяє Київ наш
У цвіту каштанів,
Світить степам Дніпрогесу зоря...»

Через літа Олеся знову одвідала ті краї:

Уже в степу лягав покіс...
І вже не чула я ні разу,
Щоб хтось у день новий поніс
Минулих літ гірку образу.
Як хочеться, о земле, жить,
Ти з нами, воленько святая.
Нащо моя сльоза біжить
І на тюльпанів цвіт спадає...
І все в душі моїй шумить».

«Шумить пшениця золотая...»

Я казав, що тут лише уривки. Петрицький прослухав поему від рядка до рядка і гаряче сказав:

«Так це ж хвала нашому оновленому життю».

Петрицький знову озирається на те зелене свято природи, промовляє тепло:

«Ах, як тут гарно після дощу! Цей день у нас з вами — немов добрий рік... У роки війни доводилося мені їздити по фронту з генералом. У селі Проходах ночували в селянській хаті, я вжахнувся тому убожеству і неохайності, у нас молодиці хоч глинкою все підмажуть, побілять, а тут... Я кажу тому генералу: «Доки ж ми будемо тримати села наші в такому кепському стані? Наче й півчверті віку життя нового не було. Ви б уже хоч наказом змушували отих брехунів, що все хизуються успіхами свого керування, щоб вони дбали про добробут і культуру в селі». Він сказав: «От кінчимо битву, і треба буде подумати про культуру на селі».

Ми залишали «Зозулю» аж підвечір... Художник запросив мене до себе в гості, я читав поему знову, Петрицькі дякували, Анатолій Галактіонович був захоплений нею.

Через рік у мешкання Петрицького навпроти Золотих Воріт зайшов один поет і сказав Ларисі Миколаївні:

«Київські поети просять Анатолія Галактіоновича намалювати обгортку до збірника «День поезії...»

«Ой, що ви! — з бодем мовила господиня дому.— Яка обгортка... Він умирає...»

Поет переступив поріг кімнати художника. Але Петрицький не міг уже до нього посміхнутися...

Де полин віковий нашим болем цвіте,
 Де ходили воли, як діди на цепу,
 Народила нас мати, аж вісім дітей
 У гіркім і холоднім степу.
 І найстарший Амбросій
 Пада в трави Глодосів,
 Немовлятко Сергій
 Спить в чорноземлі тугій...
 Трьом урвалась дорога — дитяча іще.
 Але п'ять, кожен роду достоїн,
 Починали стежки під нещадним мечем
 Жовтих посух, і голоду, й воєн...

Це рядки з поеми «Туга над океаном»... Пшеничний океан моєї України! Підходячи до завершення поеми, спочатку я розповім про народження пісень і дружби з композиторами.

Чудова зала Київської філармонії прикрашена сліпучо-білими, завжди святково гарними колонами — немов світлий собор мелодії і слова, урочистий дім, де сходяться наші митці і їх захоплені шанувальники. Вона освячена шляхетними традиціями славетних зустрічей з видатними творцями, до неї горнеться шалюблива любов киян.

Тут проходили й нині бувають великі свята культури. Так недавно, ніби вчора, в цьому домі ми радісно відзначали кожні нові десять років віку наших славних учителів: Тичини, Рильського, Сосяри... Життя кожного з них — світла поема людяності.

19 березня — день Рильського. І в цей день ми згадували всіх їх, любих і незабутніх. У цім споміні

була гордість за життя могутніх співців краю і велика печаль, бо розлука наша з кожним була несподіваною, адже пішли вони од нас за короткий проміжок часу. У мій смуток про них заплелася ще й гостра особиста скорбота; на протязі одного року я втратив близьких мені й найдорожчих людей — старшу сестру і брата.

І досі мені сумно згадувати, як по телефону з лікарні Андрій Малишко висловив мені дружнє співчуття. А це було тижнів за півтора до того, як нас вразила болюча звістка про нього самого, що все обіцяв повернутися додому і вже так і не вийшов з лікарні.

Одночасно з Андрієм у тих муках душі до мене зразу озвалися, оточили близькою увагою Майбороди, Платон і Георгій. Так само журно й гаряче хотіли втішити мене в листах Борзенко, Мисик, Котляров і Тобілевич з хутора Надії.

Ще були свіжі рани великого болю, як відбувся у філармонії вечір пісні Платона Майбороди. Це було в травні, саме тоді, коли по всьому Києву білозеленою зливою, морем, потопом «знову цвіли каштани»... Хоч творець тих чарівних слів уже не бачив нового цвітіння своєї землі! І Платон вшанував свого вічного побратима виконанням нової пісні на його вірші — «Про козацькі могили» та власною обробкою й виконанням пісні «Забіліли сніги», яку так любив Андрій Малишко. Зворушливо й незабутньо прозвучала пісня «Як за дальнім небосхилом», слова й мелодію якої створив Андрій...

Вечір був чомусь особливо зворушливий. Усім добром репертуару, характером виконання, настроєм лагідної засмученості романсів і сольного співу та сильними, непоборними мотивами світлої надії й радості, що гордо наростала у величавій красі й повені хорів! Тони й відлуння найглибшої сердечності, яка походила з вічної народно-української пісенної стихії та мужності музичної мови нації, степу, моря та гір, — все те дуже вразило, заповнило й зачарувало слухачів... Немає більшої краси й сили на світі, як невмируща мова твоїх батьків! І в слові, і в музиці. Традиція, що випливає з рідних джерел, струмить до сонця найсильнішими водограями втіхи й радості споконвіку!

(Такими йшли до народів і Лисенко, й Глінка, й Бетховен).

Олесь Гончар сказав нам, що він довгенько не чув по радіо деяких хорів, хоч добре пам'ятає їх іще від часу створення, майже двадцять років, і тепер вони знову прозвучали для нього так свіжо й сильно, немов уперше, немов нові. «А яка ж ото у вас дивна пісня — «Друзі хороші мої!» І мелодія, така дзвінка й заклична, і слова — «Разом з народом іти, змолоду честь берегти», все мене глибоко зворушило. Рідкісна пісня поміж найкращих пісень... Уже не кажу, яка велична «Пісня про Дніпро»; це ваша верховина. Дай вам, доле, створити ще багато такої краси..»

Може, вперше наш друг казав так одверто й зворушено. І поруч з ним стояла дружина Валентина Данилівна, в очах якої світилася та ж сама щирість і приязнь...

А що ж критися — нам було приємно й тепло на душі. І я згадав, що Олесь Гончар ніколи не поминув, мабуть, жодного з концертів Платона Майбороди, ще від того першого — десь восени 1950 року, який відбувся в нашій Спільці на Великій Підвальній...

Любов і повага Олесь Терентійовича до композитора — це була одночасно і любов до поетів, до Андрія Малишка й тих, що вкупі з Платоном працювали над піснею. То була хоч би й маленька, але знаменна епоха у творенні нової пісні... Бо Майбороди, після Левка Ревуцького, мабуть, найбільше заглибилися в лад і сутність народної пісенності, обидва принаймні все життя вперто шукають того міцного й великого, єдино вірного заглиблення. І глибока лірична пристрасть Платонова, та ще поєднана з бентежною поетикою Малишка, — то був прекрасний і метеорно сяйний вибух української пісенної стихії наших днів, коли народ увесь засвітився і спалахнув, могутньо розжеврився небувалою творчістю добра і надії!

Глибокий творець новітньої мистецької прози незмінно чуває співзвучність і в пошуках піснярів, і в слові поетів, бо він і сам вибагливий поет. Я пам'ятаю образний і пісенно-музичний лад його слова. «Блакитні планети твого дитинства...» Він мені рідний і як земляк, син степу, і його суворі чи ніжні картини пшеничного океану України, і мої степові

видіння, може, мають щось віддалене, але спільне... Колись в Ірпінь до мене приїхав дядько Яким Остапенко, двоюрідний брат моєї матері Меланії Остапенко. Його супроводжувала дочка, бо лежали тоді глибокі замети сніговитої зими, а дядькові було вже 80 років... В романі Гончара «Прапорonosці» згадувався капітан Остапенко, наш парламентарій на переговорах з німцями, а син Якіма капітан Остапенко був убитий під Будапештом. Дядько Яким просив мене запитати в Гончара, чи бачив він коли його сина, чи знав його та щоб написав про те старому батькові... Олесь Гончар сказав мені, що ніколи не стрічався з молоденьким капітаном, згадував його прізвище як історичної особи...

Як відзначали 50 років прозаїка, я присвятив йому вірші, віддав до редакції «Вечірки»; за якихось химерних обставин вони не з'явилися в газеті, але цей вияв моєї поваги й приязні мені не здається зайвим або тимчасовим. Нам говорено чимало й гірких слів, чому ж не мовити добрих?

Високі Альпи. Злата Прага.

І тронки звук серед долин.

До тих вершин, де честь-відвага,

Іде невтомно степу син.

І п'ятдесят снопів зажинку —

Ще далеченько до копи.

І степ гукає: «Браво, синку!

В'яжи свої міцні снопи!»

В його снопах і терни, й лаври є,

Та він у щирості увесь —

Син золотого віку Таврії

І син Терентія — Олесь!

«Друзі хороші мої!» Музичні крила для лету цих слів дав Платон Майборода багато років тому...

Зразу по війні директором Київського музичного училища був Петро Сук. Він запросив на роботу трьох молодих композиторів, які вже після фронтвих доріг закінчили консерваторію по класу композиції славетного педагога Левка Ревуцького. Це були Георгій Майборода, Платон — його рідний брат, і Герман Жуковський. Платон почав складати свої перші пісні про героїв праці. Сук зібрав студентський

хор з учнів школи, почав розучувати ті пісні. Петро Андрійович був диригентом того хору. Відчувши силу юнака і його майбутню долю в рідній пісні, Сук стає невтомним і пристрасним пропагандистом пісень Майбороди. Слідом за ним цю роботу продовжує Народний хор Григорія Верьовки. Швидко пісні Платонові розлетілися, мов на крилах, по всій Україні...

Нас просили писати пісні представники всіх установ і професій. Ми з Платоном обіцяли, що напишемо. Обов'язково напишемо! Тільки дайте-но трохи часу...

Є на світі хороше село,
Там привітні і радісні люди.
Вітер в полі обвіє чоло,
І висока пшениця — по груди...

Вийди в поле, в далеч глянь,
Там веселкою хвиля гуляє.
Березань, Березань,
Ти краса мого рідного краю!

В цій Березані Тарас Шевченко написав поему «Розрита могила». Петро Сук і досі картає нас, кажучи: «Та ви ж поїдьте до Березані, подивіться, що на стовпчику-камені, де дорога повертає в село, викарбувані слова з вашої ж, бурлаки мої, пісні:

Наш Тарас в Березані писав
Про сумні і розриті могили.
А тепер ніжний цвіт і краса
Красним килимом поле укрили...»

Мелодія Платонова вийшла такою дзвінкою, що коли посадовив друзів біля рояля і раз чи два програв її, то за третім — уже всі почали співати...

Сук розповідає нам, що й досі та пісня, в голосі й запису Березанського хору, будить людей о шостій годині ранку по районному радію, і молодь виходить на роботу із своєю рідною піснею...

Свято врожаю в Березані було сонячне й радісне. На нього приїхала й мати Платона Дарія Єлисеївна.

Коли поет Дмитро Павличко взяв до рук мою збірку з нотами, то зауважив з деяким подивом чи

похвалою: «33 вибрані пісні — одного поета... Та ще ж вибірки з 200 пісень, хорів і романсів на вірші того ж поета. Це поки що просто неймовірно».

А шлях творення тих пісень був дуже довгий...

Почалася моя пісенна стежина з написання «Маршу робітфаківців» ще в січні 1924 року. Автором мелодії був Франко — імені його не пам'ятаю. Другу пісню, десь на початку тридцятих років, написав Тиц. (Нині професор музики в Харкові). Написав зі мною, чи, власне, без мене, взявши десь опублікованого вірша, і звалась вона «Гімн Донбасові». «Спортивний марш» з Андрієм Штогаренком ми створили перед самим початком війни...

Гей, у полі чистому
Борозна, борозна...
В полі з трактористами
Йде весна, йде весна...

«Наче й не кепсько, друже...» — заохочує Платон.

І сам він здається мені чародієм і чаклуном, що так легко й невимушено «видобуває», може вичісує, оті чаклунські звуки з свого напрочуд кучерявого та чорного козацького чуба, а може, видобуває їх з міцних і широких грудей... Тут неділя, такий сонячний день, десь би піти погуляти, а він мене мучить, бо неодмінно треба завтра подати, щоб пісня прозвучала до Першого травня...

Ну що ж, посидимо ще з дві чи три години, підстрижемо чи трохи обскубемо ті слова. Щоб було коротше, плавкіше, точніше! Платон вельми прискіпливий... І каже, що йому ота вся, «занадто поетична», дуже «прилизана» та надміру «красива» лірика ні до чого, бо лиш псує мелодію!

Простіше, точніше, стриманіше — але щоб була й поетична картина, святковий рух і барвистий похід! І з'являється у мене те, що він негайно і приязно схвалює:

Гей, на майдані
Стяги багрянні,
Хвилі співочі людської ріки.
Славимо свято,

Йде нас багато,
З нами співають народи й віки!

А над весінньою
Над Україною
Молоде й золоте
Сонце слави цвіте...

А вже коли в день Першого травня ми йдемо в колоні дівчат і юнаків, яких учить музики Платон Майборода, і все музичне училище під командою Петра Сука, який розмахує довгими руками, мов крильми, заспіває оті слова весело, дзвінко й задьористо, то я трохи таки зворушений (а може, й дуже!). Так виникає бажання писати для Платона все, що він попросить.

Буває й так, що бере мого вже написаного вірша. Чи просить трохи змінити, чи й не змінює ні слова... Він має добрий слух на слово і завжди наслідує інтонацію й настрій того, хто писав...

Пізніше я помічаю, що й не так легко чи просто «видобувається» ота мелодія з напруженого, болісно зосередженого слуху, коли він цілковито замкнений у «самому собі», повернутий в якусь душевну глибочинь, немов хоробливо, тяжко дослухається в не чутні нікому тони й відлуння... Тоді Платон записує нашвидку ноти й потому рве папір, знову й знову записує, десятки разів перевіряє кожен звук на піаніно — і все ж у розпачі розриває щойно записане... А вже оркестровка — то справді каторжний труд по напрузі, де звуки, акорди і їх поєднання перевіряються на інструменті сотні й тисячі разів підряд, поки знаходиться найкращий, жаданий варіант.

Тоді чубатий юнак стає зовсім оглашеним, нічого не бачить і не чує, без кінця залазить товстими пальцями в густу куделю чорної шевелюри, нервово стукає по клавішах: мати ставить на стіл снідання, він його глитає нашвидку, не дивлячись навіть, що то за харчі, сам сміється потім, що «глитав усе, мов голодний собака»... Я пересвідчився, що праця винахідника чарівних звуків, мабуть, у десять чи в сто раз важча від роботи тих, що складають такі собі веселі ліричні віршики. Або «ліричні виливки», як мовив колись дотепний Майк Йогансен.

Були й випадки нашого обопільного захоплення у творенні кращих пісень. Так було з «Піснею про Дніпро»... Мене зразу буквально потрясла велич самого заспіву, перші звуки й акорди.

Ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий,
Води широкі, ясна далина...

І хор могутньо підхоплює:

Любимо тебе, як батьки любили...

Особливим було й складання пісні «Любов моя». Майборода ще викінчував, довершував мелодію і прошив тут же, біля рояля писати вірші до неї. Він навіть трохи змінював задумане, вслухаючися в розмір поетичного твору... Мене в ті дні полонила туга за молодістю, якісь неясні собі самому скарги й жалі. Мене вразило, що настрої мелодії нової, щойно народженої, такий близький до мого власного відчуття розлуки й печалі. Так почалася строфа:

Знову осінь над гаями,
Жовтий лист сади встеля.
За далекими полями
Ти живеш, любов моя...

Всі куплети пісні були написані біля рояля, поступово й швидко, а вже через тижнів два, їдучи з Андрієм Малишком на узбережжя Дніпра, ми великим гуртом голосно виспівували:

Ще недавно ми ходили
По зарошених стежках,
А тепер тумани вкрили
Шлях дніпровський, дальній шлях.

Ніби кепкуючи над власними смутками, розлуками й печалями... Бо в товаристві, де ми щиро любили один одного, забували про всі інші переживання: ми були щасливі!

Прийде май, і квітка кожна
Нагада тебе мені.
Пісня тиха і тривожна
Знайде друга в даліні...

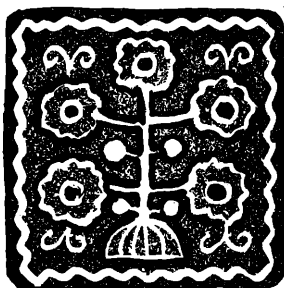
Ми дружили й стрічалися в роки активного творення пісень не лише як автори й композитори. Частенько в музичному училищі, в Петра Сука, відбувалися наші сердечні стрічі з героями пісень, де бували Олена Хобта, Марія Лисенко, її добра подруга Марія Демченко... Хор училища виконував для славних гостей багато пісень Платона Іларіоновича.

Життя Майбороди в одній квартирі з Малишком — то ціла знаменна епоха у творенні ліричних пісень нашого часу, і про неї колись розповість сам композитор. А може, і я вкупі з ним. З любові до нього й Малишка.

Так само, як Олесь Гончар, пісенну творчість Платона Майбороди, ще від початку їх голосної появи на рідній землі, палко люблять Микита Шумило, Михайло Стельмах, Юрій Збанацький, мій друг з Харкова Василь Мисик, видатні літературознавці Євген Шаблювський і Леонід Коваленко... Микита Шумило казав, що його чарує цей золотий струмінь глибоконародного українського мелосу... Пісня Майбороди — явище не модне, а цілком стале, довговічне, бо прекрасне! Та як же її не любить!.. Як ото писав у своєму захопленому вірші про Україну Анатолій Софронів: «Да как же ее не любить!»

Мій брат один свій лист почав словами такого звертання до нас: «Друзі хороші мої!» Без сумніву, він чув і знав цю пісню, напевне, в запису на плівці. Він ще писав, що «тут набула великого поширення записана на плиту (платівку) пісня Майбороди під загально вживаною назвою «Рушничок» на слова Андрія Малишка». Георгій Майборода привіз звідси, з-за океану, подарунок братові — платівку, де було записано його ж п'ять пісень в чудовому виконанні однієї співачки — три пісні на слова Малишка і дві — на мої, і в кожній з них звучала невимовна й гаряча туга за рідним краєм... Людяна увага друзів до мене була радістю і для мого найдорожчого. Кожне добре слово про мою працю він читав і радів йому, а з новими літами цих слів було все більше. І головне, що добрі слова — не лише про мене! І це таке чудове знамення часу — коли людина людині друг, товариш і брат.

25. СПІВОЧА ПЕЛЕХІВЩИНА

Ой ти, доле, ти широка воле,
Наче пісні журна течія.
Гей, ти, славнеє полтавське поле,
Пелехівщино співочая моя!

«Пелехівщина»

Коли нерівна й відчайдушно тяжка боротьба обронців Києва закінчувалась гірким відступом, у лісі, під селом Віта-Поштова, були зірвані залібетонні укріплення, і останні команди саперів у розпачі залишали рідні Чабани, Теремки й Феофанію, — тоді поруч з військовими частинами на схід вирушали й загони народного ополчення, серед яких було багато київських студентів...

Одну групу складали слухачі перших курсів консерваторії. Молоденькі хлопці не встигли навіть одержати зброї. Так, безпомічні та беззахисні перед озброєним до зубів броньованим ворогом, що наздоганяв і йшов за ними по п'ятах, вони швидко, невтомно, без сну та відпочинку брели по дорогах, які виводили їх у степи Полтавщини... Тут юнаки потрапили в оточення. І вже гітлерівські автоматники вели їх до села Семенівки, в табори, за колючу загорожу.

Поміж студентів-консерваторців було троє друзів. Цих юнаків з густими чубами звали: Георгій, Платон і Герман... Колись вдома, в рідному селі Пелехівщині, Георгія мати звала по-старому Грицьком. А Германа тепер мучило його ймення, у думці він трохи дорікав батькам. Нащо так назвали?.. Він навіть хотів прибрати собі інше якесь ймення. Юнаки були змучені, виснажені голодом та безсонням. Кілька днів уже не

їли нічого, крім буряків та гарбуза. У Георгія почалась дизентерія. Ця хвороба — страшна у такій дорозі під автоматами. Дорозі на Голгофу... Георгій уже не міг йти. Його вели під руки Платон та Герман. Бо коли присяде край дороги хоч на хвилину, то його застрелить німецький автоматник... Самі, заплутуючись безсилями ногами навіть у спориші та шляховій кураві, Платон і Герман вперто вели під руки, не давали впасти на дорозі своєму братові й товаришеві... І здавалося, що кожна билінка при дорозі плакала у росі над їхньою долею, і кожна пташка на кущі не дзвеніла і не свистіла, а голосила тонко та пронизливо над муками хлопців.

Але й тут трапилося диво. Їх привели в табір, що в селі Семенівці... А Семенівка — так недалеко від рідного села Пелехівщини! Може, хтось із знайомих побачить чи випадково дізнається, що хлопці тут. Може, мати серцем відчує, що її молоденькі сини-студенти тут, недалечко, за колючим дротом... В таборі Георгій вже не міг без сторонньої допомоги підвестися з соломи. Він умирав. Без води. За такої хвороби — не було ні краплі води... Тоді Герман проліз під колючим дротом, у темені, вночі. Він знав, що його пристрелить автоматник, якщо побачить. Але поліз. І приніс товаришеві кухоль води.

Герман урятував життя Георгія. Друзі згадають про це й через десять, і через тридцять років... Їхнє побратимство вірне навіки.

Але рятувала їх... мати. Серце матері таки відчуло, що її хлопчики тут, недалеко. Вона спродала всі свої убогі хатні речі, носила «млеко» та «яйка» тим нелюдам біля колючого дроту, благала та обдаровувала, чим лише могла, старосту, конвоїрів. І мати таки вивела темної ночі з-за дроту, вирвала із тої страшної пастки двох своїх синів і їхнього товариша Германа... Цю матір звать Дарія Єлисеївна Майборода, а дівоче прізвище її — Кухаренко.

І через роки молодший син Платон прославить матір у зворушливій пісні «Рушничок», і цілий світ буде співати:

Рідна мати моя,
Ти ночей недоспала...

Та докінчимо коротко передісторію трьох юних побратимів — майбутніх композиторів. Через два роки всі вони знову в лавах захисників Вітчизни, та вже не в ополченні, а в шерегах Радянської Армії. Георгій проходить аж за Одер рядовим кулеметником, Платон керує самодіяльністю в бойовій дивізії. Герман служить в армії молодшим командиром... Після війни вони продовжували вчитися та закінчували Київську консерваторію по класу композиції як учні чудового композитора й видатного педагога Левка Миколайовича Ревуцького. Роль його у вихованні молоді заслуговує на виключну пошану. Всі найбільш активні й талановиті сучасні композитори України — то його учні: Георгій і Платон Майбороди, Герман Жуковський, Вадим Гомоляка, Сергій Жданов, Всеволод Рождественський та багато інших.

Поети, що працюють з ними над піснями, довідались про ті поневіряння трьох юнаків лише через багато років. І нині ми кажемо: «Не прийшла б на поміч відважна мати, то й не скінчили б хлопці консерваторії... І не почувла б Україна ні «Рушничка», ні опер «Арсенал» і «Тарас Шевченко», ні кантати «Дружба народів»...

...Між високим житом наша автомашина пропливає до села Пелехівщини на Полтавщині. Тут живуть нащадки запорожців Кухаренки, чия слава співучо переплелася з Майбородами.

Село вже недалечко. Минаєм станцію і їдемо дорогою вулицею Семенівки. Платон за кермом авто. Його мати, Дарія Єлисеївна, уривчасто ділиться з нами своїми споминами... Лле дощ. На степовому шляху авто буксує. Я і старенька мати автомобіліста вилазимо з машини, підпихаємо її. Та ось уже й сади Пелехівщини.

Коли приїздить улюблений земляк — то вже свято для всього села. Років сім тому я писав у ліричній новелі «Пелехівщина»:

І в садочку мудреці сідали
Під високим небом степовим,
Кожне слово шовком обгортали —
В самосаду синюватий дим...

Подібне діється й тепер. Бо родичів у Платона — дядьків, друзів юності — півсела! І починаються степові «Пелехівські фієсти»... Найближчі родичі — то дядьки Кухаренки, рідні брати матері — Пилип і Михайло. Щастям безмежним світяться їхні добрі одверті обличчя від того, що з ними на бесіді їх славетний небіж. Та ще такий веселий і дотепний, як вони самі. «Ого! До нашого чубатого племінничка ота столична пиха не пристане!»

Дядько Пилип Єлисейович, з ріденьким русявим чубом і червоним, як добрий буряк, обличчям, у перший наш приїзд міг підняти великий келих і заїсти лише огірком та димом самосаду. Десь застудився в полі, тяжко захворів. Тепер журно сидить на стільчику серед двору. Одібрало праву ногу. Ех, яке то лихо для степового трудівника! Біленьке волосся ще рідшим стало, поблідло обличчя. Нелегко тепер співати йому в гурті.

Михайло Єлисейович, високий та кострубатий, немов покручене дерево, довгими руками розкидається на всі боки, ніби гіллям під бурею. Невгамовний і галасливий, як був.

Він заводить свою улюблену пісню, все починає та все уривками, по куплету. Не просить, а наказує підтягти:

Роман в полі воли пасе,
Катерина воду-у несе...

Його жінка, дядина Мотря, каже, що вже пізно, час кінчати вечерю. Бо рано в поле йти. А Михайло її повчає: «Ти не знаєш, Мотре, політики! Хитруй та хворій, вигадуй, як деякі наші робітнички. А ти все рвешся до роботи...»

Дядька Ларіона Кухаренка всі звуть у селі — Арі-йон. Він зовсім не схожий на брата Михайла. Широколиций, присадкуватий. Кремезний і стриманий, як адмірал у відставці.

У Платона є фотокартка в Києві: його батько в одязі солдата з товаришами на першій світовій війні. Гарне й строге обличчя, постать повна стрункої гідності. Очі суворі й журливі. Такий Ларіон Майборода.

На нього схожий його двоюрідний брат Арійон. Він і пісню співає дуже серйозно і стримано. Природжена

дисципліна щоразу негайно підкоряє його Михайловому наказу. Тільки цей починає пісню, Арійон підхоплює не гаючись... А дует братів розкочується аж на вибалках, далеко за селом!

Лягли спати за північ. Вікна запнуті товстими ряднами. Та це ж літній світанок! Сонце нишпорить по всіх шпаринах. Але так хочеться спати...

Ще й шостої немає, а ті два невсипущі перебенді придибали з гуркотом до хати. Тягнуть ковдру з мене й Платона...

Дядько Арійон гукає до Михайла:

«Та давай-но їх... «Романом» будити!»

І вони гаркнули у півтемній хатині, немов добрі колядники:

Роман в полі воли-и пасе,

Катерина воду-у несе...

Такий дует, що можуть і Козак з Фокіним позаздрити! Таки розбудили. І фієсти тривають.

Кожна хата родича й сусіда кличе до себе. І кожен господар образиться, як не зайдем.

Так день і другий. «Вранці виберемося в дорогу», — каже мені й матері наш веселий водій. А в голосі повно філософського спокою.

В чому щастя життя? В людях. У тому, що сидиш з ними, розмовляєш, співаєш, журишся й радієш, згадуєш друзів, яких тут немає. У тому, що любиш людей. А ще більше воно, коли й люди тебе люблять.

Щастя — в приглушенім гомоні, який слухаєш ніби здалеку. Воно найбільше — в очах людських. У синіх та карих — жіночих. Я згадую мою «Пелехівщину».

...Наче дальня біла лелека,

Про життя і молодість далеку

Пролітає над полями спів.

На обличчях — мусянжова спека,

Вітер, дощ і курява степів...

«Ти знаєш? — каже мені Платон Іларіонович. — Я привіз дядькам твою книжку «Як пахне земля», де надрукована поема «Пелехівщина», так вона переходила з хати до хати, і вони всім селом її так

зачитали, що палітурка стала чорною й запахла землею». Дядько Михайло зразу ж приніс ту книжку, тицяє в сторінку пальцем, просить мене чи наказує: «Ануге, будь ласка, самі тепер прочитайте...»

Ще одно. Довідавсь я тепера,
Ніби є у нас мільонери,
Ті, що пишуть п'єси нелегкі.
Ми мільйон колгоспом заробили,
Одному ж — навіщо тая сила?
Ім же важко те добро нести,
Трудно з ним у простий дім зайти.
Як про мене, замість мільйонерів
Я б добавив міліціонерів,
Хай на варті спільного стоять,
Хай добро вартують і не сплять.

І потім знову переходять на пісні. Зачинають Кухаренки. Брати співають російських пісень, старі романси. Арійон з Михайлом роздумливі та урочисті, коли заспівують: «Вечерний звон, вечерний звон, как много дум наводит он...» А яка туга та сила чуття — коли починається

Вийди, вийди, доле,
Із води,
Визволь мене, козаченька,
Із біди...

Де вони те чули, де всього того набралися?.. Життя їх довге — від прадідів і батьків: як нива пелехівська...

Та ось Шевченко Тарас — до нащадків запорозьких через далечинь і тугу століть приходить:

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив.
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив...

А пелехівські бесіди — все по зелених садах, по хатинах під стріхами та з долівками глиняними, де постелено осоку, рогіз, степову траву, — все потихеньку та помаленьку пливуть, не змовкають ні в пісні, ні в шумі тихого вітерця під високим полтавським небом... І третього ранку розчулений водій «Волги»

не може вирушити додому. Добираюся до Глобина пішки. За п'ять годин, на трьох автобусах і таксі, я долаю п'ятсот кілометрів відстані. І трохи тужно стало — за тими добрими лицами... Згадалось, як Платон казав своїм дядькам Арійону та Михайлові: «Я повезу вас до Києва, щоб ви удвох виступали з піснями по радіо».

І ось ми з Андрійком у Круглику. Вранці пішли до Сіверки. Він так добре стрибає з бережка у річку. Посідали на теплому спориші. І раптом чуємо: від соснового лісу попливла до нас пісня. Голосна, розкотиста — такий знайомий дуєт:

Роман в полі воли-и пасе,
Катерина воду-у несе...

Та це ж дядьки Кухаренки з Пелехівщини! Де вони тут узялися?..

Ми біжимо до околиці того лісу... Сидять під старою сосною дядько Арійон із братом Михайлом і виводять свого «Романа». Платон слухає, підтягує, сміється до мене... Він свого слова додержав. Привіз дядьків, щоб виступили в Києві по радіо.

Поки що Платонові дядьки виступають... перед соснами та віта-поштянськими пастушками і моїм Андрійком. Платон ловить мій погляд. З добрим сміхом киває на дядьків, кажучи: «Це у них генеральна репетиція! Перед виступом по радіо».

Андрійко, учень четвертого класу, дивиться на дядьків Кухаренків оченятами, повними невимовного здивування та зацікавлення. Після кількох пісень він зачарований, залюблений у них. Ще згодом ладен підспівувати разом з ними «Роман в полі воли-и пасе»... Так починаються нові фієсти. Уже київські та кругликівські... Суворі обличчя Арійона й Михайла сяють радістю. Безмежним задоволенням. Вони зачаровані Києвом, та ще в супроводі своїх пісень! Цілі потоки її супроводили двох колгоспників із села Пелехівщини всюди. Вони тонко бриніли у скляному дзвоні келихів. Тихенько шелестіли у листі пелехатих київських каштанів... Бо ті пісні з Пелехівщини...

Ще більше зачаровані брати Кухаренки зеленим буйством Круглика... Михайло Єлисейович, коли співає, мружить очі над своїм велетенським жовтогаря-

чим носом. До майбутнього виступу по радіо він ставиться філософськи байдуже. Ніщо в його поставі не говорить про готування до того відповідального виступу. Для нього досить радості і в щоденних репетиціях... Інша справа — у дядька Арійона! Він акуратно щоранку голиться. Доглядає за сорочкою та піджаком. Знову підтягнутий, мов адмірал у відставці. «Може, не будемо сьогодні зранку причащатися... та підемо співати?.. — несміливо, нерішуче запитує у Михайла. «А-а,— розмашисто креслить рукою, мов лозиною, Михайло,— навіщо туди поспішати?.. Радіо нікуди не втече. А нам же треба хоч трохи поснідати».

Арійон покійно й швиденько погоджується. А вже сестриця Дарія Єлисеївна ставить яєчню на стіл...

Коли трохи поснідали, раптом згадує Михайло: «То, може, підемо вже виступати?» — кошлатою бровою підморгує своєму небожу. «Та куди ж там іти! Вам тепер і перепусток не випишуть», — регочеться Платон.

Ой, хмелю-у-у, мій хмелю,
Хмелю зелененький...—

починає Михайло, і зразу підхоплюють усі Кухаренки.

Вони і Платонову пісню про Дніпро здорово виспівують.

Ти течеш віки,
Дніпре, серцю милий.
Води широкі, ясна далина...

Так до радіо дядьки Кухаренки з Пелехівщини не дійшли. Небіж одвіз їх на «Волзі» до вокзалу...

Та хоч би як там було, ті співи закоханих у пісню життєлюбів залишили довгі й найніжніші спомини у мого Андрійка. Коли хлопчина почав читати книжку про Тараса Бульбу, то пильно вдивлявся в малюнки запорожців і, вельми здивований, казав мені: «О, тату! Дивися, як ці люди схожі на дядьків Арійона й Михайла!»

26. ПОДОРОЖ ДО ОСМОЛОДИ

В світі кращого нічого не буває,
Як дорога у гірським краю.
Знову шум потоків напуває
Душу зачаровану мою.
Простеляйся, земле моя, садом
І навчи красу твою любити.
Стану я над буйним водоспадом,
Що у скелях дзвонить і кипить.
В лісорубів нині заночую.
Притулюсь до теплої землі,
Мову друзів, сосон шум почую
І потоки в голубій імлі...

Наші дороги від Івано-Франківська в гори вже розходилися, мов стрілки на карті, віялом: спочатку на схід і південний схід, потім на південь, далі на південний захід.

Довгі роки я мріяв про зустріч з героєм мого оповідання «Лісоруб із Космача», якого я назвав тоді Гордійчуком, хоч справжнє прізвище його було Гаврищук, те ж оповідання стало основою книги «Під небом Гуцульщини» (вона вийшла в Києві в 1961 році і в Москві, російською мовою, в 1964). Моя мрія збулася майже через два десятки років, після славетної події вересня 1939 року, після бурі війни, коли ми знову зустрілися в домі Григорія Гаврищука, уже не в селі Космачі на Прикарпатті, а в обласному місті Івано-Франківську... Потомствений горянин, гуцул Григорій Васильович був людиною великої і виразної вроди, високий, ставний карпатський красень з відкритим лицем, лагідними очима і гордовитою поставою. Мені знову при цій зустрічі згадалася та

перша — у вересні в горах, коли Павло Байдебур, Олексій Кундзіч і Михайло Хащеватський шанобливо говорили, що наш господар у Космачі — Гаврищук — має таку людську гідність, статечність і такт, що схожий більш на доброго міністра, а не колишнього лісоруба...

Та й справді. Гаврищук, як і його гуцули-діди, відробив лісوروبом на панських лісових розробках аж 20 років. Та не зігнувся й не схилився, навіть зовні. А тепер він був уже 20 років депутатом Верховної Ради СРСР і господарем, володарем, як ми жартували, усіх лісів Прикарпаття. Він керував величезним трестом, до якого входили півтора десятка лісових промкомбінатів... Крім доброї рідної мови, Гаврищук мав досконале знання польської, знав бездоганно російську. Його дружина, Параска Дмитрівна, й досі зберегла ту саму співочу мову гірської гуцулки, хоч тепер якось не трапилося нагоди знову заспівати нам, як колись — та ще удвох із Грицем, — пісеньку «В горах Карпатах хотів би я жить...» Маленький тоді Владик давно закінчив школу, працював уже в редакції обласної газети, мала в ті давні роки Дарця нині вчилася в київському інституті.

Керуючий трестом у своїй установі мав нового ЗІМа — машину сильну й зручну для далеких подорожувань. Спочатку ми одвідали його рідне село Космач. Не поминули й мальовниче місто Косів. Його артілі чудових виробів народного мистецтва, і килими, і всі вибагливі витвори з дерева знову залишили прекрасне враження... Мальовничі гірські шляхи всюди чарували мене! Їхати у червні в наших Карпатах — це велика насолода, рівна людському щастю. Та ще ці дороги мені подобаються тим, що всі вони проходять через багато міст, містечок і селищ, ніби еднаючи, «нанизуючи» їх на себе, як срібна нитка нанизує барвисті кольорові намистини... Так дороги часто «об'єднують» села, що простяглися в українських горах на два або й три десятки кілометрів, як от село Верховина (колишнє Жаб'є) або Космач.

В думці я тихо журився і жалкував, що от не заїхали ми тільки в село Великі Ключі на підгір'ї. Бо в пам'яті тепло жила всі довгі літа ота далека

сніговита зима. І сільська гулянка. І незабутня дівчина Вілія...

З нами їхали до Космача Параска Дмитрівна і синок Гаврищуків Володько, мені незручно чи ніяково було просити Григорія Васильовича завернути хоч на годинку до Великих Ключів. А може, й даремно не зробив того... Так моя новела про Вілію не знайшла собі, як то мовлять, сюжетного завершення. Лише учні із школи того села згодом напишуть мені дружнього листа. Про мою книжку і тих людей, які у ній згадані.

Добре слово про рідних людей повертається до нас щирою пам'яттю і добротою їх нащадків.

Кинеш добре слово, як зернину,—
Цілий сніп добра тобі озветься...

А про те, що не зважився я й не домігся, щоб ми заїхали знову в такі дорогі серцю місця, трохи згодом виникає журна думка химерного самоаналізу чи сумовитого спостереження. Ми стаємо трохи байдужими чи ставимося навіть жартома до того, що вкрилося срібним інеем давнини, а було ж колись таким гостро вражаючим і прекрасним! У вік суцільної автоматики надто швидко «перелітаємо-сь» ми, як сказали б гуцули, через усі наші дороги, і буденні, і повні святковості...

Цього разу зі мною у довгій мандрівці був молоденький поет Володько Куличок, в дорозі випадково виникали веселі й трохи кумедні дискусії про сучасні шляхи поетичного ремесла, мій юний друг, на диво, не був прихильником модних теорій, заперечував настанови одного поета-критика про поезію інтелектуальну, тобто саме те віршування, де поезії буває найменше, і навіть імпровізував у машині якісь уривчасті епіграми.

У вік суцільної, швидкої автоматики
До чого ще й поети-математики?..
Пішов би я з туристською валізкою
Посидіть під вербою чи берізкою...

І хтось тут же підкидає Куличку якийсь химерне продовження:

Пішов би я дорогою далекою
З торбинкою — під дощиком і спекою,
Подумать... під високою смерекою!

Такі собі нехитрі жарти в дорозі, під різкий шерхит гумових шин по рівнині асфальту, під лопотіння гірського вітерця у вітровому склі сильної і великої машини... А в дорозі від Космача до Косова складалося веселе наслідування карпатських коломийок, немов легеньке кепкування подорожан, «прочан до матінки-природи», де іронізували вони самі над собою:

Тут один із незабутніх,
Велетенських кросів:
Як пройшли ми від Глодосів
Аж у місто Косів!

Справді величенька дорога: моє рідне село Глодоси — в степах Чорномор'я, а місто Косів — у горах Карпатах...

Нині у напрямку до Осмолоди спочатку ми проїхали кілометрів сімдесят добрим шляхом, зупинилися в селищі Брошнев Рожнятівського району. Тут маємо змінити швидкий і зручний автомобільний транспорт на залізничний, бо далі гірські шосейні дороги менше впорядковані, може, й тому, що їх змінила тут вузькоколійка. Вона сполучає далекі лісорозробки в горах із Брошневим. Важкий і широкий ЗІМ на ті розробки по гірських дорогах не пройде...

Коли авто спинилося біля комбінату, до нас виїшов чоловік у синьому робочому одязі.

«Кизим, Олекса Мусійович,— назвав він себе і, ніяково посміхаючись, додав: — Прізвище у мене чомусь киргизьке».

«Директор нашого Перегінського лісового промкомбінату»,— доповнив рекомендацію Григорій Васильович».

Наш новий знайомий середнього зросту, з гарним і ще молодим обличчям, але чуб на скронях у нього вже добре посріблений. В дорозі він пояснив, що на фронті був тричі поранений.

У дворі управління комбінату, просто до садочка з квітами, підходила колія, на ній стояла дрезина.

Ми зайняли місце у маленькому вагончику, вона рушила... Мені уперше в житті довелося їхати на дрезині. Наш маленький вагончик трусило, немов у пропастиці. На рейках скреготіли колеса. Мотор дрезини ревів, як у літаку, а їхали ми, хитаючись на всі боки, дуже поволеньки. Мабуть, моторист, розважливий чоловік, боявся, що на крутих заворотах колії дрезина може перекинутися, та ще тоді, коли в ній їде якийсь не відоме йому «начальство з області».

Сонце світило крізь віконця, пекло нестерпно. В дрезині душні випари пального. Зваживши, що отак доведеться їхати цілих 50 кілометрів, пасажири з деяким острахом почали оглядатися по вагончику, буцімто пильніше вивчали речі навколо... Та ще оцей мотор, розкритий, без металевого «кожуха», і на самій середині вагона! Зненацька ловлю легеньку, але досить лукаву посмішку на обличчі Володьки, якого ми тут прозвали Морським: «Ага, мовляв, летіли й на літаку, їхали на добрій машині, а тепер дійшли аж до дрезини...»

Гуцул Гавришук пильно глянув на мене, на Володю й щиросердо засміявся, кажучи:

«Потерпіть трішки, гості! Ви швидко звикнете. На цій же дрезині їхав до лісорубів і секретар обкому».

Навколо розгортаються розкішні долини. Луки, лісочки, сади! Ось невелика улоговинка біля гірської річки. Вона густо встелена високим білим роменом і пишним цвітом жовтогарячих карпатських маків... Які ж це прекрасні квіти!

Я згадую легенду про маки, яку розповіла мені дівчина Вілія взимку, на околиці селища Великі Ключі... Так ось чому тутешній народний поет і композитор-самоук Роман Савицький, після відомої пісні «Гуцулка Ксеня», створив свої зворушливо-ніжні «Червоні маки»!.. Ця пісня не з тих поспішних творів, що швидко здобувають велику популярність і ще швидше забуваються, бо примітивна «легкість» настирливої мелодії згодом викликає відразу в людей. Пісня Савицького — то глибока поезія, а все прекрасне народжується в людському відчутті від реального оточення, баченого й пережитого. Від того, що ми звемо рідним.

Швидко ми справді забуваємо про деякі незручності мандрування в дрезині. Нехай собі трясеться!

Рука моториста не залишає залізного кружала й на мить, бо колія залізниці надто покручена, звивиста. Кизим пояснює, що то приватний польський інженер колись надто старанно заробляв на цій залізниці. За проект прокладання колії йому платили певні гроші за кожен кілометр. Та ще й треба було обходити стороною деякі маєтки й городи. Отже, він крутив ту залізницю в горах, як тільки сам хотів! Багато десятиліть по тих його закрутинах вгору та вниз, як човники на верстаку, сновигають поїзди з вантажами...

Але ця вузькоколійка в горах дуже практична. В далекі гори поїзди йдуть порожняком, і до паротяга можна причепити навіть *сто* вагончиків, а навантажені лісом, уже важкі поїзди з гір на долину «скочуються» так само легко! І так само по *сто* вагонів кожен.

Дорога стає крутішою, дрезина входить в ущелину, вже колія в'ється під навислими скелями, і над нами вгорі велетенські смереки... Внизу кипить і реве, мов лісовий звір, могутня гірська річка Лімниця. Десь далеко вона впадає в Дністер... Гей, які ж вони бурхливі та гарні, річки на Карпатах! Саму ж красуню Лімницю щедро напувають десятки й сотні гірських потоків. Вони виблискують на сонці сріблястими стрічками...

Знову шум потоків напуває
Душу зачаровану мою.

Підніматися в гори, їхати на дрезині нам доводиться цілий довгий літній день. Керуючий трестом часто й довго, та гордовито й захоплено, розповідає нам про свої рідні гори, він каже, що Карпати одні з найбільш багатих на воду й вологу гір на світі. Тому тут така буйна рослинність і лісові негри ростуть, немов на камені, й прямо рвуться з укритого каменем ґрунту до високих небес! А які мальовничі, які файні і красні гори Карпати! На схилах вони лагідні, а на верховинах стрімкі та гордовиті, окреслені різко й вибагливо, немов зелені палаци, башти й

замки вічно живої матінки-природи! Серце гуцула Гаврищука повне синівської гарячої любові до рідних гір...

«Кажуть нам, що це — українська, гуцульська Швейцарія, та всілякі інші порівняння... А я так думаю, що наші Карпати — так вони самі по собі і величніші, і, напевне, ще кращі за всі ті далекі Швейцарії чи Альпи! Ось прийде час, і вже він недалечко, коли покоління молоді всієї нашої країни повернуть свій зір до своєї чудової та близької краси,— каже Гаврищук переконано.— Скоро всі оці гори помережають густі, закличні та привабливі туристські стежини!»

І через літа я напишу вірші «Мое натхнення» і присвячу їх Григорію Гаврищуку:

Химерна думка —
Десь шукать натхнення
І їхати для того за моря.
Моя земля, моє благословення —
У ній живе душа богатиря.
Я од степів пройду до Осмолоди,
До гребеня чудового Карпат,
Де річки Лімниці співають води
І свище свіжий вітер-перекат...

Коли Гаврищук згадував про те, що над нашими горами випадає багато дощів, що вони багаті на воду, то мені прийшла на згадку давня подорож до Осетії і сумні оповідання — що гори цього краю бідніші на воду, як це засвідчив і великий осетинський поет Коста Хетагуров. Де мало води в горах, там ріденькі, убогі ліси і мало садів, а Хетагуров сказав: «Сади в Осетії існують лише в народних казках...» Яке ж це скорботне визнання! Та це було в часи поета, за царизму.

Грицька Гаврищука зацікавила моя згадка, він почав розпитувати про співця осетинського краю. «Доля поета була важкою. Царські урядовці розлучили його з рідними горами, осудили на заслання. Деякий час Хетагуров жив у Херсоні й Очакові». Я розповів керуючому трестом ліспрому про те, як групою письменників, яку очолював Олександр Фадєєв, ми

в листопаді 1939 року цілий місяць мандрували в горах Північної і Південної Осетії, святкуючи 80-річчя її великого сина.

Підвечір всі в дрезині якось примовкли, наче змовилися... Чи стомилися за день, чи були зачаровані горами. Напевне, що тут діяли вічні чари краси. Хочеться мовчати й розмовляти лише з своїми згадками й думками... Мовчання супроводило нас, може, й з півгодини. Не озивався ніхто. Тільки приглушено шуміла дрезина.

У лісі під горою раптом помічаю обриси якогось будинку. Немов романтичний замок із гострим і стрімким шпилем.

«Що то за будова?» — вражено прихиляюся до вікна.

«Ото ж і є санаторій наших лісорубів!» — відмовляє Гаврищук весело й гордовито...

Це було село Підлюте. А за кілька хвилин ми виїшли з дрезини на станції Осмолода.

* * *

Ліс каміння вивертає,

І росте, і виростає

Вічно молодим.

Скільки ж сили і терпіння,

Коли бореться коріння

З каменем твердим!

Дай мені, моя ти доле,

І тверде засіять поле

Для живих надій.

Хай відважним буде серце

Й через хащі літ проб'ється

В силі молодій...

«Дума про щастя»

Гаврищук і Кизим пішли подивитися, як ремонтують клуб для лісових робітників. Ми приєдналися до них... До того я ще не бачив керуючого трестом таким сердитим, бо ні вдома, ні в тресті він навіть голосу не підвищував. У клубі він розгнівано тицяв пальцями в стіни й голосно примовляв:

«То як це ви робите? Як не сором! То ж наче ко-
рова боком потерла — так тут помазано! А вже тра-
фарет кладете? Де ваш бригадир? Хто він? Та його
на поріг, де ремонтують, пускати не можна... Ага, це
ви — шановний? То для кого ж ви так неохайно, так
паскудно робите?! Для себе ж, для своїх товаришів —
робітників! Це ганьба для чесного трудівника... Все
заново зробити — лише тоді трафарет!»

На вулиці Гаврищук увесь свій не до кінця вили-
тий гнів переніс на Кизима:

«А ти, директор, за чим дивишся? Сам вибирав
тих мазил. Це ти у всьому винен, а я на людей мушу
кричати...»

Від клубу ми пішли до лікарні. На ганочку про-
ти сонця сиділо кілька хворих. Переважно молоді лі-
соруби.

«Що то у вас?» — запитав Гаврищук одного моло-
дика, показуючи на забинтовану ногу.

«Та чиряки обсіли ногу», — відповів той засму-
чено.

«Певно, дуже застудилися десь, що ж ви так не
бережете себе», — похитав головою керуючий, гово-
рив лагідно... Видно, згадав, як і сам ходив колись
у лісі із сокирою. Але умови тоді були інші, з-за
чиряків до лікарні тоді не пускали, хіба як уже ногу
переб'є, скалічить деревина, тоді можна було туди
потрапити... Та ще очі від диму в колибі почина-
ли хворіти, і тоді сніги навколо і весь світ ставали
жовтими, бляклыми й темними. Люди лякалися тако-
го світу... А то ж було у Гриця Гаврищука — аж два-
дцять років підряд!

Ми поїхали назад, у Підлюте (Осмолода й Підлю-
те поруч, за три чи менше кілометри). У глибокій
ущелині, серед темних і старезних лісів наче й дрезина
посумирнішала, котилася згори тихенько... Гаври-
щук поясняв місцеві назви.

«Річку в горах звали люди — Молбада. Польська
вимова. Почалися лісові розробки, виникло селище:
оселя по Молоді. А люди в розмові скоротили, ви-
йшло: *Осмолода*».

Ми вийшли з дрезини, пішки виходили по вузькій
стежині до санаторію лісорубів і здалеку почули
якісь незвичні пахощі, не лісові. Вони були легші та

приємніші, але дуже схожі на гострі сірчані пахощі кавказької Мацести... Зупинилися ми біля низенької будови, на подобу каплички. Відкрили дверцята, внизу побачили кругле водоймище. Синювато-сиза вода, ніби з домішкою нафти. Кизим подав нам алюмінієві кухлики, навколо були його «лісові володіння», зачерпнули та випили водиці. Вона була чиста, приємна на смак, трохи пахла сіркою... Водоймище побудоване на сірчаних джерелах, ця вода лікує від гастриту, ревматизму, радикуліту. Є тут і цілющі грязі. Всі вони з домішкою сірки.

Історія цих казково гарних лісів і всієї місцевості вельми цікава. Підлюте було довгий час літньою резиденцією уніатського митрополита графа Андрія Шептицького. Під горою стояла його дача, яку в народі довгі роки звали «Чорний будинок».

Промовиста народна назва походила від кольору одягу його мешканців, чорної галичі клерикалів, але певною мірою це була й ознака в натяку на їхні життєві діла.

Насупроти на другій горі в ущелині стояв будинок італійських клерикалів і поруч два жіночі монастирі. Щоліта сюди приїздили темні ватажки Ватікану, кардинали й дипломати з усього світу, не лише гостювали й лікувалися в гірських володіннях церковного графа, але й радили тут свою чорну раду... То були підступні сили, що намагалися облутати павутинням дурману духовне життя населення прекрасної та убогої Галичини.

Після війни будинок Шептицького лежав купою руїн. Керівники ліспрому ухвалили створити в цьому мальовничому місці санаторій для лісорубів, спочатку осіб на тридцять, потім розширювати його поступово.

«Збудуємо палац для лісових робітників ні в якому разі не гірший, ніж був у графа, тільки гарніший!» — намовляв товаришів колишній лісоруб Гаврищук.

Кошти на санаторій знайшлися в самому тресті, на нього витратили 900 тисяч карбованців, будували самі ж лісоруби, теслярські бригади ліспрому. В цих бригадах вирости чудові майстри-практики, добрі знавці гуцульської народної архітектури.

Очолив будівництво бригадир Воронович, родом із Соколівки. Він славився як митець-архітектор на всю Гуцульщину.

Я дивлюся на будинок санаторію лісорубів з галювки внизу, над потоком, з відстані... Крізь могутні дерева просвічуються лише повищі поверхи і покрівля будови. Звідси вона трохи схожа на стародавні німецькі замки... Десь над Рейном... Наче з романтичних пісень Гете або Генріха Гейне. Може, те враження створюється від похмурого але величного оточення: темного старезного лісу і великих кам'яних скель...

Але мені так приємно бодай на мить опинитися у тих далеких і життєствердних казках невмирущої історії!

Та я підходжу ближче до будови. І це вже не похмурий, а дуже радісний, веселий будинок! Він світлий, янтарно-білий на високому кам'яному підмурку...

Стоїть перед нами будова — мов світла перспектива, що розсуває похмурі скелі, високі вікна, прямі й красиві. Карнизи й маленькі башти — різьблені! Дерево живе й напрочуд гарне: жовте, ніби поліроване, та й біле...

Його прикрасила любов будівничих. Та й вільні тепер, славні лісоруби будували палац для себе... «Вони таки перевершили графа у смаку й вибагливості», — радісно милуємося ми.

«Так треба дати санаторію і назву гарну», — каже Гавришук.

Ми перебрали чимало і зійшлися на такій: «Квітка Гуцульщини»... Ця квітка, різьблена з лагідного дерева, мов саме новітнє життя легендарно багатого краю. Молодого — в самому серці старої Європи.

Поглянемо ж на це маленьке диво в горах і в його гніздечку, його затишній середині. Кожна кімната на два або три чоловіки. І простір, і затишок, і потоки сонячні! І з кожного вікна, чи то в палатах, чи в коридорах або вітальнях, — всюди вливаються, мов творіння найбільших велетів живопису, віддзеркалюються чарівні шматки краєвидів: то схили гори, то

долина й срібна вода річки Лімниці... У кожне вікно вливається прохолода гірських верховин...

Головний лікар Роман Ляшкевич — теж син цього краю, як і Гавришук,— показує нам, як добре влаштоване підсобне господарство, з кухні до їдальні подають страву ліфти, біля кожної палати є ванна. У першу зміну лікувалося тридцять осіб, лісоруби, техніки й інженери... Нині чекають приїзду другої зміни.

Разом з Ляшкевичем з нами ходили по будинку і закохано й гордовито показували свій новенький санаторій фельдшер Олена і така ж молоденька медична сестра Соломія. Вони обидві тоненькі й стрункі вродливиці, типові доньки Гуцульщини, недавно скінчили свої школи у Львові. Нині вони вітали своїх гостей, як веселі й ласкаві господині великого дому.

Доки не стемніло, ми сходимо на крутий схил гори перед будинком, обережно ступаючи по рудому каменю, з однієї великої брили на іншу... Вся гора вкрита цими брилами, видно, протягом віків вони скочувалися сюди з гірського шпиля, розмиті в бурях і скажених зливах. Могутні кедри, смереки й модрини! Як вони ростуть, ну прямо з того каменю! А вони ростуть...

Бо на кожному кроці з-під каміння б'ють джерела солодкої гірської води, співають і дзвонять тисячі потоків і струмків... Прямо, як ото в коломийці, яку мені колись наспівував (може, й сам її склав) ужгородський поет Патрус-Карпатський:

На Говерлі дримба грає,
Тиса долом скаче.
Тут і камінь заспіває
І камінь заплаче...

Шматочок землиці, чорноземлі клаптики лише де-не-де, тільки інколи ледь проглядаються, а такі величні і щедрі отут ліси, що немовби найкращі у всіх Карпатах! Всепереможна сила природи: віковічні буйні ліси — ніби просто на кремені і граніті...

А перед очима простеляється долина, де стрибає по камінню, кипить весела річка Лімниця, і в шум її влітають свої тоненькі голоси потоки, що ринуть

згори... Ось ми бачимо зворушливу картинку. Вже величенька, та, може, на два людські зрости береза росла просто на широкій плиті граніту... Як і де там її коріння дістало до землиці — зовсім не видно. Суворість сірого каменю — і ніжність дерева. Вічна сила життя.

Всім прийшло на думку зробити спільну світліну саме біля цієї берізки, а в доктора Ляшкевича був фотоапарат. Володько Куличок зручно примостився біля Олени й Соломії... Глянемо колись, деś далеко перебуваючи від цієї чарівної ущелини в Карпатах, від цих несходимих лісів, і згадаємо милі лица добрих друзів і дивний край, де в потоках дзвеніла наша радість і тихе й невимовне щастя...

«Від цих несходимих лісів...» Так, ліси в українських горах здаються неосяжними та безконечними... Здається, їх трудно проїхати чи обійти, їх неможливо навіть зором обняти, а трохи вирубати чи добре сплюндрувати — так ніхто неспроможний і за століття! Але то лише так здається...

І мені найбільше запам'яталась одна розмова з гуцулом Гаврищуком у цих горах.

Ми їхали від міста Делятина в далекі гори. І на одному узгір'ї, аж до перевалу й високого шпиля верховини, виднілася якась довжелезна блідувата смуга, мовби велетенська й широка сіра «лисіна» на суцільно темно-зеленому схилі гори.

«Що то за смуга?» — запитав я в керуючого ліс-промом.

Тоді Гаврищук і Кизим розповіли нам, що то місцина в лісових нетрях, де пройшов скаженої сили бурелом. Ота «лисіна» — то смуга поваленого на діл лісу... Та які то бувають смуги буревалу! Несамовитий ураган інколи немов гігантською косою вирубує й валить на землю ліс, роблячи «просіку в ньому» на кілька кілометрів шириною і на десятки у довжину... І то за кілька хвилин! Страшна сила смерчу пролітає над горами і легенько, але страшно, підкошує сотні гектарів столітніх дерев!

«Така «поміч» грозової стихії і недоречна й страшна. Та люди проти неї безсилі. Але там і починаємо лісові розробки в першу чергу, звідти й вивозимо ліс. Щоб не рубати живого й могутнього».

Колись білопанські лісові хазяйчики безжально винищували наші ліси, щоб швидше нажитися. Ми тільки починали налагоджувати нові ощадні порядки в зеленому царстві уже наших, народних лісів, як почалася війна... Металеві бурі війни, що налітали з неба чи котилися по землі, ранили й калічили і дерева, плюндрували ліси. Після руїн війни скільки лісу треба на відбудову! Часом чулися хвастоці, що от наш ліс іде й на кріплення штреків у шахтах. Все потрібно, але які ж то немудрі хвастоці! Бо в наших лісах найкоштовніше дерево, його найгарніші породи. Та його й на меблі надовго не вистачить, якщо б узятися занадто до вирубу... Тепер для ліспромів інші, найбільш важливі завдання. Розчищати ліси, доглядати, оберігати, насаджувати нові й нові ділянки, щоб закріпляти схили гір від потоків і злив...

А вивіз деревини провадити майже виключно на буревалах, там, де покосила ліси неблаганна стихія.

Там, на високих перевалах,
В дорозі беркутів-орлів,
В скажених вітрах-буревалах
Упала армія дубів.
І на високі верховини
Крута дорога пролягла:
Зійшлися люди, йдуть машини...
Щоб до живої деревини
Більш не торкалася пила!

На гори спадає смеркання, шум потоків наростає, під ніч гірська вода немов стає буйнішою. Але то ж лише змовкають денні шуми й гомони. Лише десь прогуркотить поїзд на вузькоколійці.

Почав накрапати теплий і ріденький дощик. Ми від нього не втекли. Гуцулки-медички просили нас читати вірші. Це на лавці перед будинком санаторію лісорубів... Хоч і натомлені за день, ми їм не відмовили. Куличок читав про свою Одесу і Чорне море... Мені згадалися роки довгої розлуки з Карпатами, бурі й страждання літ війни, я відшукав ще не закінчену чернетку, ніби коротку історію дороги степовика... Бо й дівчатка розповідали про своє дитинство в тій бурі, про втрату рідних.

Слава чистим росам,
Травам навесні!
Я по житній босим
Ходив по стерні.

А грози — літами,
В юності непізній
Я ішов з братами
По стерні залізній.

На колючім дроті,
В дзоті і в траншеї
Рвали душу з плоті,
З юності моєї.

Сплетами густими
Світ у дріт затисли.
Вічний біль за тими,
Що на нім повисли,

Хто не встиг скарати
Звірив за Майданек,
Хто не зміг сказати
Людям: «Добрий ранок...»

«Багряні жоржини»

Володько читав по пам'яті не лише свої поезії,
а й деякі мої:

Радуйся, київська осінь!
Літо мені принесло
Милої шовкові коси,
Рук лебединих тепло...

Дівчата слухали з цікавістю, як і доктор, і Гаврищук.

«Ось вам і маленький літвечір «на колодках», перед зеленою стіною гори», — сказав Гаврищук роздумливо. Він підставляв чуба під ріденькі краплі дощу, задоволено спочивав після денної задухи, дороги, всякого клопоту... У спеку він не пов'язував ковнір сорочки краваткою, але був застібнутий на всі гудзики. Цікаво, що гуцул ніколи не дозволяв собі бути на людях бодай хоч трохи «розхристаним».

Ми вечеряли в їдальні, яка теж виходить вікнами на схил гори, укритої лісом. Вона простора й затишна.

Господинями на вечері були дівчата. Найкращою стравою була славетна гірська форель, а цю рибу дехто з нас їв уперше в житті... Вона без кісточок і надзвичайно смачна. Господарі обіцяють показати нам завтра невелике форельне «дзеркало», розплідник.

Для ночі їй сну кожному з гостей було надано окрему палату санаторію. Добре спати під шум потоків і гомін столітніх сосон.

Ми не поспішаємо укладатися на сон. Дуже хвилює дивовижно гарне оточення... Перед височенним, навстіж розкритим вікном тихенько розмовляємо з Гаврищуком. Про віщо? Про все рідне, про нашу до гір і до життя любов... В палату вливається свіжа лісова прохолода. До ближчих од вікна дубів і модрин — ніби рукою подати... Чи то згадавши похмуре минуле оції місцевості, роки війни, мої вірші про стерню, чи так собі — Григорій Васильович запитує, чи суворою була дорога митців і зокрема — моя.

Так, подеколи надто сувора. Точиться безупинна світова боротьба носіїв світлого з темними силами зла.

Битва чесних з душогубами
Крізь віки росте й росте,—

як скажу я в одному задуманому вірші... Ось нещодавно в одній заокеанській товстій ганчірці, що зветься «календар», один лжедоктор від пера з несамовитою люттю напався на мої вірші в книзі про великий російський народ. То писання гангстера, до якого слово «література» не підходить. Та скільки в ньому брехні й вигадок. Той Фока, що нині зве себе Фотій родом з мого села, а в роки громадянської був у нашім степу убивцею і бандитом. Тепер він підфарбовується в «борця за народ»... Докладніше я сказав про нього в романі «Степ». Крім неписьменного базикання про поезію, він намагався облити брудом весь мій рід,— так той бруд при ньому й лишився.

«Не в шумном рокоте хвалы, но в диких криках озлобленья»,— точно вимовив російські вірші гуцул і додав: — Що ж, і в цьому ще одне свідчення нашої правоти». Шкода, що й тут, давно колись дехто писав подібні отруйні листи. Не варто й згадки. Перед красою цих гір і ночі...

Прийшла Соломія, сіла біля вікна. Вона була мовчазна й трохи зажурена. Стрігі карі очі, чорна коса, а лице — як пелюстка білої лілеї... «Чому засмучена, дівчино? Чи нещасливе кохання з якимось вродливим легіником лісорубом? Ти дуже гарна, то не журися», — лагідно мовить гуцул.

Станьте, Соломіє, в оцій рамі розкритого вікна. Коли б я був художником-портретистом, та ще добрим, то намалював би з вас прекрасну й величаво печальну Гуцульську мадонну... На темно-зеленому фоні карпатських дубів і сосон...

А печалитися про тих легіників таки й не треба. Котрийсь із найкращим серцем пожаліє, тобто зрозуміє любов... Один мій приятель сидів після «Великого вальса» в парку на лавці, дівчина тихенько заплакала й сказала, що її подруги мають собі пару, виходять заміж, а вона, мабуть, на все життя лишиться самотньою. Таке у неї передчуття... «Я пожалів її того вечора, і на все життя. Щоб вона потім — тридцять років... не жаліла мене», — казав мій приятель, сміючись, навіть без гіркоти.

«Може, то й не приятель...» — дівчина мовила журно.

«Не треба такої достовірності, дівчино. Так воно веселіше на світі».

Ми дивилися через вікно в темну безодню неба. Вона облягала краями похмурі сосни в шелесті... Дівчина запитала: «Яка у вас найбільш улюблена книга — з усіх?»

«Не одна, бо прекрасних книг багато. Але є для мене дві — найперші: «Щоденник» Шевченка і «Былое и думы» Герцена... Їх писала сама щирість і безмежна любов до людей. Прочитайте».

Так само без певної логіки я запитую: «Як у вас зветься квітка едельвейс?»

«Альпійська фіалка, або просто — білотка... Чому запитали?»

Бо коси Гуцульської мадонни пахнуть альпійськими фіалками...

А смереки і сосни шумлять, шумлять. Над сміхом і над риданням, над літами і відстанями — сосни шумлять і шумлять...

На березі, наче лелека,
Синочок мій багато годин
Блукає над Тисою. Спека —
І вітер шумить з верховин.
А вдача у нього — натхненна.
І от узялась на гачок
Сріблито-блакитна морена,
Красуня карпатських річок...

«Дума про щастя»

Торік я мандрував з дітьми в селі Ясині на Закарпатті, був у Рахові. Та вже наших рідних там давно не було.

Син мріяв спіймати в Тисі форель, але потрапило на гачок лише кілька морен, так ця класична риба річок середини Європи, про яку навіть Шуберт склав чудову пісню,— форель лишилася для нас недосяжною таємницею, загадкою, міфом.

Та скільки ми побачили її сьогодні, аж у двох водоймищах, на господарстві ліспрому в Підлютому!

За порадою Гаврищука Куличок став бовтати рукою у воді ставка. В одну мить десятки великої форелі кинулися до його руки, прямо ставок закипів! Риба трохи вистрибувала з води... Володя все намагався схопити рукою хоч одну, гуцул стояв збоку, сміявся...

«Схопити рукою форель! Та легше спіймати в'юна або щуку!»

Форель наймовірніше швидка й сильна риба. Пробиває найбурхливішу гірську течію, йдучи проти води... Вона дуже красива, блакитно-сріблиста з червонясто-жовтавими цятками, досить великими й круглими... Живе форель лише в холодній і чистій воді гірських річок, дуже вередлива і від теплішої течії зразу повертає назад, у гори! Ось по річці Прут вже до Коломиї не доходить...

«А чому вона так кинулася до руки Куличка?» — питаюся Гаврищука.

«То її Стрижак привчив, вкидає рукою посічкова-не м'ясо для риби. Ось він іде до нас...»

Прокіп Васильович Стрижак, у чорному гуцульському капелюсі, з великою консервною банкою в руках, вітається з нами коротко, з банки набирає в жмені перекручене на м'ясорубці, з чимось змішане м'ясо і кидає в «дзеркало»... Риба кидається на ту їжу, до половини вистрибує, цілі водограї на ставку...

Стрижак — господар і великий прихильник розведення форелі, недавно сюди завезли сто тисяч мальків з озера Севан і майже стільки з Ленінграда, то вже тут є два гатунки риби — райдужна і карпатська. Перша нереститься восени, друга — навесні.

Прокіп Васильович веде нас до інших водоймищ, уже прикритих будівлями. Всі водоймища з'єднані з гірськими холодними потоками, вода з них протікає через «дзеркала» — інакше форель не могла б жити в штучних озерцях... Підсакою Стрижак витяг кілька риб. Тепер ми добре роздивилися. Золотисте черевце, по боках золотаві та брунатні цяточки, риба пружна й міцна.

В закритих будовах у Стрижака відділені самці від самиць. Двічі на рік, весною та восени, він штучно змішує ікру й молочко...

«Витягаю рибу,— каже нам Стрижак,— беру рушничком біля голови, тихенько здавлюю в тому місці, де ікра чи молочко. Потім змішую. Та все треба робити дуже лагідно, форель надто делікатна риба... Може загинути від грубого поводження».

Маленькі жолоби, де теж протікає вода гірських потоків, з двох боків закриті густими металевими сітками, тут плавають крихітні мальки... Стрижак годує їх яечним жовтком.

Навколо відкритих ставків на стовпах дроти, чотири собаки на ланцюгах вдень і вночі стережуть форель. Ми подумали, що то — від злодіїв...

«Але яких? — сміється керуючий трестом.— Собаки стережуть форель од... видри! У цих лісах хижого звірка багато, плаває видра добре, за кілька хвилин перегризла б усю рибу... Не лише куниці й видри є в цих лісах. Ось нехай сам Стрижак розкаже...»

Стрижак у чорному плісовому піджаку схожий на моряка, бо й служив колись матросом. Він веде нас далі від будівлі, показує дерев'яного жолоба...

«Так, у наших лісах є також і «вуйки»... Отут недавно я клав у воду шматки м'яса на ніч, щоб не зіпсувалося в снеку. Дві ночі підряд хтось викрадав м'ясо. Я повісив шматок на сосну над ровом і став на чату... Що б ви думали? Прийшов з гір «вуйко», ведмідь, схопив м'ясо і втік. Так наступного вечора чіпляю м'ясо на повищу гілку, над самим ровом. То він пробував злізти ще вище... Ось бачите — сліди кігтів на сосні...»

Справді, там були гострі сліди пазурів звіра...

«Так на цю гілку ведмідь не доліз, шматок був цілий. Але він, певно, зірвався з гілки, упав у рів... І, видно, так забився, що вже більше й не приходив!»

Я легенько торкаю Гаврищука за лікоть, питаюся пошепки:

«У Стрижака... рушниця є?»

«Та, звісно, є. Як в охоронника всього добра».

«Ну, то можливо... то певна річ, що ведмідь більше вже й не приходив!»

Керуючий засміявся... Справа в тому, що полювати ведмедів у цих лісах суворо заборонено...

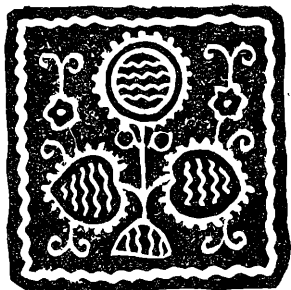
Милий і добрий Стрижак! Як він любить свої ліси і свою казково гарну форель... Він каже, що незабаром доведуть водоймища аж до трьох гектарів, і тоді можна буде розпочати товарне розведення коштовної риби.

Скільки можна добра для суспільства зробити, як мати увагу і любов до справи!

Мені тужно прощатися з лагідним і чемним Стрижаком...

З усіма добрими людьми трохи важко і тужно прощатися. Ми зріднилися на великій дорозі...

27. ВИДІННЯ БІЛОЇ ЯБЛУНІ

Це святкова зустріч. Так налейте чарку,
Може, щось міцніше, ніж сухе вино.
Он грози початок вже гуляє в парку,
Фантастичні блискавки рвуться у вікно.
Буйна злива ближчає. Вже перед балконом
Гроловиці одсвіти в ясени січуть.
Може, я упився цим вином червоним:
З моря голос дівчини... Голос брата чуть...

Майори»

Майська ніч. Відчайдушна пітьма. Шаленіє гроза.
В землю б'ють криві ятагани блискавок, вони ламаються з лету, сліпучі шматки січуть дерева Лугового лісу в долині і на мить виносять його з мороку.

Вгорі, злива від моєї Зеленої колиби, сповзають по горбах і яругах «затоки» старого Голосіївського бору. Вони стогнуть грізно. Глухо шумлять дуби. Дощові потоки розтинають діброви. Темна від ночі, дощу та буйної зелені долина перед вікном тягнеться до неба, ніби вологе черево землі. Воно здригається від ударів грому і несамовитої весняної жаги.

Перед низьким вікном лісового житла, наче картина у темно-зеленій рамі, стоїть у цвіті біла яблуня. Напади бурі і потоки дощу нездатні зірвати її квіточки. Майське цвітіння сильніше од грози.

З тихою ніжністю дивлюся я кризь віконце на зворушливе диво природи, що радує і причаровує мій зір кожної весни. І знову затримую погляд у пильному подиві: чомусь мені здається, ніби в час гроловиці яблунька стала ширшою та вищою. Наче прибавилось цвіту на ній... Може, так здається — і, може, те сталося — від потоків дощу, що ллють через віти...

Дерецьце дивиться у віконце, не гнеться і не скаржиться. Ні скрипучого зойку, ні приглушеного стоґону. Воно підставляє листячко дощовим струменям. Солодко шелестить і зітхає. І на квітах великі сльози щастя... Моя улюблениця вже підросла для грози і цвітіння. Дерев'яна хижка здригається від бурі, вітер свистить і співає в дошках, але й така будова дає захисток яблунці у раптових наскоках мокрих вихорів... Мені видно все те через віконце. На столику горить свічка. Жовтаве світло падає на біле цвітіння. Притамований відблиск час від часу розпливається у гострих спалахах громовиці. Я схиляюся на лісове ліжко, що пахне луговим сіном, бур'яном і квітами, вслухаюся в грозу, і видіння далекої весни приходять до мене під супровід ритмічних рядків.

Сп'яніли ми від духу м'яти,
Любистку, липи, лободи.
Сказала ти: не треба спати,
Коли гроза іде в сади.
І жартувала, і сміялась,
Соромилась одвертих слів.
А в вікна блискавка вривалась,
І дощ по ринвах воркотів.
Устами спраглими будила.
Крізь сон відчув я: гарячє
Грози велика й свіжа сила
Із вуст в уста мої тече...

Я піднімаюся й прочиняю двері. Вони скреґочуть від зимової застуди. В цій колибі ніколи не було вогнища... А дощ став менший і такий теплий! Я простягну руку в отвір дверей. Під шаблями блискавок гойдаються гілки, мерехтять химерні тіні.

Із хащів Лугового лісу під горою виходять, немов кошлаті привиди, два великі олені. Він і вона не бояться грози і весело біжать через галявину... Всюди нерозлучні. В цій самотині можна позаздрити навіть їм.

Причиняю скрипучі двері. Знову удари грози. Погляд падає на деревце у відблиску горобиної ночі, і що за химери? У ньому таки прибавилось білого... Трудовий день був довгий, важкий, підвечір трохи

випито вина, від втоми й легкого хмелю — от і ввижаються всілякі дива.

Приляж на сні і спочинь під шум дощу. Але буття триває короткі хвилини; спираюся на лікоть; те, що привиділося, не дає спокою, бо від деревця немов відділяється частка білого... Чи не гілка постукала у вікно? «Хто там?» — гукаю. Голос губиться у гомовиці.

Біле видіння під білим деревом, і стук у вікно цілком виразний. Треба відчинити двері. У них влітає вітер, гасить свічку. Питаю в темнї: «Хто там... так пізно?»

«Це я. Жінка. І мені ніколи не пізно».

«Може, ти Феофанія із сусідньої обителі в лісі? Але там ходили в чорному, а ти білим просвічуеш темнї ночі».

Висока жінка переступає поріг, тихий голос не може приховати ні радості, ні досади.

«Що за вигадки приходять тобі? Я не Феофанія і давно не свята, але до нитки змокла під громовицею. Обгорни мої плечі плащем. Я довго стояла під вікном, дивилась на твою самотину, і стало холодно...»

І голос мені знайомий...

«Ах, це ти — сестра мого смутку, чи — знову гостя з пісні? Через життя — одне ймення, а мовлене тричі, мов клятва... Ось мій довжезний плащ, він закутає тебе до п'ят. Спочатку я подумав, що то яблуня стала повнішою, та почув голос і стук у вікно, тоді здалося, що привиділось...»

«А те ймення, звідки його взяв? Ти випив, чи напоїли дурманом глухі діброви?»

«Але як же ти не злякалася ночі й грози? Така далека від мене й цього життя... Даруй, що зразу не пізнав. А ти хоробра, я таких люблю».

Чорна п'тьма, неясні спалахи блискавок, вона скидає черевики, залазить на сїно, з ногами закутується в плащ, і лише чути, як шелестить лугова трава. Млосно у теплій тиші... Наче здалека долітає глибокий, засмучений голос:

«Я влізла між духмяні віти яблуні, дивлюся у вікно, на жовту свічку і твою журбу... Була в радості моїй гірко запечалена. Бо ти не пізнав мене!»

Теплий голос звучить гіркотою.

«Вітер погасив свічку, на сірники падають краплі... От і не пізнав. Ти не боїшся темені?»

«Я нічого не боюся...»

Її слова допливають, немов у тумані чи вві сні. Я кажу глухо:

«Нащо ти їхала?»

«Хотіла просити прощення. За всі печалі та біди, що колись принесла тобі».

«Оце вже даремно! За хвилями громовиці я не зовсім пізнаю твій голос... Та коли б з'їхалися сюди всі, хто дарував мені в житті смутки й болі, і всі, кому я сам приносив розлуку й страждання,— то ця лісова хатинка була б занадто тісною...»

«Не треба цим жаргувати, мій голубе»,— сказала вона тепло.

«Я й не думаю, моя хоробра орлице. Тим не жартують... Але будьмо справедливі до нашої долі: доволі й радощів у нас було! Ось тут недавнечко, може, якраз коли ти стояла біля вікна, мені згадувалася моя «Нічна гроза». А перед тим — чи не тобі ж дарована усмішка, яка зветься «Перед грозою»?

У хатині так просторо й жарко,
Десь гроза за вікном нароста.

Ти ревнуєш мене й до цигарки,
Бо вона затуляє вуста.

В цій хатині душній і затішній
Не заснуть нам до ранку обом.

Ми з тобою однаково грішні

Найсвятішим на світі гріхом».

«Може, саме й не для мене... Але я не знаю про інших, не вірю, що вони були! Я одна в тебе. І прийшла просити прощення... За журбу і розлуку».

«Але ж, люба моя, то було не рік, а довге життя. Цілі десятиліття! Я жив, як серце веліло, і не пам'ятаю жалів та образ. То я винен перед тобою. Як перед життям. Багато чого на віку вважав велінням долі, не вмів байдуже пройти повз чисту, яскраву красу».

Вона засміялась у темені. А над жіночим сміхом прокотилося відлуння грому...

Оцей чудовий супровід до нашої розмови,— я кажу про грім,— нагадав мені розповідь поета Андрія,

як він слухав пісню про Дніпро. Він сидів біля прий-
мача, коли передавали ту пісню, а тут почалася рап-
това й сильна гроза... Тільки залунали слова —

Не забув народ,
Скільки сліз і горя
Знали в минулім твої береги.
Та ворожу кров ти носив до моря,
Велетню наш дорогий,—

як розляглися глухі удари громовиці... Андрій казав,
що та несподівана гармонія слів, мелодії й грому див-
но потрясла його...

«Злива вщухає і віддаляється,— тихенько озива-
ється вона.— Як приємно, що ми в затишку хоч ма-
ленького житла».

Я веду свою думку далі: «Для молодого серця —
то найбільша тривога й вічна спокуса, бо розмаїтість
форм ніжності і краси така ж мільйоннолика, як і
розмаїтість квітів на землі. До того ж людське серце
довго не хоче втрачати молодості, зачарування кра-
сою, що наймиліша в світі. Я добре пам'ятаю одну
притчу: хлопчик біг по зеленому лузі, доганяючи
блискучу кузку, схожу на золотого метелика, схопив
її і закричав. Його вжалила оса... Отак буває й з на-
ми. Бо ні досвід, ні мудрість не рятують від сердечно-
го захвату і розчарувань. «Ти морем подарована
мені, моя любов, моя щаслива мука». Я зустрів дів-
чину, що виходила з моря і сама була з бризками
моря в очах. І світ зійшов в її йменні... Потім напи-
сав їй тисячу листів у розлуці і ось ці рядки:

Так спокійно, серцем посмутнілий,
Я листів ще зроду не чекав.
Снівсь мені учора голуб білий,
Що на вишні ягоди клював,
Спілі вишні капали криваво,
Але голуб чистий був як сніг.
Він і крила парусом розправив,
Тільки довго полетить не міг...»

Вона тихо одсувається в куток, мовби від холоду,
щільніше закутується в плащ, каже сумно:

«Ти ж казав, що я одна».

«Даруй мені, бо так говорив усім. І чомусь і сам безмежно вірив у ці слова. Так серце хотіло, щоб любов була навіки одна...»

Блискавка підперізує сліпучим бумерангом хатинку, вириває з півтемряви русі кучері і струнку по-стать під плащем. «Північна краса. Тепер я пізнав тебе».

Голос гості звучить насмішкувато:

«Нарешті! Слава лісовій Феофанії! Але про мене ти писав і казав інше».

«Чому інше? Після теплового моря я приїхав до міста на півночі, ми гуляли в твоїх лісах, і там кувала зозуля, як на далеких островах, і ми згадували чужі розлуки й жалі: «Джоне, ти чуєш? Знову зозуля. Ти пам'ятаєш, о Джоне!»... Ми згадували чужі розлуки, аж доки не прийшли свої. Це я мушу просити прощення. Бо, може, втік тоді від свого щастя? Через багато літ прийшов, і вона зблідла й мовила з усмішкою: «А мій співець мене й не пізнав».

Білий привид висовує з плаща кучеряву голову. «Ти не пізнав її, а незнана й непізнана — одна живе в твоєму серці».

Нове рокотання грому над Луговим лісом. Я тихо відповідаю: «Пам'ять живе неспізнаним коханням, як гіркотою долину».

«За малими жалями у твоєму співі є й добрість до людей».

«Ах, люба, і гіркоту виправдовує щирість».

Йшов на житні стерні,
Босий та безвісний,
І пройшов з літами
По стерні залізній.
Ранив груди, ноги,
Не ушкодив совість.
Все життя у нього —
Щиросерда повість.

«По стерні залізній. Це страшно, мій друже», — мовила в журному роздумі.

Ми слухали зливу. На толевій покрівлі бухали дощові потоки.

«Добре, що то вже давні літа. Все пусте відкинута життям».

На Предславинській липа росла,
Старомодна, крислата й розлога,
Все мої привертала дороги,
Де пройдено днів без числа.
Ах, яка була гарна вона,
І духмяна, й широколиста.
Там любов моя, журна й чиста,
Виглядала мене з вікна...

Вона озвалась: «Дякую за таку пам'ять. Ці настрої несподівані в таку шалену грозу... Коли мене не пізнав, то про кого ж подумав?»

Ми їхали великою річкою у надвечір'я. Повний місяць заливав примарним сяєвом палубу, а в такому присмерку небезпечно дивитися в сині й сумовиті очі.

Ще не стоїть зима сумна,
Хоч журна осінь за плечима.
Ах, як збентежила вона
Всю душу синіми очима,—

скажу я через літа, щоб перекинути містки поміж роками...

Громовиця б'є і б'є, в хижці затишно, за кожного спалаху зринає в півтемряві лице гості, і мене дивує, що вона слухає все, як невідому історію. «Чи не фантазії цього лісовика?» — може, думає собі. Коли спинився, озивається нетерпляче: «Розкажи далі».

«Жінка була юристом. І досі не збагну: як можна з такими небесно-синіми очима судити людей?»

Гостя засміялася, жваво спитала:

«А тебе не засудили за швидку перемогу?»

«Де так багато журби, там швидких перемог не буває. Ми їздили в неділю на її горбід за великою річкою, удень трохи працювали, вечорами дивилися на зорі, мовби вслухалися в тяжкі тривоги світу... І куреня не було, бодай отакого, як нині... Вона ніби прийшла у мій світ із волзьких, бурлацьких пісень. І нагадувала ту, незабутню, подаровану морем для розлуки, далечі й печалі...

Стою над Волгою сумною.
Навколо тиха далина.
За нею синьою стіною

Піднявся ліс. Шумить сосна.
Та інші дальні краєвиди
Тривожать душу в цій порі...

Уперше за вечір вона говорила з великою теплотою:

«Ти збираєш до купи відстані й роки, а проніс через літа стільки пошани до людської доброти. Це ріднить мене з тобою... Розшукай, друже, сірники, засвіти свічку. Нехай розвіються примари ночі».

Знаходжу коробку, засвічую маленький вогник.

Вона дивиться на столик, де книги, рукописи, пляшка доброго вина. «Налий мені. Та й собі... У цій пустині ти став надміру скромний».

«Боюся зайвого хмелю. Як надмірної ніжності...»

«Одвічні твої перебільшення», — сміючись, каже вона.

«Нітрохи. Завжди кажу, як почуваю. Багато часу минуло в труді, тузі за тобою. Я й собі не признавався, як сильно нуджуся за моїм суворим янголом-порадником...»

Вона повільно одпиває вино, в очах щаслива усмішка, вони повні карого блиску, спраги й сили життя.

Як темінь моря, в тебе очі,
Сміються, плачуть, кличуть в даль...
Коли життя забрати схоче,
Тоді нічого вже не жаль.

«Хто це й коли писав про такі очі? Ти вже й сам згадуєш ті рядки, мов у сні...»

Шум дощу припинився. Незвична тиша огорнула лісове житло. Ще деякі краплі падали на столик під стіною, чітко, немов роздумливо.

І гостя говорила: «За що ж тепер наше слово до келишка?»

«Мабуть, за преподобну Феофанію. Хоч про неї лишилося лише ймення-спомин у цих лісах, а колись звали заступницею дівчат і вічно закоханих самотників».

«Ні, друже. Краще — за цей тихий притулок. Дух ченців і ханжества не торкнувся й тінню його, над

ним бушують грози, як і твої незжиті пристрасті. Ах, як тут чарівно в цю дощову ніч!»

«Тому що моя гостя в цій обителі».

В жовтавому мерехтінні свічки округле, немов хмаринка, марево блискає то ніжністю пелюстків троянди, то медовою засмагою повних плечей, все зливається в білому й рожевому, у чарах могутньої краси, якої й палка уява не могла раніш відродити... Земля і світ не створили нічого більш прекрасного, ніж фантастична краса коханої, яку душа твоя обра-ла для захвату, хмелю й страждання. В одну сліпучу смугу зливаються на мить рядки, писані в спомині, в гострій тузі розлуки:

Мене дурманяць полини,
Землею теплою налити.
Ти мрію серцю поверни,
Бо казка ти в холоднім світі.
Минав я кволі почуття,
Минав пусті, безжурні лица.
А тут за втіхами життя
Безумно знудилась орлиця!
Нащо, святенниці старі,
Морочите голубок юних,
Коли у щасті матері
Їх зачали на сіні в клунях.
Забудь же тугу і жалі,
Пий племінь приторку міцного,
Ти сам творець життя й землі
В полоні дива молодого...

«Що це? Я ніколи не чула від тебе»,— спитала вона.

«Жартома написане, як розвага або спочинок між великою роботою».

Ось і мій друг, російський поет Олег Зверев, весе-ло жартує:

Вот услышал и в памяти не стер:
«О, сердца моего костер!»
Та фраза отдавала чем угодно,
Была она сусально-старомодна.
Но, черт возьми, так захотелось мне,
Чтоб что-то рдело и в моем огне,

Чтоб ты в него от случая до случая
Своей рукой подбрасывала сучья,
Лишь бы сырыми не были дары,—
Чтоб был огонь —
Не чад от мошкары!

«Ти любиш не лише свої, а й вірші друзів! Це рідкісне явище в вашому середовищі»,— мовила вона з виразною посмішкою.

«Ну, люба, так у ньому ж кожен вважає себе невизнаним генієм. Про це дотепно сказав Блок:

Здесь жили поэты. И каждый встречал
Другого надменной улыбкой.

Але я знаю ще й інші приклади. Сам бачив, як Максим Рильський, маючи вже світову славу, сидів у книгозбірні й переписував з газети вірші Миколи Риленкова. «Для чого то ви робите?» — запитав у нього. «Гарні, дуже сподобалися. Та й хочу послати синові Богдану в Київ...»

«Людська культура бідніє, коли таких меншає».

Краплі часто тарабанять по покрівлі, вона знову згадує про оленів, що вийшли з лісу, мов привиди, під дощем. «Яка прекрасна ніч...»

«Вони звуться іще — горобині ночі».

«А тут і Вальпургієва. Без мавок і старої відьми, а шкода,— засміялась вона.— Може, тому, що під святістю білої яблуні, яка світить у віконце така чиста, що її можна застидатися...»

«Сивий співець казав, що вишенька — це дівчина, а яблуня — то образ материнства».

«Як тут затишно і прекрасно,— розчулено сказала вона.— Але хіба так можна жити? У самоті, ніхто не допомагає».

«Головне, моя люба, ніхто не заважає! Як у пісні того бурлаки:

Сам п'ю, сам гуляю,
Сам стелюся, сам лягаю.

Я не думав про життєві вигоди. Та й що вони варті? Одного разу веселого і дотепного Михайла Светлова

запитали над морем: «Як ви живете?» А він каже:
«Живу по Хемінгуею: старий і море... боргів».

«Усе лицемірство світу нікчемніше за турботу хоч
про одне людське життя», — мовила вона гаряче.

У хлюпоті зливи чується наростання майської
пристрасті, дощі співають пісню тим, що прокидають-
ся для весни й весілля. Яке жагуче і прекрасне жит-
тя, коли сила його озивається в самому тобі громо-
вицею!

Як приплив високий підхопив,
То підняв за хвилю осяйну.
Але швидко налетів відплив,
Зніс мене на вогку мілину.
Так спасибі і тобі, припливе,
І відплив той не клясти мені.
Але доки йду в життя бурхливе,
Я не хочу бути на міліні!

Живучи на морському березі в Одесі, я перекла-
дав ці поезії доброго приятеля Ханана Вайнермана.
Він пережив чимало тяжкого за вік, а зберіг світлий
розум і лагідну душу... Зустрічі з такими людьми при-
крашали мій спочинок біля Чорного моря і мої мрії
про те, що колись подужаю перейти далекий океан,
аби зустрітися з коханим братом...

Після війни мене мучила тяжка невідомість про
його долю, перший лист від нього прийшов у дивно-
му збігові: як дарунок на мій день народження, коли
відзначався ювілей. Радісно обізвалася й моя бра-
това....

Весь вік — листи. Слова, слова.
Хто ж словом світ переіначив?
Є в мене люба братова,
А я в житті її не бачив.

У першому листі брат казав, що коли б розповіда-
ти про все пережите в розлуці, то слід би писати цілі
томи.

Вслухайся в зойки журавлині...
Хоч так до себе рід збирай —
Тут п'ять облич на цій світліні:
Сім'я рушала в дальній край,

Їх гнала доля у турботі,
Вони ішли в світи чужі
Шукати хліба і роботи
Й несли печалі на душі...
І за квітучими полями
Чи в шумі сосон і ялиць
Мені ввижаються за вами
Багато тисяч рідних лиць.

«Друзі хороші мої»

Його листи розбудили мої власні спомини про степове дитинство і ніби ствердили гідність і красу нашої гіркої юності в рідних степах.

Так, моя люба. У чотирнадцять років я косив сіно нарівні з дорослими, іще раніше навчився боронувати зоране поле... Та це проста робота. Але ось що урочисте й незабутнє! Батько начеплює мені на слабкі, ще вузенькі рамена трохи менший, ніж у самого, мішок, і я ступаю по ріллі крок за кроком поважно й розмірено, ніби відбиваючи ритми якоїсь повільної пісні, а рука набирає повну жменю зерна і розкидає його рівненько по вологій і масній ріллі... Дивно, що під оті кроки можна було співати розлогу степову пісню:

Ой по горі, по горі
Та й буйнесенький вітер віє,
Ой там удівонька
Та пшениченьку сіє...

Мабуть, якийсь хлібороб, отак розкидаючи зерно, придумав ту милу пісню моїх предків...

Книга «Чебрець» створена під враженням братових листів, осяяна і напоєна ними, освячена моєю любов'ю до брата, засмученою літами, але світлою в надіях...

Питав я у степу, питав я у сонця,
Чи ви не забули дитячий мій плач?
Чекав я додому херсонського хлопця,
Він був би у рідному полі сівач,
А довга розлука... Історіє-матінко,
Коли вже ти війни відкинеш з путі?
Щоб нас не ділила жорстока Атлантика,
Щоб ми обнялися хоч раз у житті.

«Тих розлук, того лиха і сліз на світі так багато, як роси на траві твого степу».

«Даруй мені, люба. У цій сповіді я знову згубив простір і час, десь далеко зайшов од своєї «колиби»...»

«У нашу казкову ніч залетіло чимало журби, як привидів минулого. Відкиньмо болі прожитого — заради свята весни і життя».

«Ось я згадаю тобі свою степову усмішку про юнацькі літа:

Де пшениць золотаві мережки
Перевеслом Інгул обгортав,
У степу його звали Терешком
На зеленому килимі трав;
Потім юність його самотинна
Стріла душу гарячу одну,
І вела юнака Валентина
Під криницю жаги вогняну;
Там, де в мареві місячна стежка,
Наливалася млостю трава...
На снопах цілувала Терешка
Валентина, краса степова».

«Багряні жоржини»

Вона мовила з усмішкою: «Ще одне імення...»

«Можливо, вигадане для усмішки й жарту...»

Пелюстки, як зорі, осипаються
В недопите в смуткові вино.
Знову рідні яблуні згадаються,
Як гілками стукали в вікно.
Де той цвіт над журною дитиною
У далекім батьківським саду?
За малою білою хатиною
Я коханих сестер не знайду.
Тільки плакав дощик понад стріхами,
Як ішов я на камінний шлях.
Тільки сняться яблуневі віхоли...
І твоє обличчя у сльозах.

«Багряні жоржини»

...У темряві першими прокинулися малі лісові пташки.

«Вони — як молоденькі господині лісу, — весело озвалася гостя, провівши рукою по блідо-рожевих

щоках. На покрівлі почулося таке дзвінке тупотіння, немов затанцювали козячі ніжки.— Що це?»— злякано підвелася вона...

«Не лякайся. Бігають маленькі синички або горобці: у мене ж немає стелі».

Повернулась обличчям до вікна. «Як шкода, що ніч кінчається, злива вщухає, а сни вимагають продовження... Ти любив степових коней?» — питає раптом, сміється.

«Як ти вгадала, що я дуже любив коней? Ах, мій Білий кінь, то була казка моєї юності... Я рано навчився об'їжджати коней.

Предки мої славилися як видатні конярі. Ех, яких струнких арабських красенів вони викохували! З якою любов'ю і втіхою... Може, із того степового парубчака та вийшов би і не кепський кіннотник? Багато хлопців з нашого села були добрими вояками в кінноті Котовського. Та наш степовик був іще тоді зовсім малим...

Найкраща з українських пісень — «Їхав козак за Дунай»,— яка облетіла всі країни Європи, напевне, також народилася з тієї любові до коней...»

«А може... й до дівчат?» — насмішкувато докидає вона.

«Може, і до них. Але Степ і Кінь — то нерозривні поняття душі степовика... Де ти, Білий коню моєї бідної степової юності?.. І голубенька волошко, тоненька дівчинко Саню...

За якими лісами
Під весни небесами
Я почую співоче твоє ім'я?
Саню моя, квіточко Саню,
Степовичка маленька моя.
Після дощика в рбсу
Заросила ти косу,
Заросила спідничку у тій росі.
Не забув я і досі,
Як ховались в колосі,
Цілувались в зеленім вівсі».

«Чебрець»

«Хто ж ота подружка твоєї юності?»

«Білий кінь і дівчинка — як степовий міраж»...

«Мабуть, тобі, моє серце, видніше».

Господареві чудного житла стало радісно, що на прекрасному й строгому обличчі гості заясніло тихе і спокійне щастя... І тільки серпанок неясної туги просвічував у темному блиску чистих очей.

То в італійських різьбярів
Та, може, в Нарбута печалі
Сповито ніжністю конвалій
Таких ласкавих ліній спів,
І почуття безмовні бурі
В огнистім присмерку очей,
І клич жаги в живій гравюрі,
Обрамлений у тінь ночей.

Вона згадувала щось своє, тихо казала, не зводячи очей од рожево-білої яблуньки:

«Тобі це житло, мабуть, нагадує степові курені дитинства? Цілий світ його з рідними людьми...»

«Мені й зимою сниться моя колиба. Я скучаю за нею, жадібно жду приходу нової весни».

«Коли ж я виходжу з гарячкового міста в поле чи в ліс, то наче знову повертаюся до рідної матінки. Вона народила мене десь у гарячому червнї сіножаті. Ах, я вже колись розповідала тобі», — засміялася Наталя.

«І розповідала не марно...»

Небосхил, як жаровня, гріє,
І гудуть джмелі в буркуні...
І говорять люди мені:
«Що ти носиш під серцем, Маріє,
Як держиш траву в пелені?»
В небі сонце тоді спинилось —
В білу спеку, зелену жагу.
І дочка отам народилась,
Між квіток, на гарячій лузі...
Може, в рученьки впали з сіна
Чисті роси, ковил м'який,
Дух землі налився в коліна,
Запашний, медовий і п'яний.

«Я все те чула з радісною тугою в серці у зими розлуки й далини, наче й сама була співрозмовницею того перегуку надії й печалі».

Гостя далі слухала мене й замріяно позирала у віконце... Біле цвітіння садів стало рожево-багряним під зливою ранкового сонця. І наче на золотих струнах його, десь далеко, в нетрях Лугового лісу, озвалася, зачепилась голосом перша зозуля... «О, знову зозуля! Ти чуєш, ти пам'ятаєш, мій Джоне?»

«Я все пам'ятаю, моя кохана. І ти, моя земле степова, прекрасна й далека! Я слухав зозулю в юності на хуторах, де Козакова Балка, разом із моїми бідними сестрами й дівчинкою Санею Ткалич.

Я поніс в гарячі роки
Серця світ простий.
Де ти, сестро світлоока,
Де твої листи?
Бачу, йдеш. Холодні роси
В білому вогні.
Голубом брунатним осінь
Ходить по стерні.
Ти ідеш своїм покосом
У нових полях.
Хай напоють теплі роси
Твій осінній шлях!

«Степова мідь»

Сестрам моїм випало багато горя в житті, чоловіка старшої — Соломії — гітлерівці схопили в селі Рівному й розстріляли в місті Кіровограді.

Чом приходите у вогненнім видінні,
Ви — не бронзові і не камінні?
Чом спливали у гарматний жах?
Колосочки, що скосили війни,
Милі хлопчики, листочки ви осінні,
За що впали на камінний шлях?..
Я прокинувся у темнім безгомінні,
У пекучим тужнім сновидінні...
Вся душа моя в сльозах...

І синьоокий синок Соломії Миколка зразу після школи льотчиків пішов на фронт і не повернувся додому. І невідомо, де й коли молоденький лейтенант

упав у полум'ї з неба. Так мати й не діждалася і не дізналась, як і мільйони матерів...

Ох, голубки вже нема.
Біла не туркоче.
Чоловік — Мороз Хома —
Пада в темінь ночі.
Скільки ти пережила,
Як снопи в'язала...
В танках гадина повзла,
В степ війна вповзала.
Як не стало льотчика
Юного Миколки,
То ж тебе у серце
Ранили осколки...
Де ж ти, степу донечко?
Соною моя, Сонечко,
Люба Соломіє!
У далекому Стрию
На могилку на твою
Журний вітер віє...

Слухай, моя туго і вічна любов. У грудях моїх сльози всіх часів і всіх поколінь, море невилитих сліз.

А зозуля знову гукає про життя, лічить людські літа. І трави у росах плачуть на схилах окопів про всіх юних і неповинно убієнних, на війнах і без воєн.

«...Учитель латини й рідної мови Максим Федоренко диктує нам з нової книжки степового земляка Олександра Олеся печальні вірші про весну, які кінчаються словами:

Чом же, скажи мені, нас повесні,
В ранок блискучого квітня,
Мучать, лякають примари страшні —
Осінь і ніч безпросвітня?

Я і мої юні друзі Федько Півень та Андрій Тобілевич старанно записуємо ті рядки в свої зошити...»

«Чому ти згадав про них... у таку безхмарну й чудову нашу весну?» — з подивом запитала вона.

«Бо за тими рядками, як за хвилями журливої музики, зринають обличчя моїх далеких товаришів.

Велетенське коло їх сходиться і змикається в моїй власній осені й зимі... Наче сам я — тендітна і вразлива рослина: тумани осені налягають на мене, як недуга, тоді пишу про неясне й сумне:

Жовта хурделиця по місту стелиться,
Жовта хурделиця світ застеля.
Над степом, луками плаче розлуками,
Дихає смутками зимна земля.
Де ти, загублена і недолюблена,
Недоцілована, ідеш в дощах?
Над жовточолими тужними долами
Полинними болями мій світ пропах».

А свято майського ранку розростається; до голосу зозулі приєднується неосяжна симфонія голосів лісових пташок, всіх звуків невмирущого життя... О сило могутня буйного цвітіння і юної радості! Я ні ні хочу чути, бачити лише тебе — в гарячій, як марення сновидінь, омріяній красі цієї квітки білої, що голосом і приторком зробила лісове житло дивною казкою...

«Ти прислухайся, милий, як з Лугового лісу засвітили солов'ї...»

«Вночі їх приглушувала і тамувала гроза».

«Як гарно, коли все тамує гроза. Піді закрий знадвору вікно. Я хочу чути лише тебе».

«Та солов'їний свист не спинить, не віддалить і віконниця; вони найдужчі в шаленстві своєму, як і ми у хвилях забуття, що повертають нам силу і молодість...»

«Ми знову, любий, розлучимося. І знову — надовго...»

Бо, мабуть, є життя закони
В сто раз сильніші за людей».

«Зараз не згадуй про те... Через літа я повертався пам'яттю до того освідчення на човні, серед моря...

Чи засміялась прекрасна дівчина,
Котру, як душу й сонце, любив...
На морі вічному зробив освідчення,
І, може, смішно його зробив.

Вона поблідла. І не сміялася.
Море сміялося. Десь в глибині.
Любити вічно клятва складалася,
Вірні в розлуці клятви сумні.

Скільки сердечних присяг давалося,
Людям все вірилось, що то одна.
І тільки в досвіді журнім сміялася
Моря житейського тьма-глибина...

Ах, моя вірність літами звідана,
В ній повно мужності й самоти.
І ти, як суджена Мартина Ідена,
Зі мною в море не підеш ти.

І хто пішов би за перебендею,
Як мрії сплутує він без кінця.
А тій, що в морі була легендою,
Бути дружиною — не до лица».

Я виходжу й знімаю віконниці... Нехай у нашу хатинку заходить сонце!

Лісову колибу до стелі заливає сліпучий день, всі звуки наростають, і, наче од свисту пташок, здригаються й тріпочуть пелюстки на черешнях...

Ми виходимо в ранок, і нас одразу заповнює потоп білого, зеленого й рожевого... Сади омиті нічною зливою, і сонце з небес перелилося в їхнє цвітіння. Скільки й жовтого цвіту! Цвіту розлуки...

«Посидьмо, люба, на призьбочці, її прилаштував під колибою краснодеревщик Іван Шаповалов. Видно, був гарний чоловік. А я його й не бачив...» Над нами низько пролетіли й сіли на лузі два лелеки.

«Як поважно й красиво ходять вони», — мовила моя гостя.

«Мені найбільше любі чайки над морем... У їхньому крикові заклична туга і плач морської бурі...»

І щоб доля моя однакова —
Гомоніла матроська рідня,
І щоб чайки печальні з Очакова
Прилітали до мене щодня.

«А небо яке синє й чисте, мій любий! Я ніколи не бачила такого зворушливо ясного неба...»

«Таке і в моїх степах. Я люблю Віту-Поштову і Київську Полонину за те, що ці пагорки й долини схожі на підгір'я Карпат і чимось — на чорноморські рівнини».

«Залишмо, друже, любі спомини, ходімо до нашого столика під вікном».

Я дивлюся на неї і завважую, що вона — рідна сестра цього пишного ранку. Рожеве, напрочуд чисте лице з ніжними лініями вуст, пшеничний снопик кучерів над чолом, струнка талія, наче гілка груші у білому цвіті. І як не можна нічим потьмарити буйного майського ранку, що аж перехлюпує через вінця, так не можна увявити собі цю красу без її яскравості; вона несе в собі і визнає тільки щастя...

«За твоє щастя, любя».

«Навіть... в розлуці з тобою?»

«Ходімо, я покажу тобі одну вишеньку».

Йдемо по зарослому садочку, ближче до луку та огорожі. Вона сама пізнає ту вишню: «Ой, яке сонячне диво!» Присідає перед низенькою, прозорою «хмаринкою» біля самого долу, ще раз повторює: «Яке ж чарівне диво!» Лице її поринає у цвіті, вона тулиться вустами й тішиться тим... «Маленька, а скільки цвіту! Немов кульбаба влітку, лише у тисячу разів більша і яскравіша!..» Снопик кучерів змішався з сріблом вишеньки, плаття міцно облягає поставу, і наче друге біле сяйво тьмяніє над травою... Оглядається через плече, ловить погляд. «Ти й сама як те диво», — кажу тихо.

А час розлуки все ближче, і земля плаче грозою, мов слізьми... Я дарую їй цвіт-ромен. «Зайдемо іще в нашу хижку, посидимо перед дорогою».

Лісове пристановище залите сонцем, нагріті дошки пахнуть живицею, ніде ні людей, ні далекого гомону. Солов'ї заповнюють світ своїм свистом...

Тому прощання у фантастичну громовицю не було ні кінця ні краю, ніби хотілося набратися молоді радості на все життя. Тут сяяли малинові блискавки і горіли приглушені смолоскипи, мов неопалима купина нашого болю і радості, коли туга літ затопила два серця повинню й грозою, розбудила для казки, і я озираю з нею пройдене поле, оповідав про свою і близькі мені чужі долі.

Тихо виходимо до автобусної станції в лісі. Зелений коридор серед потоку квітів і пахоців землі. Він веде до блискучої стрічки асфальту в лісі... Я дивлюся на високі зелені дуби.

Стою... Ти йдеш у даліні,
Сумної долі бранка,
Мої нескінчені пісні
І недопиті ранки.
Нехай же всі твої сліди
Затчуться теплим рясом.
Я поклонюсь тобі завжди
Моїм життям і щастям.
І збережу твої жалі
Без слова нарікання...
Мене, йдучи в далекій млі,
Ти прикувала до землі
Для радості й страждання.

«Так от, моя рідна. Доки підійде автобус, ми посидимо на килимі з бур'янів і трави, під високими й крислатими дубами, щоб я запам'ятав добре і день, і печаль прощання, і твою красу, як справжнє диво на світі...»

А сидимо ми з тобою недалеко від зірваного до-ту, он там, за кущами і ясенем, височить поросла травою та буркуном величезна залізобетонна брила, і над нею шепочуть могутні дуби. Вона тут лежатиме вічно, як пам'ять про невмирущу відвагу й незліченні жертви народу. У цьому многострадному і прекрасному краю я обрав тебе супутницею свого барвистого ранку і повноліття, щоб радіти життю і схилятися в пошані перед красою, найбільшим даром скупого на ніжність життя...

Буде в дорозі і холод, і спека,
Як же розрадити серце сумне?
Де б не була ти, близька і далека,
Ти не забудеш ніколи мене.

...На лісовій зупинці немає нікого. Підходить автобус. Вона рвучко пригортається на мить, я шанобливо цілую руку і допомагаю їй стати на сходинку; мені солодко, медом сонця і духом квітів пахне біле

плаття, заповноє зір і вабить. Але все відходить, кудись зникає. І ранок мій знову темніє...

Вона пильно стежить, хоче піймати мій погляд і шепоче злякано, з болем в очах: «Не треба туги, не треба! Я ще повернуся... Милий...» З гуркотом зачинаються двері автобуса. Вона іще довго, з острахом і тугою дивиться у вікно, я болісно чіпляюся за той останній погляд... І все зникає... В лісі за поворотом.

Я не помічаю, що довго стою на краю дороги. І капелюх високо піднятий у завмерлій руці... Знову повторення, немов сновидіння: ніч на пероні після чарів теплої моря, і дівчина їде в далеч півночі, а було в неї таке саме ймення... Озираюся навколо, стурбовано й ніяково. Гей, та нема тут нікого, і нікого мені соромитися.

Лише зелені крони і віти дубів журно шепочуться наді мною.

Снова красные копыя заката...
Ты в поля отошла без возврата,
Да святится имя твое.

Я ще довго стою на лісовій зупинці. Потім повертаюся, сідаю на призьбочку, дивлюся на схил гори, де зупинилися на мить у тихому роздумі зелені верби, ясени й тополі... Вони сумують разом зі мною.

Поїхала...

Може, світ тепер зовсім спустошений?

Та ні! Так само світить яскраве сонце і цвітуть пишно черешеньки, малі і любі діти... І в рожевому потоці так само розливаються по долині київські солов'ї... І так само привітно чекає на мене столик у Зеленій колибі, яку один мій веселий і байдужий приятель прозвав Хатиною дядька Терешка.

Тільки яблунька під вікном ніби заскучала чи зажурилася. Немає подруги її, сусідки в білому, що стояла вночі під теплою громовицею і довго дивилася на вікно, на чийсь ніч і самотину, як печальне й незабутнє видіння...

Та не треба, не треба туги...

Бо цілий світ цвіте і кличе мене!

З М І С Т

Світ натхненного зачарування. Павло За- <i>гребельний</i>	5
Від автора	8
1. Дощові ночі. Глодоська хата	9
2. Гостя з пісні	19
3. Хлопчик і степ	31
4. Білий кінь	43
5. Харківська весна. Павло Тичина	71
6. Як сяйво метеорів	82
7. Дім Блакитного	93
8. «Літературний ярмарок»	100
9. Карасан. Грицько Косинка	107
10. Драматична поема. Микола Куліш	112
11. Наталя і море	120
12. Продовження морської казки	154
13. Поділля. Сава Божко	167
14. До серця Казахстану	191
15. Янка Купала	216
16. Вілія	226
17. Куп'янська гірка весна	245
18. Зима біля Вісли	267
19. Наше море. Максим Рильський	276
20. Маків цвіт	286
21. Гілка барбарису	292
22. Лесь Курбас. «Березіль»	300
23. Майська гроза. Анатолій Петрицький	306
24. Друзі хороші мої!	320
25. Співоча Пелехівщина	329
26. Подорож до Осмолоди	337
27. Видіння білої яблуні	357

*Масенко
Терень Германович*

РОМАН ПАМ'ЯТИ
Воспоминання

Издательство
«Радянський письменник»
(На українском языке)

Редактор
П. С. Шарандак
Художник
А. Ф. Пономаренко
Художній редактор
М. П. Вуек
Технічний редактор
К. П. Лапченко
Коректори
Л. К. Джулай,
А. Л. Шиманська

Здано на виробництво 15/VII 1970 р. Підписано до друку 27/XI 1970 р. Формат 84×108. 11⁷/₈ фіз. друк. арк.+1 вкл., 20,06 ум.-друк. арк. 20,12 обл.-вид. арк. БФ 05007. Тираж 30 000. Зам. 681. Ціна в оправі 81 коп.

«Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Львів, Зелена, 20.

81 коп.